

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

**TABERÎ TARİHİNDEKİ TÜRKLERLE İLGİLİ
RİVÂYETLERİN TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ
(Hz. Peygamber Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
DOÇ.DR. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN

Hazırlayan
ALİ DADAN

KONYA-2006

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	IV
AÇIKLAMALAR.....	V
ÖNSÖZ	VI
GİRİŞ	1
Araştırmanın Metodu	1
Araştırmanın Kaynakları	2
Taberî'nin Nesebi, Doğumu, Gençliği	5
Taberî'nin Yetiştği Ortam ve Kültür Çevresi.....	7
Taberî'nin Eserleri	9
Taberî'nin Tarihçiliği ve Etkileri	10
Taberî'nin İlmî Kişiliği ve Vefatı	12
BİRİNCİ BÖLÜM	14
1. TABERÎ TARİHİNDE HZ. PEYGAMBER VE HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMLERİNDE TÜRKLERLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TESPİTİ	14
1.1. Hz. Peygamber'den Önce Türk - Arap Münasebetleri.....	14
1.2. Hz. Peygamber Dönemi.....	18
1.3. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi.....	20
1.3.1. Hz. Ebûbekir Dönemi	20
1.3.2. Hz. Ömer Dönemi	20
1.3.2.1. Hz. Ömer Döneminde Hazarlarla Olan İlişkiler.....	21
1.3.2.2. Hz. Ömer Döneminde Türklerle İlişkiler.....	22
1.3.3. Hz. Osman Dönemi	28
1.3.3.1. Hz. Osman Döneminde Hazarlarla Olan İlişkiler.....	28
1.3.3.2. Hz. Osman Döneminde Türklerle İlişkiler.....	30
1.3.4. Hz. Ali Dönemi	32
İKİNCİ BÖLÜM	34
2. TABERÎ TARİHİNDE EMEVÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TESPİTİ	34
2.1. Muâviye b. Ebî Süfyan Dönemi (41-60/661-680)	34
2.2. Yezîd b. Muâviye Dönemi (60-64/680-684)	38
2.3. Muâviye b. Yezîd Dönemi (64/683)	39
2.4. Mervân b. el-Hakem Dönemi (64-65/683-685)	39
2.5. Abdülmelik b. Mervân Dönemi (65-86/685-705).....	41
2.6. Velîd b. Abdülmelik Dönemi (86-96/705-715)	42
2.6.1. Kuteybe b. Müslim'in Horasan Valiliğine Atanması ve Mâverâünnehir'de Hakimiyet Dönemi	43
2.6.1.1. Kuteybe-Nîzek Barışı.....	45
2.6.1.2. Beykent'in Fethi	45
2.6.1.3. Nûmeşkes ve Ramisîn Seferleri.....	47
2.6.1.4. Buhâra'nın Fethi	48
2.6.1.5. Soğd Halkı ile Anlaşma Yapması.....	49
2.6.1.6. Talekan'ın Fethi.....	50
2.6.1.7. Cürcân Hükümdarıyla Anlaşma Yapması.....	54
2.6.1.8. Şûmân, Kis ve Nesev Seferleri.....	55

2.6.1.9. Sicistan'a Sefer Düzenlemesi ve Rutbîl'le Anlaşma Yapılması	56
2.6.1.10. Kuteybe'nin Hârizm Şah ile Barış Yapması ve Hâmcird'in Fethi	56
2.6.1.11. Semerkand'ın Fethi	57
2.6.1.12. Şâş (Taşkent) ve Fergana Seferleri	61
2.6.1.13. Kaşgâr'ın Fethi ve Çin'e Seferler Yapılması	62
2.6.2. Velîd b. Abdülmelik Döneminde Hazarlarla İlişkiler	62
2.7. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi (96-99/715-717)	63
2.8. Ömer b. Abdülazîz Dönemi (99-101/717-720).....	66
2.8.1. Ömer b. Abdülazîz Döneminde Türklerle İlişkiler	66
2.8.2. Ömer b. Abdülazîz Döneminde Hazarlarla İlişkiler.....	67
2.9. Yezîd b. Abdülmelik Dönemi (101-105/720-724).....	67
2.9.1. Yezîd b. Abdülmelik Döneminde Türklerle İlişkiler	67
2.9.2. Yezîd b. Abdülmelik Döneminde Hazarlarla İlişkiler.....	70
2.10. Hişâm b. Abdülmelik Dönemi (105-125/724-743).....	71
2.10.1. Hişâm b. Abdülmelik Döneminde Türklerle İlişkiler.....	71
2.10.2. Hişâm b. Abdülmelik Döneminde Hazarlarla İlişkiler	78
2.11. Velîd b. Yezîd Dönemi (125-126/743-744).....	79
2.12. Yezîd b. Velîd Dönemi (126/744).....	79
2.13. İbrahim b. Velîd Dönemi (126-127/744).....	80
2.14. Mervân b. Muhammed Dönemi (127-132/744-749).....	80
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	81
3. TABERÎ TARİHİNDEKİ TÜRKLERLE İLGİLİ RİVAYETLERİN	
DEĞERLENDİRİLMESİ.....	81
3.1. Hz. Peygamber Dönemi.....	81
3.2. Hulefa-i Râşidîn Dönemi	82
3.3. Emevîler Dönemi	84
3.4. Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Belâzûri'nin Fütûhu'l-Büldân Adlı	
Eserindeki Rivâyetlerle Karşılaştırılması.....	87
3.5. Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Ya'kûbî'nin Târîhu'l-Ya'kûbî Adlı	
Eserindeki Rivâyetlerle Karşılaştırılması.....	90
SONUÇ	93
BİBLİYOGRAFYA	96
HARİTALAR	103
EŞZAMANLI TABLO	106

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: İbn veya bin
bkz.	: Bakınız.
bt.	: Bint
byy.	: Baskı yeri yok
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EI²	: Encyclopaedia of Islam (New Edition)
GAL	: Geschichte der Arabischen Litteratur
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: M.E.B. İslâm Ansiklopedisi
Neşr.	: Neşreden
OMÜSBE	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkik
thr.	: Tahric
trs.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
yay.	: Yayınları

AÇIKLAMALAR

1. Araştırmada Diyanet İşleri Başkanlığı yayını olan 2000 baskı tarihli heyet tarafından tercüme edilen Kur'ân-ı Kerim ve Meâli esas alınmıştır. Âyetlere atıfta bulunurken önce sûre ismi, sonra sûre numarası ve âyet numarası verilmiştir.

2. Hadislere yapılan atıflarda ise, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî* usulü esas alınmıştır.

3. Dipnotlarda İslâm Tarihi kaynaklarından olan; *Taberî*, *Ya'kubî*, *Belâzürî* gibi müelliflerin eserlerinden istifade ederken müellifin ismi ile birlikte eseri de zikredilmiştir.

4. Eğer bir müellifin iki eserinden birden istifade edilmiş ise, iki eserinin de ismi ayrı ayrı belirtilmiştir.

5. Dipnotlarda müellif ve eserleri ilk defa tam künyesi ile verilmiş, daha sonra ise kısaltılarak verilmiştir.

6. Dipnotlar müelliflerin isimlerine göre verilmiştir.

7. Tarihler Hicrî/Miladî usulüne bağlı kalınarak verilmiştir.

8. Eserin dipnotta geçtiği ilk yerde baskı yeri ve tarihi verilmiş daha sonraki dipnotlarda verilmemiştir.

9. Bir dipnotta birden fazla kaynak veriliyorsa bu kaynaklar müelliflerinin vefat sırasına göre verilmiştir.

10. Modern kaynakların birden fazla dipnotta kullanılmışsa ilk dipnot dışındakiler müellif isminden sonra *a.g.e.*, *a.g.m.* vb. şekilde kısaltmalar yapılarak verilmiştir.

ÖNSÖZ

Türklerle Araplar arasındaki ilişkiler İslâm öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Elbette Araplarla Türklerin arasında Sâsânî gibi büyük bir devletin olması doğrudan ilişkilerin olmasını engellemiştir. Ama Sâsânîler'in vasıtasıyla da her iki millet birbirlerini tanıma fırsatı bulmuşlardır. Gerek Sâsânîlerin Türklerle yaptıkları savaşlarında Arapları da kullanması gerekse Sâsânîlerin Arap Yarımadası üzerine yaptıkları seferlerde ordularında Türklerin de bulunması Arapların Türklerle tanışıklığını eski dönemlere kadar taşımaktadır. Bu nedenle Peygamberimizin ve o dönemde yaşayan Arapların Türkler hakkında herhangi bir bilgilerinin olmayacağını iddia etmek ilmî verilerle pek bağdaşmamaktadır. Hz. Peygamber'e ait Türklerle ilgili sahih rivâyetlerin tarihî gerekçeler öne sürülerek reddedilmesi kanaatimizce uygun değildir. Çünkü ilk dönemlere ait Arapça tarih kaynaklarında bulunan bilgiler Hz. Peygamberin bu tip bilgilere pekâlâ sahip olabileceğini muhtemel kılmaktadır.

İlk dönem Arap tarih kaynaklarından söz edecek olursak bunlar İslâm'ın tedvin döneminde kaleme alınmış Hicrî III. ve IV. yüzyıla ait tarih kaynaklarıdır. Bunların en meşhurları Belâzürî'nin (ö.279/892) *Fütûhu'l-Buldân*, Ya'kûbî'nin (ö.292/904) *Târîhu'l-Ya'kûbî* ve Taberî'nin (ö.310/922) *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mulûk* adlı eserleridir. Bunlar yazıldıkları dönemin erken dönem olması itibariyle kendilerinden sonra gelen tarihçilere kaynaklık etmişlerdir.

Çalışmada ilk dönem Arap tarih kaynaklarından en meşhuru olan Taberî'nin *Târîh* adlı eserinde bulunan Hz. Peygamber döneminden Emevîler dönemi sonuna kadarki dönemde Türklerle alakalı rivâyetler tespit etmeye çalışılmış ayrıca son bölümde de Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Buldân* ile Ya'kûbî'nin *Târîhu'l-Ya'kûbî* adlı eserindeki rivâyetlerle karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda sadece Mâverâünnehir'de bulunan Türkler değil Kafkaslarda bulunan Hazarlarla ilgili rivâyetler de ele alınmıştır. Her ne kadar Hazarların Türk olup olmadıkları konusunda bazı tartışmalar varsa da Taberî'nin Hazarlardan bahsederken birçok rivâyette Hazarlar yerine Türkler ifadesini kullanması bizim de Hazarları Türkler bazında değerlendirmemize sebep olmuştur. Bu nedenle Hazarlarla ilgili rivâyetler ayrı başlıklar altında verilmeye çalışılmıştır.

Araştırma giriş dışında üç bölümden oluşmaktadır. Girişte çalışmanın metodu ve kaynakları ayrıca Taberî'nin hayatı, eserleri, tarihçiliği ve etkileri üzerinde kısaca durulmuştur. Birinci bölümde Taberî Tarihinde Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn

dönemlerinde Türklerle ilgili rivâyetler, ikinci bölümde ise Emevîler döneminde Türklerle ilgili rivâyetler tespit edilmiştir. Son bölüm olan üçüncü bölümde konunun değerlendirmesi yapılmıştır. Bu bölümde Taberî Tarihindeki bilgiler Belâzürî'nin Fütûhu'l-Buldân ve Ya'kûbî'nin Târîhu'l-Ya'kûbî adlı eserlerindeki bilgilerle karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Sonuç'ta araştırmanın genel bir değerlendirmesi yapılmış ulaşılan sonuçlar sunulmuştur.

Bu araştırmada konular imkan ölçüsünde incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma boyunca kitaplarından istifade ettiğim ve değerli görüşlerine başvurduğum saygı değer hocalarım Prof.Dr. Ahmet Önkal ve Prof.Dr. M. Ali Kapar'a şükranlarımı sunarım. Bu süre zarfı içinde ilgi ve alakasını benden esirgemeyen, bana her türlü yardımda bulunan saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e teşekkürü bir borç bilirim.

Ali DADAN

Mayıs 2006

KONYA

GİRİŞ

Türkler eski çağlardan bu yana varlıklarını devam ettirmiş bir millettir. Orta Asya merkezli başlayan göç dalgalarıyla dünyanın dört bir tarafına gitmişlerdir. Bu süre zarfında büyük devletler kurdukları da, kurtuluş mücadelesi verdikleri de olmuştur. Fakat Türkler öyle bir kırılma noktası yaşamışlardır ki bu noktadan sonra yüzyıllar boyunca hâkim unsur olarak üzerlerine düşen görevi yerine getirmişlerdir. İşte bu kırılma noktası Müslüman Arapları tanıyıp daha sonra İslâm'ı kabul etmeleridir. Fakat bu ilişki ilk dönemlerde kötü başlamasına rağmen sonradan durumun değişmesiyle Türkler akın akın İslâm'a geçmişlerdir. Fakat Türkler İslâm öncesinde gerek göçebe kültüründe verdiği etkiyle tarihlerini anlatan yazılı kaynaklara sahip değillerdir. Tarihlerini ağızdan ağıza dolaşan destanlarıyla aktarmaya çalışmışlardır. İslâm'ı kabulden sonra yeni yeni yazılı ürünler vermeye başlanmıştır. Bu sebeple Türklerin erken dönemleriyle alakalı bilgileri biz Arap kaynaklarından veya Çin kaynaklarından elde etmekteyiz. İşte Arap kaynaklarının içinde en göze çarpan ve en meşhurlarından biri olan *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mulûk*, Türk tarihi ile alakalı birçok bilgi içermektedir. Muhammed b. Cerîr'e ait olan bu eser hem rivâyetlerin çeşitliliği hem de fazlalığı sebebiyle Türk tarihi açısından önemli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmanın Metodu

Araştırmada Hz. Peygamber döneminden Emevîler dönemi sonuna kadar Taberî Tarihinde bulunan Türklerle ilgili rivâyetler tespit edilmiştir. Türklerle Araplar arasındaki ilişkinin eski dönemlere dayanması ve Taberî Tarihinde eski dönemlere ait Türklerle ilgili rivâyetlerin bulunması sebebiyle araştırmamıza Hz. Peygamber'den önce Türk-Arap münasebetleriyle başladık. Fakat bilindiği üzere Taberî tarihi yaratılıştan 302/914 yılına kadar devam ettiği için Taberî'de bulunan Türklerle ilgili rivâyetlerin tümünü almak çalışmamızın düzeyini çok aşacağından Emevîler dönemi sonuna kadar bir sınır belirledik. Bu sınırı tespit etmemizdeki temel ölçüt Abbasîler dönemi Türklerle ilgili çalışmaların yeterince mevcut olmasıydı. Her ne kadar bizim çalıştığımız dönemle ilgili yapılmış doktora¹ ve yüksek lisans² tezleri mevcut olsa da bunlar dönemi kapsayıcı bir nitelik

---

¹ Bkz. Adem Süslü, *Hişam b. Abdülmelik'in Orta Asya Politikası ve Türkler*, Basılmamış Doktora Tezi, SÜSBE, Konya, 2001.

² Bkz. Abdülkadir Işık, *Ömer b. Abdülâzîz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE., Konya, 1991; Yusuf Kısa, *Nasr b. Seyyar ve Emevîlerin Yıkılışı Yıllarında Türk Yurtlarının Siyasî Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE., Konya, 1994; İbrahim Balık, *Hz. Peygamber'in Ortadoğu Stratejisi ve Türkler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 1994; Ahmet Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE,

taşınamaktadır. Bu nedenle bu ilk dönemle ilgili daha kapsayıcı ve erken dönem kaynaklardan istifade eden yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Çalışmamızda başta temel aldığımız Taberî'nin Tarihi olmak üzere Tâberî'nin hayatı ile ilgili kısımlarda Tabakât kaynaklarından, şehir ve yörelerin tespitinde coğrafya kaynaklarından faydalanılmıştır. Kişi isimlerinin yazılışı konusunda Taberî'de mevcut olan şekil esas alınmıştır. Mevcut rivâyetlerden kısa olanlar olduğu gibi alınmış uzun rivâyetler ise özetlenerek atıfta bulunulmuştur. Rivâyetleri alt alta sıralamak yerine daha sistematik olması açısından ait olduğu dönemde başta bulunan Halifenin başlığı altında verilmiştir. Ayrıca tarih verilirken Hicrî/Miladî metoduna uyularak verilmiştir. Dört bölümde tamamlanan araştırmanın son bölümü değerlendirme kısmıdır. Bu bölümde ayrıca Belâzürî'nin Fütûhu'l-Buldân ile Ya'kubî'nin Târîhu'l-Ya'kubî adlı eserlerinde bulunan Türklerle ilgili rivâyetlerin farklı yönlerine de değinilmiştir. Çalışmamızın sonunda ışık tutması için haritalar ve bir de Uzak Doğu İç Asya ve Orta Doğunun eş zamanlı olaylarını gösteren 571-750 yılları arasını içeren Hz. Peygamber'in doğumuyla başlayıp Emevîler dönemi sonuyla biten kronolojik eşzamanlı bir tablo mevcuttur.

Bir fikir vermesi açısından şu bilgileri vermenin de yararlı olacağı kanaatindeyiz.. Taberî Tarihinin tamamında Türkler “الأترك” ifadesi 101 defa, Türk “الترك” ifadesi 210 defa, Türkî “التركي” ifadesi 69, Hazarlar “الخرز” ifadesi 64 defa, Hakan“خاقان” kelimesi 125 defa ve Hatun “خاتون” kelimesi 5 defa geçmektedir.

Araştırmanın Kaynakları

İslâm tarihinin ilk kaynakları diyebileceğimiz hicret'in üçüncü yüzyılına ait olup günümüze kadar gelen ve şimdiye kadar neşredilen birkaç eserde İslâm âleminin doğu kısmında cereyan eden olaylar, Taberî'dekinden bile daha kısa anlatılmaktadır. Bununla beraber bu tarihçilerin eserlerinde Taberî'de bulunmayan bazı haberlere rastlamaktayız. Bu eserlerden ilk bahsedilmesi lâzım gelen Belâzürî'nin (Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya, ö. 279/892) *Fütûhu'l-Buldân*'ıdır. Mes'ûdî'nin görüşüne göre, Arap fetihleri hakkında en iyi tarih olan bu eser, ilk olarak Hollandalı müsteşriklerden Prof. M.J. de Goeje tarafından neşredilmiştir.³ Tek cilt olan eser Prof.Dr. Mustafa Fayda tarafından güzel bir Türkçe ile dilimize çevrilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları arasında “*Ülkelerin Fetihleri*”

Konya, 1995; Mehmet Ali Türkmenoğlu, *Aşağı Türkistan Hakimiyet Mücadelesinde Türgeşler ve Araplar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 2000.

³V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara, 1990, s. 6.

adıyla çıkan eser⁴ sonundaki ayrıntılı indeksle de araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

Yine üçüncü yüzyıla ait olan ve ilk olarak Prof. Dr. Houtsma tarafından neşredilen Ya'kûbî'nin (Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Cafer ö. 284/897) *Târîhu'l-Ya'kûbî* adlı eseri dikkate değer bir kaynaktır. Taberî'de bulunmayan bazı konuları bu eserde bulmak mümkündür. Bu saydığımız iki eser daha sonraki dönem tarihçilere kaynaklık etmişlerdir. Çünkü Belâzürî ve Ya'kûbî'nin eserlerinde yararlandıkları ve rivâyetleri başvurdukları kişilere ait eserlerin şu anda elimizde olmaması (Ebû Ubeyde ve Medâ'inî gibi) sebebiyle bu eserler kendilerinden önceki tarihçilerin görüşlerini bulabilmemiz açısından da önem arz etmektedir. Bu özellik Tâberî için de geçerlidir.

Taberî (Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr ö.310/922), *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mulûk* adlı eserinde yaratılıştan 302/914 yılına kadar olan olayları ele almaktadır. Hicrete kadar henüz hicrî tarih başlamadığı için belirli bir tarih takip etmez. Konu başlıkları altında rivâyetleri sıralar. Hicretten sonra eserin sonuna kadar olayları yıl yıl işleyerek gelir. Yılı başlık olarak verir ve o yılda olan olayları ve o olayla ilgili rivâyetleri sıralar. Rivâyetleri verirken senetlerini de vermeyi ihmal etmez. Böylelikle araştırıcı elinde bulunan rivâyetin hangi kanaldan geldiğini tespit edebilir. Yalnız istisnai olarak bazen “قیل” lafzından sonra verilen rivâyetlerin kime ait oldukları bilinemez. Bu tip rivâyetler muhtemelen Taberî'nin bizzat kendisinin duyup naklettiği ama senetleri konusunda herhangi bir bilgiye ulaşamadığı rivâyetler olsa gerektir. Taberî İslâm Tarihi kaynakları arasında bir kırılma noktasıdır. Çünkü Taberî'nin izlemiş olduğu metod kendinden önce pek görülmezken kendinden sonra birçok tarihçi onun izlediği yöntemi takip ederek eserler kaleme almışlardır. Klasik İslâm tarihi kaynakları dediğimiz eserlerin yapısının şekillenişinde Taberî'nin çok büyük bir payı vardır. Taberî'yi farklı kılan bir de takip ettiği yöntemdir. Çünkü o her bulduğu rivâyeti eserine almış ve herhangi değerlendirmeye tâbi tutmamıştır. Eserin mukaddimesinde değerlendirmeyi okuyucuya bıraktığını beyan etmiştir.⁵ Adeta rivâyetleri bir araya toplayarak bir rivâyetler ansiklopedisi oluşturmuştur. Bunun yanında o, eserinde bir olay için birçok rivâyet nakletmiş ve hangisinin tercih edilmesi gerektiği konusunda herhangi bir görüş belirtmemiş; tercih işini araştırmacıya bırakmıştır. Ayrıca rivâyetleri daha ziyade olayı yaşayan ya da ona yakın olanlardan nakletmeye özen göstermiştir. Mesela, Kuteybe b. Müslim'in fetihleri hakkındaki bilgileri genellikle onun

⁴ Belâzürî, *Fütûhul'l-Büldân*, çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987.

⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mulûk*, Beyrut, 2001, I, 13.

kabileleri olan Bâhilîlerden almıştır. Taberî'nin siyâsî ve askerî tarihle ilgili verdiği haberler, bize o dönemin ekonomik, idârî, siyâsî ve dinî durumunu tespitinde de büyük yardım sağlamaktadır.

Taberî eserinde Türklerle ilgili birçok rivâyet sunmakla beraber eşsiz bilgiler vermektedir. İslâm öncesi dönemden başlayarak Türklerin Sâsânîlerle olan mücadelelerini geniş bir şekilde görmek mümkündür. Hz. Peygamber döneminde Türklerle ilgili pek fazla rivâyet göremememize karşın Hz. Ömer döneminde İran'ın fethiyle birlikte İslâm ordularının Mâverâünnehir üzerine yürümleri ile birlikte rivâyetlerde tekrar bir artma olduğu görülmektedir.

Taberî Tarihi Sâmânî vezirlerinden Ebû Ali Muhammed Bel'amî (ö.363/972), tarafından ihtisar edilerek Farsçaya çevrilmiştir. Bu tercümede daha ziyade Türk-Arap mücadeleleri hakkında geniş bilgi bulunmaktadır.⁶

Coğrafya kaynaklarından en göze çarpan ve sistematigi en güzel ve içerik açısından en hacimli olan Yâkût el-Hamevî'nin (Şihâbüddin Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh ö. 626/1228) *Mu'cemü'l-Buldân* adlı eseri şehir, belde, köy ve yöre isimlerine kadar ayrıntılı bilgiler vermektedir. Erken dönem coğrafya kaynağı olmamasına rağmen sahip olduğu bilgiler sebebiyle öne çıkmış bir kaynaktır. Coğrafi isimler alfabetik olarak harf sırasına göre verilmiştir. Ayrıca eserde sadece coğrafi bilgiler verilmez, az da olsa oranın tarihi üzerinde de durulur.

Aynı zamanda çalışmada modern araştırmalardan Muhammed Zuhaylî'ye ait olan *el-İmâmü't-Taberî* adlı eserden de faydalanılmıştır. Taberî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri hakkında derinlemesine bilgiler sunan bu eser Taberî ile ilgili incelemelerde bulunan araştırmacıların kayıtsız kalamayacağı bir çalışmadır.

Batılı tarihçilerden H.A.R. Gibb İslâm tarih kaynaklarında bulunan bilgilere tahlil imkânının olmadığı rivayetlere güvenilemeyeceğini ifade ederek Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi ile alakalı rivâyetler hakkında anahtar bilgiler vererek bu bilgileri maddeler halinde sıralamaktadır. Bu rivâyetler ya millî duygular ya da bazı özel kabile ve grupların çıkarları için yazılmış, kimi durumlarda ise belirli kişiler üzerinde odaklanmıştır. Bunlar en uygun biçimde aşağıda görüldüğü gibi özetlenebilir:

1. İbn Hâzım ailesinde odaklanmış Kays rivâyet zinciri.

---

⁶ Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971, s. 3-4. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Ankara, 2000, s. 17.

2. Mühelleb üzerinde odaklanmış ve Haccac karşıtlarından meydana gelmiş olan Ezd-Rabîa rivâyet zinciri. Bu zincir Araplar arasında en yaygın olanıdır ve Belâzurî bunu takip ederken Ya'kûbî kabul etmemiştir.

3. Kabile kahramanı Kuteybe b. Müslim üzerinde odaklanmış Bâhilî rivâyet zinciri. Bu rivâyet zinciri pek az ilgi görmüş, Taberî tarafından zaman zaman biraz alaylı bir tarzda aktarılmıştır.

4. Ya'kûbî, Belâzurî ve Narşahî tarafından kullanılan yerel Buhâra rivâyet zinciri.

5. Dîneverî'deki bazı değerlendirmeler, kaynakları bilinmeyen, birbirine taban tabana zıt ve son derece bozuk rivâyetlere dayandırılmıştır. Bunların büyük bölümü terk edilebilir.

6. Belâzurî'nin Ebû Ubeyde'den gelen rivâyetleri Şuûbiyye hareketini çıkartanlar dikkate alınarak olayların Arap karşıtı bir eğilimle yeniden yazılmasındaki etkiyi gösterir. Bu rivâyetlerdeki önemli şahsiyet Ebû Ubeyde'dir.

7. Sonraki dönemlerde kahramanı Nasr b. Seyyâr olan rivâyet zinciri parçaları da görülür.⁷

Taberî'nin Nesebi, Doğumu, Gençliği

Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib et-Taberî,⁸ III-IV/IX-X. yüzyılda yaşamış tefsirci, kurra, muhaddis, tarihçi, fakih, usulcü ve müctehiddir. Taberistan'ın⁹

⁷ H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev: Hasan Kurt, Ankara, 2005, s. 27-28

⁸ Taberî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, Beyrut, 1978, s. 326; Bağdadî, *Târîhu Bağdat*, Beyrut, trs, II, 162-169; İbn Hallikan, *Veşeyâtü'l-A'yân*, Beyrut, trs., IV, 191-192; Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, thk: Şuayb Arnavut, Beyrut, 1975, XIV, 267-286; Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Beyrut, trs, IV, 418-419; Zehebî, *el-'Iber fî Haberi men Ğaber*, Beyrut, 1347, I, 460; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Beyrut trs, II, 710-716; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyetü'l-Kübrâ*, thk: Mahmud Muhammed Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Beyrut, trs, III, 120-129; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, Beyrut, 1986, V, 100-103; Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut, trs, s. 82-84; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdeba'*, Beyrut, 1980, XVII, 40-95; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Beyrut, 1979, I, 260; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, İstanbul, 1941, s.297; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, İstanbul, 1955, II, 26-27; Ziriklî, *el-A'lâm Kamûsu Terâcim*, 1989, Beyrut, VI, 69; Adil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, by., 1984, II, 508; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Beyrut, trs, IX, 147; C. Brokelmann, *GAL*, Leiden, 1937, I, 217-218; Ali Edhem, *Ba'du Müerrihi'l-Arab*, Kahire, trs., 22-37; Fikret İşıltan, "Taberî" İA, İstanbul 1970, XI, 594-598; Andrew Rippin, "al-Tabarî", *Encyclopedia of Religion*, New York, 1987, XIV, 231-233, Ahmed Abdülbâkî, "et-Taberî el-Fakîhü'l-Müerrih", Müerrihu'l-Arabî, Bağdat, 1988, XXXVII, 141-161; Jacob Lassner, "al-Tabarî", *Dictionary of the Middle Ages*, New York, 1989, XI, 569-570; Muhammed Zuhaylî, *el-İmâmu't-Taberî*, Dimeşk, 1990; C.E. Bosworth, "al-Tabarî", *EP*, Leiden, 1995, X, 11-15; E.L. Daniel, "al-Tabarî, Muhammad b. Jarîr", *Encyclopedia of Arabic Literature*, London, 1998, II, 750-751.

⁹ Taberistan: İran'ın Mazenderân eyaletine verilen isimdir. Kuzeyinde hazar denizi, Güneyinde Elburz dağları silsilesi, doğuda Cürçân batıda Gilan ile sınırlanmıştır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1990, IV, 14-18.)

Âmul¹⁰ şehrinde 224/839 yılı sonunda veya 225/840 yılı başında dünyaya gelmiştir.¹¹ Taberî kendinden bahsederken çocukluk yıllarıyla alakalı olarak şunları söylemiştir: “*Yedi yaşındayken Kuran’ı ezberledim. Sekiz yaşımıdayken insanlarla birlikte namaz kılmaya başladım. Dokuz yaşıma gelince Hadisleri yazmaya başladım.*”¹² İlk tahsilini Âmul’de tamamladıktan sonra ilim tahsili için Rey, Basra, Kûfe, Medine, Suriye ve Mısır gibi şehir ve ülkeleri dolaşıp¹³ en sonunda hilâfet merkezi olan Bağdat’a yerleşmiştir. Kaynaklar onun hocaları ve talebeleri için uzun bir liste vermektedir. Zamanında hadis, fıkıh kırâat, tarih ve edebiyat sahaslarında meşhur olan birçok âlimden ders almış yetiştikten sonra da bütün bu ilimlerde eserler vermiştir.¹⁴ Bu şekilde son derece hacimli eserler meydana getirebilmiştir. Kendisine kadılık teklif edilmesine rağmen o bunu kabul etmeyerek ve zülme karşı direnmiştir.¹⁵

Künyesi Ebû Cafer olan Muhammed b. Cerîr’in nesebine gelince Taberistan’a nisbetle Taberî diye nisbetlendirilmiştir. Taberistan, Hazar denizi kıyısınca uzanan Cürcân ve Deylem arasında Fars yöresinin de geniş bir araziye sahip büyük bir bölgesidir. Taberî künyesi Muhammed b. Cerîr’in en meşhur nisbesidir. Ayrıca doğduğu yere nisbetle ona Âmulî de denmiştir. Âmul Taberistan’da Muhammed b. Cerîr’in doğmuş olduğu kasabanın adıdır. İmam Taberî bu nisbeyi az kullanır çünkü Âmul’da doğanların çoğu Taberistan’a nisbet edilirler. Üçüncü nisbesine gelince o da Bağdâdî’dir. Çünkü o birçok yeri dolaştıktan sonra Bağdat’a yerleşmiş ve en güzide eserlerini burada kaleme almış ve burada vefat etmiştir. İbnü’l Cezerî’nin onun hakkında bu üç nisbeyi de kullanması bunu açıkça göstermektedir.¹⁶ Ayrıca Taberî’nin hangi millete mensup olduğu konusu da tartışmalıdır. Bazı Arap araştırmacılar onun soyunun Taberistan’ın fethi sırasında oraya yerleştirilen Arap ailelerden geldiğini iddia etmesine karşın Carl Brockelmann gibi müsteşrikler onun İran asıllı olduğunu söylemektedir.¹⁷ Yalnız o dönemin Horasan’ına bakacak olursak buranın halkının millet olarak mensubiyetini tespit çok güçtür. Çünkü o zamanda Horasan’da İranlılar, Araplar ve Türkler bir ararada yaşamaktaydı. Eserlerini Arapça vermesi Arap olabileceğini göstermez. Çünkü o dönemde ilim dili Arapça idi. Türk

¹⁰ Âmul: Taberistan’ın ova kısmında yer alan en büyük şehridir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 77-79.)

¹¹ Suyûtî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, s. 82; Ömer Rıza Kehhale, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, IX, 147

¹² Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Üdeba*, XVII, 40

¹³ Taberî’nin ilim elde etmek için yaptığı yolculuklar için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Üdeba*, XVII, 41-46.

¹⁴ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyetü’l-Kübrâ*, III, 122

¹⁵ Ziriklî, *A’lâm*, VI, 69.

¹⁶ İbnü’l-Cezerî, *Tabakatu’l-Kurrâ*, Beyrut, 1980, II, 106

¹⁷ Muhammed Zuhaylî, *el-İmâmu’t-Taberî*, s. 29

veya İranlı oldukları kesin bilinen birçok âlim bile o dönemde eserlerini Arapça olarak kaleme almışlardır.

Taberî hayatı boyunca hiç evlenmemiş ve hayatını bekâr olarak sürdürmüştür. Evlenmemesinin sebebine gelince küçük yaşlardan itibaren seksen altı yaşında vefat edinceye kadar ilimle uğraşmıştır. Bu nedenle evliliğe fırsat bulamamıştır.¹⁸

İlk olarak Şafî mezhebine bağlanan Taberî'ye Hanbelî mezhebi mensubları karşı çıkmışlardır. Bunun sebebine gelince Taberî'nin İhtilafu'l-Fukahâ adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'in adını anmamasıdır. Bu husus, Taberî'ye sorulunca Ahmed b. Hanbel'in fakih değil muhaddis olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Hanbelîler ona daha fazla karşı çıkmaya başlamışlardır.¹⁹ Taberî daha sonra fıkhıta Cerîriyye mezhebini kurdu. Bu mezheb Şafî mezhebinin bir koludur. Ancak bu mezheb fazla uzun ömürlü olmamıştır. Kadılık kendisine teklif edildiğinde kaçınmış zalimlere karşı koymuştur.²⁰

Gençliğini ilim elde etmek için diyar diyar gezerek geçiren Taberî hakkında Hatib Bağdadî onun ilim yolculuklarını ve elde ettiği bilgiyi överek hakkında şunları söylemiştir: “Yaşadığı dönemde hiç kimse onun kadar ilim toplayamadı.”²¹

Taberî'nin Yetiştirdiği Ortam ve Kültür Çevresi

Taberî İslâm Medeniyetinin tedvin dönemi diyebileceğimiz bir dönemde yaşamıştır. Dört büyük mezhep imamının vefatlarından kısa bir dönem geçmiş ayrıca Kütübü Sitte'nin ilk numuneleri onun sağlığında kaleme alınmıştır. Ayrıca Taberî Şafî fıkhını Mısır'da Rebi' b. Süleyman'dan, Bağdat'ta Hasan b. Muhammed ez-Zaferanî'den, Malikî fıkhını da Yunus b. İyd el-Ala'dan, Irak ehlinin fıkhını ise Rey'de Ebû Mukâtil'den almıştır.²² İshak b. Ebî İsrail ve Muhammed b. Humejd er-Râzî'den de ders almıştır.²³ Ondan Muhammed Bâkerhî, Taberânî Ahmed b. Kâmil²⁴ ve halkdan birçok insan ilim almıştır. Hatib Bağdadî onun hakkında şunları söylemiştir: “Bilgisi, fazileti ve onun asrında onun elde ettiği ilimleri herhangi birinin elde edememesi sebebiyle imamlar onun sözüyle hükmeder onun görüşüne başvururlardı.”²⁵

¹⁸ Muhammed Zuhaylî, *el-İmâmu't-Taberî*, s. 31

¹⁹ Ahmed Abdülbâkî, “*et-Taberî el-Fakîhü'l-Müerrih*”, *Müerrihu'l-Arabî*, XXXVII, 143.

²⁰ Ziriklî, *A'lâm*, VI, 69; Adil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, II, 508

²¹ Bağdadî, *Târîhu Bağdat*, II, 163; Adil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, II, 508

²² İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 326

²³ Zehebî, *el-'İber fî Haberî men Ğaber*, I, 460; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, 260.

²⁴ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 82.

²⁵ Bağdadî, *Târîhu Bağdat*, II, 163; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, 260.

Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, tefsir, hadis, fıkıh, tarih ve diğer birçok alanda imamdı. Onun ilminin çokluğuna ve faziletinin bolluğuna işaret eden çeşitli ilim dallarında eserleri mevcuttur. Müctehid imamlardan biridir ve hiç kimseyi taklid etmemiştir. İbn Tarara olarak bilinen Ebû'l-Ferac el-Müâfî b. Zekerîya en-Nehrevânî onun mezhebi üzerineydi. O güvenilir bir râviydi.²⁶

Ebû İshak Şirâzî Tabakatü'l-Fukahâ fakîh müctehidler tabakası arasında onun adını da zikretmiştir.²⁷ Zamanındaki birtakım mezhep mensuplarınca Râfîzîlik ve Şîîlikle itham edilmiş olmakla birlikte, bu vasıfları yoktur. Bunlar, müfrit ve mezheplerinde mutaassıp kimseler tarafından ortaya atılmış iddialar, hatta iftiralarlardır. Çünkü Taberî'nin eserlerinde onun, ne Râfîzî ne de Şîî olduğuna delâlet edecek ifadeler ve bilgiler yer almaktadır.

İlk önce Şafîî olan Taberî sonradan kendi mezhebini kurmuş farklı görüş ve seçimlerde bulunmuştur. Ona uyan ve mezhebini taklid edenler vardır. Yine usul ve fur'u konusunda yazdığı birçok eser bulunmaktadır. İbn Huzeyme şöyle dedi: Yeryüzünde Muhammed b. Cerîr'den daha âlim birini bilmiyorum. Ebû Muhammed Ferğânî şunu söyledi: *"İbn Cerîr cahil, kindar, zındık kimselerden gelen eziyet ve işkencelere rağmen kınayanın kınamasına aldırış etmezdi. İlim sahipleri onun ilmini, dünyaya karşı zühüdünü, dünyayı bir tarafa bırakmasını, azla yetinmesini inkar edemez. Kendisine kadılık teklif edilmesine rağmen o kabul etmemiştir."*²⁸

Fıkıhta önceleri Şafîî mezhebine mensup iken, sonradan mutlak müctehidlik mertebesine ulaşmıştır. Kaynaklar onun, Cerîriyye adında sonraları ortadan kalkmış olan bir mezhebin imamı olduğunu kaydeder. Onu Râfîzîlikle itham edenler de Hanbelî mezhebi mensupları olup bu düşmanlıkları, Taberî'nin, onların imamı Ahmed b. Hanbelî bir fıkıh imamı değil de hadis âlimi kabul etmesine kızdıklarından olmalıdır. Kaynaklar Taberî'nin, Ahmed b. Hanbelî'den ilim almak üzere Bağdat'a geldiğini ve fakat ancak onun vefatından sonra Bağdat'a ulaşabildiğini, bunun üzerine memleketine dönmeyerek Basra'da tahsiline devam ettiğini belirtiyorlar. Bu yüzden iki imam arasında herhangi bir husumet olmadığı gibi Taberî, İmam Ahmed b. Hanbelî'in değerini ve mertebesini inkâr etmiş de değildir.

²⁶ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 191.

²⁷ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 191-192.

²⁸ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 83.

Taberî'nin Eserleri

Eserlerinin birçoğu kaybolmuş ve zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Fakat bize ulaşanların bile bir ömre sığdırılması zordur. Onun hakkında “*İbn Cerîr ömrünün kırk yılını her gün kırk sayfa yazarak geçirdi.*”²⁹ şeklinde bir rivayetin bulunması bu hacimli eserlerin nasıl meydana geldiğini göstermektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mulûk*:

Tarihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk diye isimlendirdiği kitabı yaratılıştan başlayarak 302/914 senesine kadar olan insanlık tarihini içermektedir.³⁰ İbn Hallikan şu sözlerle bu kitabın değerini ortaya kor: “*Onun Tarih'i en doğru tarih kitabıdır.*”³¹ Ayrıca Onun kitabının farklı isimleri mevcuttur. *Ahbâru'r-Rusul ve'l-Mulûk*³², *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk* gibi. İbn Kesîr, kendisi Taberî'den faydalandığı gibi onun rivâyetlerini de överek şöyle demiştir: “*Ebû Ca'fer tarih rivâyeti konusunda en güvenilir olanıdır.*”³³

Tarih ilminde, en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilen bu eser Taberî'ye “Tarihin Babası” ünvanının verilmesine sebep olmuştur. Bu eserinde yaratılıştan kendi zamanına kadar olan olayları senetleriyle birlikte kaydetmektedir. Bu nedenle Taberî'yi İslâm dünyasının Herodot'u olarak kabul edenler mevcuttur.³⁴

2. *İhtilâfu'l-Fukahâ*³⁵:

İbn Cerîr et-Taberî'nin Joseph Schacht (1969) tarafından müstakil olarak neşredilen *İhtilâfu'l-Fukahâ*'sının “*Kitabu'l-Cihad Kitabu'l-Cizye ve Ahkâmi'l-Muhâribîn*” kısmı, sadece müellifin değil aynı zamanda Şa'bî (ö.103/721), İbrahim en-Neha'î (ö.96/714), Hasan el-Basrî (ö.110/728), ve Ebû Sevr (ö.240/854) gibi ilk imamların görüşlerini de sunması bakımından önemli bir kaynaktır.³⁶

3. *Letâifu'l-Kavl fi Ahkâmı Şerâii'l-İslâm*: Fıkıh usûlü dair eserdir.

4. *Kitâbu'l-Kırâat ve Tenzîlu'l-Ku'rân*: Farklı kıraatları içeren bir kitaptır.³⁷

5. *Kitâbu Şerhi's-Sunne*: Mezhebî ve itikâdî konuları içerir.

²⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyetü'l-Kübrâ*, III, 122; Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 83.

³⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, s.297; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 147

³¹ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 191

³² Ziriklî, *A'lâm*, VI, 69.

³³ Ziriklî, *A'lâm*, VI, 69.

³⁴ Örneğin bkz. Hüseyin G. Yurdaydın, *a.g.e.*, s. 3

³⁵ Ziriklî, *A'lâm*, VI, 69; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 147.

³⁶ Ahmet Yaman, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş*, İstanbul, 1998, s.20.

³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdeba*, XVII, 45.

6. *Kitâbu'l-Âdâbı Menâsiki'l-Hacc*

7. *Kitâbu'l-Mu'ciz fi'l-Usûl*

8. *Kitabu'l-Ğârîb ve't-Tenzîl ve'l-Aded*

9. *Ahkâmu Şerâi'i'l-İslâm*: Bu kitap Taberî'nin kendi mezhebinin görüş ve delillerini içeren bir kitaptır.³⁸

10. *Adâbü'l-Kudât ve'l-Muhadara ve's-Sicillâr*³⁹

11. *Tehzîbü'l-Âsâr*⁴⁰:

Onun önemli eserlerinden bir diğeri Tehzîbü'l-Âsardır. Hatîb el-Bağdâdî bu kitapla ilgili şunları söylemiştir: “*Onun gibisini görmedim.*”⁴¹ Fakat bu eser, Taberî'nin Hanbelîlerle arasının açılmasına sebep olmuştur.

12. *Câmiu'l-Beyân An (Fi) Te'vîli Âyâtı'l-Kur'ân*:

Taberî tefsiri diye bilinen Câmi'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an⁴² adlı eser tefsirler içinde en muhteşem olanıdır. Âlimlerin hepsinin de dediği gibi onun benzeri bir tefsir yazılmamıştır. Nevevî Tehzîb'inde Taberî tefsirinden şöyle bahsetmektedir: “*O dirâyet ve rivâyetten ne varsa toplamıştır. Bu nedenle ne ondan önce ne de ondan sonra hiçbir tefsir bu konuda onunla yarışamaz.*”⁴³

Câmiu'l-Beyân, rivâyet tefsirlerinin ilki ve en önemlisi sayılır. Kendinden sonraki rivâyet tefsirlerinin kaynağı durumundadır. Ancak dirâyet tefsiri yönünden de küçüksenemeyecek derecede bilgiler ihtiva eder. Subkî'nin et-Tabakâtu'l-Kübrâ'sında kaydettiğine göre Taberî, bu tefsirini çok uzun kaleme almış ve fakat yine kendisi daha sonra kısaltarak bugünkü hacmine indirilmiştir.⁴⁴

Taberî'nin Tarihçiliği ve Etkileri

Taberî'de Türkler konusunu incelerken en fazla istifade ettiğimiz eser Taberî (ö.310/923)'nin *Târihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk* adlı meşhur tarihi olmaktadır. Hilkatten 302/914-915 yılına kadar umumî dünya tarihi mahiyetinde olan bu eser İslâm tarihi çalışmalarında en fazla üzerinde durulan ana kaynaklardan birisidir. Taberî, kendi

³⁸ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 83.

³⁹ Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 147.

⁴⁰ Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 147.

⁴¹ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 83.

⁴² Ziriklî, *A'lâm*, VI, 69; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 147.

⁴³ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 83; Adil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn*, II, 508

⁴⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyetü'l-Kübrâ*, III, 123

zamanına kadar olan olayları farklı râviler kanalıyla, yaşadığı devreyi ise bizzat kendi gözlemleri ve olaylara bizzat şahit olmuş kimselerin ifadelerine dayanarak kaleme almıştır. Taberî kendinden sonra gelen tarihçilere kaynaklık etmektedir. Çünkü Medainî ve Ebû Mihnef gibi tarihçilerin eserleri günümüze ulaşamadığı için onlara ait olan rivâyetleri Taberî’de bulmak mümkündür. Yine İbn İshâk’a Kitâbu’l-Hulefâ adlı bir eser nisbet edilmektedir. Fakat bu eser günümüze ulaşamamıştır. Fakat İbn İshâk, Taberî Tarihinde Hulefâ-i Râşidîn dönemi olayları hakkında sık sık râvî olarak zikredilmektedir. Açık olan bir gerçek şudur ki Tâberî bu eseri görmüş ve ondan istifade etmiştir. Her ne kadar bu eserin hepsini Tâberî’de bulabiliriz denemez ise de en azından eserin içeriğinde neler olduğu ve kimi parçaları üzerinde fikir sahibi olabiliriz.⁴⁵

Taberî eserinde Arapların tarihî bilgilerinin bir özetini vermeyi hedef almıştır. Çoğunlukla kaynaklarını olduğu gibi tekrarlamaktadır. Bazen bir hadise için muhtelif eserlerden alınan bilgileri eserine olduğu gibi dercetmiştir. Fakat şu yahut bu rivâyeti mukayese ederek hangisinin itimat edilebileceği üzerinde hiç durmamıştır. Eserinin Taberî’nin kendi görüş ve düşüncelerinden tamamen uzak olması hayrete şayandır.⁴⁶

Ayrıca takip ettiği metot kendinden sonra gelen tarihçiler tarafından örnek alınmış sonraki dönem tarihçilerin birçoğu da eserlerini yaratılıştan yaşadıkları zamana kadar eserlerine almışlardır. Ayrıca Taberî’de bulunan rivâyetlerin çeşitliliği sebebiyle farklı birden çok bilgiye ulaşmak mümkündür. Taberî her ne kadar bu tip rivâyetlerin tahlilini okuyuculara bıraksa da bu masumane görüş bazı müsteşrikler tarafından kullanılarak yeniden İslâm’a karşı kullanılmaktadır. Bu bakımdan eser bizim için büyük bir değer ifade etmektedir. Taberî Tarihi daha ziyade siyâsî olaylara ağırlık vermesine rağmen o eserde medeniyet tarihi ile alakalı da satır aralarında eşsiz bilgiler bulunmaktadır.

Aynı zamanda Taberî hakkında çağdaş birçok araştırma yapılmıştır. Bu konuyla alakalı Cevad Ali’nin Mecelletü’l-Mecmai’l-İlmi’l-İrâkî dergisinde bir seri halinde dört kez yayınlamış “Taberî Tarihinin Kaynakları”⁴⁷ (موارد تاريخ الطبري) adlı makelesini anmadan geçemeyeceğiz. Tâberî’nin hayatı ve tarihçiliği hakkında Türkiye’de bir de tez

⁴⁵ Josef Horovitz, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Altunay-Ramazan Özmen, Ankara, 2002, s.88.

⁴⁶ Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, s. 3

⁴⁷ Cevad Ali, “*Mevarîdu Târîhu’-t-Taberî*”, Mecelletü’l-Mecmai’l-İlmi’l-İrâkî, Bağdat, 1950 sayı:1, 143-231; Bağdat, 1951, sayı:2, 135-190; Bağdat, 1954, sayı:3, 16-56; Bağdat, 1961, sayı:8, 425-436.

⁴⁸yapılmıştır. Ayrıca Târihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk ile ilgili tafsilatlı bilgiler içeren modern eserler de mevcuttur.⁴⁹

Taberî'nin İlmî Kişiliği ve Vefatı

Muhammed b. Cerîr et-Taberî, genel kabul göre müfessirlerin başıdır. Müctehid imamlardan biridir. Onun yaşadığı dönemde kendisine ulaşacak kimse olmayacak şekilde ilim sahibi biridir. O Allah'ın kitabını ezberlemiş, Kur'an'ın inceliklerini gören, Kur'an'ın ahkâmını anlayan, sünneti ve rivâyet yollarını, hadislerin sahih olanları ve zayıf olanlarını, nâsihini mensûhunu bilen, sahabenin ve tabînin rical bilgileri ve o güne kadar olan insanlık tarihini bilen bir insandı.⁵⁰

Muhâliflerinin çokluğu sebebiyle, ölümü gizli tutularak geceleyin vefat ettiği eve defnedilmiştir. Kabrinin başka yerde olduğu (meselâ Mısır gibi) şeklindeki haberler ise sağlıklı değildir. Taberî'ye ait olduğu iddia edilen kabirler ona ait olmayıp belki de onun adına kurulmuş ziyaret makamlarıdır. Hiç kimseyi taklid etmeyen bir Müctehiddi. İmamlar İmamı İbn Huzeyme şöyle dedi: “*Yeryüzünde Muhammed b. Cerîr'den daha âlim birini bilmiyorum. Ancak ona da Hanbelîler zulmetti.*” Fakih Ebû Hamid el-İsferâyînî eserlerinden söz konusu ederken bahsettiğimiz şu sözü söylemiştir: “*Bir adam ilim için Çin'e gidecek olsa ancak Muhammed b. Cerîr'in Tefsiri kadar ilim elde eder daha fazlasını değil.*”⁵¹

Taberî'nin muhaliflerinden söz konusu edecek olursak onun muhaliflerinin Hanbelîler olduğu kaynaklarda açık bir şekilde ortadadır. Çünkü halkın onu çok sevdiği kaynaklarda mevcuttur. Hanbelîlerin ona düşman olmalarının sebebi de İhtilâfî'l-Fukahâ adlı eserde Ahmed b. Hanbel'i fukaha arasında zikretmemesidir. Aksi takdirde onu diğer insanların sevmemesine sebep olacak herhangi bir neden bulunmamaktadır.

Zehebî, Taberî hakkında şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “Göz alıcı eserlerin sahibi Ebû Cafer 310 yılında vefat etmiştir. Güvenilir ve doğru sözlü biriydi kendisinde zarar vermeyecek derecede Ali taraftarlığı ve mevâlî taraftarlığı vardı. Hafız Ahmed b. Ali es-Süleymanî ‘*O rafizîlerdendi.*’ diyerek onu yerer. Bu bir yalancının sözüdür. Tam aksine İbn Cerîr güvenilir İslâm âlimlerindedir. Hatadan uzak olduğunu söyleyemeyiz. Ama

⁴⁸ Bkz. Hasan Kurt, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, OMÜSBE, Samsun 1991.

⁴⁹ Bkz. R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarih Metodolojisi*, çev. Murtazaa Bedir & Fuat Aydın, İstanbul, 2004, s. 101-104.

⁵⁰ Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut, Trs, s. 82.

⁵¹ Zehebî, *el-Iber*, I, 460; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb*, I, 260.

dođru olmayan bir Őeyin peŐine dűŐerek veya arzularımıza uyarak birine iftirada bulunmak bize helal olmaz. Ayrıca âlimlerin birbirleri hakkında söylediklerini dikkatlice deđerlendirmeliyiz. Hele hele sűz konu olan bűyűk bir âlimse.”⁵²

Taberî, 310/923 yılında Bađdat’da⁵³ Őevval ayının bitimine iki gűn kala bir pazar akŐam vefat etmiŐtir. Cenazesine sayılamayacak kadar çok insan katılmıŐ ve aylarca kabrinin baŐında dua etmiŐlerdir.⁵⁴

BaŐka bir rivâyete gűre 310/923 yılında Bađdat’ta Őevvalin 26’sında bir cumartesi, gűn sonunda vefat etmiŐ Pazar gűnű evinin olduđu yere defnedilmiŐtir. MeŐhur Őair Ebűbekir Haverizmî kız kardeŐinin ođludur.⁵⁵

Taberî’nin esmer iri gűzľű, ince yapılı ve dűzgűn konuŐan biriydi.⁵⁶

---

⁵² Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl fi Nakdi’r-Ricâl*, IV, 418-419.

⁵³ Kâtip Çelebi, *KeŐfu’z-Ziinûn*, s.297

⁵⁴ Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl fi Nakdi’r-Ricâl*, IV, 418; Suyűtű, *Tabakâtü’l-Műfessirin*, Beyrut, trs, s. 83-84; Ömer Rıza Kehhale, *Mu’cemu’l-Műellifin*, IX, 147.

⁵⁵ İbn Hallikan, *Vefeyâtü’l-A’yân*, IV, 192.

⁵⁶ Ziriklű, *A’lâm*, VI, 69.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TABERÎ TARİHİNDE HZ. PEYGAMBER VE HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMLERİNDE TÜRKLERLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TESPİTİ

1.1. Hz. Peygamber'den Önce Türk - Arap Münasebetleri

Türkler ile Araplar'ın doğrudan olmasa bile dolaylı ilk temasları İslâmiyetin ortaya çıkmasından önce başlamıştır. Birbirinden oldukça uzakta bulunan bu iki millet arasındaki ilk münasebetler Sâsânî İmparatorluğu aracılığı ile başlama imkânı bulmuştur. Bu nedenle İslâm öncesi dönemde Taberî'de Türklerin ataları ve aynı zamanda Sâsânî-Türk ilişkileri hakkında rivâyetleri görmemiz mümkündür. Bu da Arapların Türkleri tanımadıkları, haklarında herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları düşüncesini çürütmektedir. İslâmiyetten önceki dönemle alakalı olarak Tâberî'de Türklerle alakalı rivâyetlere bakacak olursak şu rivâyetler gözümüze çarpacaktır.

Sâm b. Nuh Arapların, İranlıların ve Rumların babasıdır. Hâm Sudan'ın babasıdır. Yâfes ise Türk'ün ve Türk'ün amcasının oğlu olan Ye'cüc ve Me'cüc'ün babasının babasıdır.⁵⁷

Nuh'un üç çocuğu oldu. Hâm, Yâfes ve Sâm'ın her üçünün de üçer çocuğu oldu. Sâm'ın Arap, Fâris ve Rum adında çocukları oldu ve bunların hepsi iyidir. Yâfes'in Türk, Sakâlibe ve Ye'cüc ve Me'cüc⁵⁸ adında çocukları oldu ve bunlardan hiçbiri iyi değildir. Ham'ın da Kıpt, Sûdan ve Berber adında çocukları oldu.⁵⁹

Peygamberler, iyi insanlar ve Arapların tümü Sâm'ın soyundan gelmişlerdir.⁶⁰ Yukarıdaki rivâyetle bu rivâyeti birlikte düşünecek olursak Taberî'de bulunan bu naklin açıkça Arap asabiyeti yansıtan bir rivâyet olduğunu görürüz. Bir milletten çokça

⁵⁷ Taberî, *Târîh*, I, 124.

⁵⁸ Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türkler olduğuna dair haberler hemen hemen bütün eski tefsirlerde geçmektedir. Bütün bu haberlerin menşei tamamen Yahudilere dayanmaktadır. Zira Kitab-ı Mukaddes'te (Hezekiel, 38/1) en şimalde Magog diyarında yaşayan Goglardan bahsedilirken, bu mıntıklar Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından Türklerin anayurdu olarak gösterilmek istenmiştir. Kitab-ı Mukaddes'teki ifadede, Türkler veya Türklerin anayurdu olarak gösterilmek istenmiştir. Zira Kur'an-ı Kerim'de de Ye'cüc ve Me'cüc'ün cinsiyetleri, zaman ve mekanları tayin edilmemiştir. Bunlar, Kur'an'da yeryüzünü ifsad edenler olarak vasfedilir. Cinsleri, zamanları ve mekanları tayin edilmediğine göre, geçmiş ve gelecekte, hangi ırk ve millete mensub olursa olsun, yeryüzündeki nizâm ve intizâmı bozmaya kalkışanların hepsine itlâk edilebilir. Bu bakımdan, bu gürûhun Türklerle tahsisi tamamen hatalıdır ve garaza mebnidir.(İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1997, s.263) Ayrıca Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türkler olamayacağına dair ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, “*Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler*”, AÜİFD, Ankara, 1975, XX, 96-125.

⁵⁹ Taberî, *Târîh*, I, 129.

⁶⁰ Taberî, *Târîh*, I, 126.

peygamber gelmesi o milletin asaletinin mi, yoksa bir o kadar sapkınlık içerisinde olduklarının mı göstergesidir? Ayrıca Taberî’de bulunan bu rivâyetlerde Türklerin ait olduğu kolun hep kötü insanların geldiği kol olarak değerlendirilmesi de ilgi çekicidir. Yine ayrıca bu rivâyetlerde göze çarpan bir husus da Hazarlar ile Türklerin aynı kola mensup kardeş milletler olduğudur.⁶¹

İslâm öncesi dönemle ilgili olarak dikkatimizi çeken bir nokta da Türklerin Krallarını Hakan diye isimlendirmeleridir.⁶² Taberî’de yalnız Mâverâünnehir⁶³ bölgesindeki Türklerin krallarına değil aynı zamanda Hazarların da krallarına Hakan dendiği açık bir biçimde rivâyetlerde görülmektedir.⁶⁴ Ayrıca Hakan’ın hanımına da Hatun⁶⁵ denildiği açıkça nakillerde gözükmektedir.⁶⁶

V. yüzyılın sonlarına doğru batıya yönelen ve Sâsânîler ile temasa geçen Türkler, bu batı komşularının iç ve dış siyasetleri üzerinde etki meydana getirmekten geri durmamışlardır. Sâsânî hükümdarı Yezdecird’in iki oğlu vardı: Biri Sicistan Kralı Hürmüz, diğeri Feyrûz. İran Kırsası Yezdecird ölünce Hürmüz iktidarı ele geçirdi. Bunun üzerine Feyrûz kardeşinden kaçtı ve Eftalitlere sığındı. 465 yılında Feyrûz kardeşini öldürüp birliklerini dağıtarak Sâsânî tahtına çıktı.⁶⁷ Sâsânî Hükümdarı Feyrûz (459-484) döneminde Eftalitler, tarih sahnesinde ciddi bir güç haline gelmiştir. Feyrûz tahtı ele geçirmek amacıyla Akhunların yardımını sağladığı için, önce Tâlekân ve Tirmîz şehirlerini onlara bırakmıştır. Ancak bir süre sonra iki taraf arasında çıkan savaşta Eftalitler, Sâsânîleri büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sâsânîler için faturası ağır olan bu savaşta Feyrûz hayatını kaybetmiş ve Eftalitler Sâsânîler’i vergiye bağlamıştır. Kabaz (Kavâd veya Kubat) (488-541)’ın Eftalitler’in⁶⁸ yardımı ile tahta çıktığı ve saltanatı boyunca onların nüfuzu altında kaldığı bilinmektedir.⁶⁹

⁶¹ Taberî, *Târîh*, I, 126.

⁶² Taberî, *Târîh*, I, 186.

⁶³ Mâverâünnehir: Horasanda bulunan Ceyhun nehrinin öteki yakasıdır. İslâm kaynaklarında bu yer Eftalitlerin yurdu olarak da geçer. (Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, V, 54-57.) Mâverâünnehir konusunda geniş bilgi ve sınır konusundaki ihtilaflar için bkz. Barthold, “*Mâverâünnehir*”, İA, İstanbul, 1978, VII, 408; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, der. & çev. Yusuf Ziya Yürükân, İstanbul, 2004.

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, I, 186, 409-412, 418, 423, 424, 452, 461, 466.

⁶⁵ Hatunlar, Hakanlar gibi merasimle tahta oturtuluyor ve eşlerin veya oğulların yokluğunda, “Terken” ünvanı ile naib olabiliyordu. (Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhaları*, Ankara 1985, s.7.)

⁶⁶ Taberî, *Târîh*, I, 410, 452, 466; III, 243; V, 607.

⁶⁷ Taberî, *Târîh*, I, 413.

⁶⁸ Eftalitler: (Ak Hunlar) Aslen Türk olan bu kavim Orta Asya’dan gelerek miladî V. Asırda aşağı Türkistan’a yerleşerek önemli bir varlık göstermişlerdir. İslâm kaynaklarında هیطل veya هیاطلة olarak geçen bu kavme yapılan adlandırmaların Miladî 425 yılında Aşağı Türkistan’a inen “Abdal” adındaki Türk boylarından kaynaklandığı sanılmaktadır. (Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.

Eftalitler, bir taraftan Sâsânî Devleti üzerinde baskılarını her geçen gün artırırken, diğer taraftan Avarlarla dostça ilişkilerini sürdürmüştür. Zira 520’de Eftalit Hükümdarı, Avar Hakanı Anakuay’ın kızıyla evlenmiştir. Fakat 546 yılında Göktürkler Avarları ortadan kaldırıncaya, Eftalitlerin geleceği tehlikeye girmiştir. Çünkü Göktürkler, önce Akhunların egemen olduğu doğu bölgelerine yayılmaya başlamıştır. Bu sırada İran tahtında oturan Enûşirvân bu gelişmeyi bulunmaz bir fırsat olarak görüp, Batı Göktürkleri Yabgusu İstemi Han ile ittifak kurmuştur. Taberî’de İstemi Hanla alakalı olarak “İstemi Hakan Türklerin en dirençlisi ve cesaretlisi ve askeri en fazla olanıdır.” ifadeleri bulunmaktadır.⁷⁰ O Eftalitlerin sayısının çokluğundan korkmadan onlarla savaşmıştır. Yine Sâsânî hükümdarlarından Nûşirevân⁷¹ (541-579) doğuda kendisi için tehlikeli bir şekilde kuvvet kazanan Göktürkler ile iyi geçinmeyi siyaseti bakımından uygun bularak onlarla dostane münasebetler kurmaya çalıştı. O, bu ittifakı kısa bir süre sonra Hakan’ın kızı ile evlenerek pekiştirmiştir. Böylece her iki taraftan sıkıştırılan Eftalit Devleti, 563-567 yılları arasında ortadan kaldırılmış ve Göktürkler ile İranlılar arasında Ceyhun nehri sınır kabul edilerek Eftalit ülkesi paylaşılmıştır. Göktürklerle Sâsânîlerin beraber hareket etmesindeki en önemli etken elebette Göktürk Hakanının Nûşirevân’ın kayınbabası olmasıdır.⁷² Ayrıca Nûşirevân’ın Hakanın kızı olan bu Türk prensesinden dünyaya gelen oğlu IV. Hürmüz (579-596) daha sonra İran Kısrası olarak onun yerine geçmiştir.⁷³ Nûşirevân devrinde, VI. yüzyılın ikinci yarısında (570) Yemen’e yapılan sefer esnasında İran ordu safları arasında Türkler’in bulunduğu rivâyet edilmektedir.⁷⁴

IV. Hürmüz’ün başkumandanı Behrâm Çübîn’in 588 yılında Göktürk Hakanı Bağa Hakan ile yaptığı muharebede ordusunda Arap birliklerinin bulunduğu rivâyetlerde

---

42, 46; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 66, 68.) Beşinci yüzyılın ortasında Eftalitler (Arapça Heytal, Çince Ye-Tha) denilen muhtemelen Hun kollanndan bir diğer toplum yalnızca bütün eski Kuşan topraklarına hakim olmakla kalmadı, aynı zamanda İran ordularını da ardı ardına yenilgiye uğratarak Sâsânîleri vergiye bağladı. Eftalitlerin bilinen Türk tarzı askerî sistemine göre yapılmış göçebe bir toplum olduğu gözükmektedir. Mevcut kurumlar ve hükümdarlıklar en azından büyük ölçüde Türklerle yan yana varlıklarını sürdürdüler. (H.A.R. Gibb, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, s. 15.)

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, I, 418.

⁷⁰ Taberî, *Târîh*, I, 423. Taberî’de İstemi Yabgu, Sencebû Hakan olarak geçmektedir. Göktürklerin büyük Hakan’ı Mukan Kaan’ın kardeşidir. Aynı zamanda Bizans tarihçilerinin de Silzibil adını verdiği kişidir.

⁷¹ Rasûlullah (sav) Kisra Nûşirevan devrinde dünyaya gelmiştir. Bu sene aynı zamanda Ebrehetü’l-Eşram Ebû Yeksûm’un Habeşlilerle birlikte yanlarına filleri de alarak Kâbe’yi yıkmak için geldikleri senedir. (Taberî, *Târîh*, I, 452.)

⁷² Taberî, *Târîh*, I, 424.

⁷³ IV. Hürmüz sima ve seciye itibariyle İranlılara benzemediği için “Türk Oğlu” diye lâkaplandırılmıştır. (Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmîyet ve Türkler*, s.25)

⁷⁴ Taberî, *Târîh*, I, 424.

geçmektedir.⁷⁵ Daha sonraki yıllarda Behrâm Çûbîn'in birlikleri arasında kalabalık bir şekilde Türkler'in bulunduğu görülmektedir.⁷⁶

Hatta Hüsrev Pervîz (590-628) ile bu kudretli kumandanı arasında patlak veren muharebede (596) Araplar'ın Hüsrev Pervîz'in tarafında bulunmalarına mukabil Behrâm Çûbîn'in kuvvetleri arasında da Türkler bulunmaktaydı.⁷⁷

Hüsrev Pervîz ilk yıllarında, İran'ın iç durumundan istifade eden Göktürk birlikleri İran içlerine girmişler, Rey ve İsfahan'a kadar ilerlemişlerdir. Bundan sonra Türkler'le dostane münasebetler kuran Hüsrev Pervîz Bizans İmparatorluğu üzerine döndü ve 619 yılında İran orduları Kadıköy'e kadar ilerleyerek Bizans'a ağır bir darbe indirdi.⁷⁸ Taberî'de geçen bir rivâyete göre⁷⁹ Perviz'in yaptıkları sonucunda Kur'an'ın şu âyetleri inmiştir: "Elif, Lâm, Mim Rumlar en yakın yerde yenilgiye uğradılar, fakat onlar birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün müminler Allah'ın yardımıyla sevinecekler. Allah dilediğine yardım eder. O çok güçlü ve esirgeyicidir. Bu Allah'ın vaat ettiği. Allah vadinden caymaz; fakat insanların çoğu bilmezler."⁸⁰ Bu âyetler göstermektedir ki müslümanlar Mecûsî İran'a karşı Ehl-i Kitâb Bizans tarafını tutmuşlardır. Kısa bir zaman sonra Göktürkler ile ittifak yapan Bizans İmparatoru Herakleios, İran'a karşı taarruza geçerek Medâin'e⁸¹ kadar ilerledi.⁸² Aynı anda doğudan Göktürk Hakanı Tung-Yabgu (619-630)'da harekete geçerek Rey⁸³ ile İsfahan'ı⁸⁴ ele geçirdi.⁸⁵

Doğu'da Türkler'le siyasi münasebetlerde bulunan Sâsânî İmparatorluğu, batıda da Araplar ile temas içerisindeydi. III. asrın ikinci yarısında tarih sahnesine çıkmış olan Hîre Arap Devleti, denilebilir ki, daha başlangıçtan itibaren bu güçlü komşusunun yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.⁸⁶

---

⁷⁵ Taberî, *Târîh*, I, 463.

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, I, 463-464.

⁷⁷ Taberî, *Târîh*, I, 463

⁷⁸ Taberî, *Târîh*, I, 466.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, I, 467.

⁸⁰ Rûm, 30/1-6.

⁸¹ Medâin: Yedi tane şehir birbirine çok yakın mesafede olduğu için buraya şehirler anlamına gelen Medâin denmiştir. Bu şehirler İran şehirlerindedir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V , 88-90.)

⁸² Taberî, *Târîh*, I, 467.

⁸³ Rey: Bağdat'tan Nişabur'a kadar olan şehirler arasında en büyüğüdür. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 132-137.)

⁸⁴ İsfahan: Dünya şehirleri içinde en bilinenlerindedir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 245-249.)

⁸⁵ Zeki Velidî Togan, *a.g.e.*, 73.

⁸⁶ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1971, s. 65.

Sâsânî İmparatorluğu aracılığı ile başlayan Türk-Arap münasebetlerinin yankılarını Câhiliye Devri Arap şiirinde bulmak mümkündür. Hassan b. Hanzale, Nâbiğa ez-Zübyânî, Evs b. Hacer, el-A'şâ el-Ekber, Şammâh b. Zirâr, Amallas b. Akil b. Ullafe ve Hallaf b. el-Ahmer gibi şâirlerin Türkler'den, daha ziyade askerî yönlerini, kahramanlıklarını belirtir şekilde bahsetmeleri ilk temasın askerî yönden olduğunu göstermektedir. Az olmakla beraber bize kadar gelen beyitlerden, Arap şâirlerinin, Türkler'in kahramanlığından korku ile karışık hayranlıkla bahsettikleri dikkati çekmektedir.⁸⁷ Yalnız Bu dönemi konu edinen Türklerle alakalı şiirleri Taberî Tarihi dışındaki kaynaklarda bulmak mümkündür. Taberî'de Türklerle alakalı şiirler Emevîler döneminde özellikle de Velid b. Abdülmelik (96/715) döneminde göze çarpmaktadır. Bu şiirler de Araplar ile Türkler arasında yapılan savaşlar sebebiyle söylenmiştir. Fakat bu şiirler Türkler'i aydınlatıcı özellikte olmadığı için çalışmamıza almadık.⁸⁸

1.2. Hz. Peygamber Dönemi

Taberî'nin Tarihinde geçen bir rivâyete göre Hz. Peygamber Türklerden şu şekilde bahsetmektedir: “Muhammed b. Müslim, Rasulullah (sav) şöyle dediğini söyledi: İtaat etme/savunma/hafıza on kısma ayrılmıştır. Bunun dokuzu Türklerde, biri diğer insanlardadır. Cimrilik ona ayrılır, dokuzu Faraslarda, biri diğer insanlardadır. Cömertlik ona ayrılır, dokuzu Sudanlılarda, biri diğer insanlardadır. Şehvet ona ayrılır, dokuzu Hindlilerde, biri diğer insanlardadır. Hayâ, ona ayrılır, dokuzu kadınlarda, biri diğer insanlardadır. Hased ona ayrılır, dokuzu Araplarda, biri diğer insanlardadır. Kibir, ona ayrılır, dokuzu Rumlarda, biri diğer insanlardadır.”⁸⁹ Bu rivâyetten anlaşılacağı gibi Hz. Peygamber o günün dünyasında yaşayan ırklardan ve milletlerden haberdardı. Tabî ki o dönemin güç dengeleri içinde bulunan Türklerden haberdar olmaması söz konusu olamayacağı gibi Türklerle alakalı Hz. Peygamber'e isnâd edilen birçok hadis mevcuttur.⁹⁰ Hatta bunların pek çoğu sahih Hadis kaynaklarında bulunmaktadır. Bu hadisler birçok araştırmacı tarafından incelenip araştırılmış, bu konu ile alakalı makale,⁹¹ tez,⁹² ve kitap⁹³

⁸⁷ Ramazan Şeşen, “Eski Araplar'a Göre Türkler”, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1969, XV, 12

⁸⁸ Bu şiirler bkz. Taberî, *Târîh*, III, 632; IV, 6, 13, 18, 104, 124, 130, 136, 144.

⁸⁹ Taberî, *Târîh*, II, 487.

⁹⁰ Bu hadislerden en meşhur olanı şu hadistir: “Habeşliler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız. Türkler size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyiniz.” (Ebû Dâvud, *Melâhim*, 8; Nesâî, *Cihâd*, 42; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 176; Taberânî, X, 181; XIX, 375) دعوا الحبشة ما ودعوكم واتركوا الترك ما تركوكم

⁹¹ Bkz. Zekerîya Kitapçı, “Hadislerde Türkler –Sahih ve Sünenlerde Bir Tarama-”, Tarih ve Medeniyet, Mayıs, 1996, no: 27, s.47-52.

⁹² Bkz. Abdülkadir Aykan, *Türklerle İlgili Hadislerin Tetkiki*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara, 1998.

⁹³ Bkz. Zekerîya Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler*, Konya, 2004.

yazılmış ayrıca tebliğler⁹⁴ de sunulmuştur. Konumuzla doğrudan bağlantısı bulunmadığı için bu konuya girmiyoruz.

Hadis ve Arap şiirinden başka kaynaklarda bulunan bazı rivâyetler, Araplar'ın Hz. Peygamber devrinde Türkler'i tanıdığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁹⁵ Taberî, müslümanların Hendek muharebesine hazırlandıkları sırasında, Hendek kazılırken büyük beyaz bir kayanın ortaya çıkması ve sahabenin onu parçalamayı başaramaması üzerine Selman el-Fârisî'nin Hz. Peygamberin Hendek kazılmasını denetlemesi için kurulan Türk çadırına⁹⁶ (قبة تركية) giderek Hz. Peygambere haber vermesini ve bu esnada Hz. Peygamber'in bir Türk çadırında (Kubbetün Türkiyyetün)⁹⁷ oturduğunu bildirmektedir.⁹⁸

Bu bilgiler ışığında Hz. Peygamber'in ve İslâm fetihleri başlamadan önce Arap toplumunun Türkler hakkında az da olsa fikir sahibi olduklarını söyleyebiliriz. Bununla beraber bu hususun bir hükme bağlanması elimizdeki kaynaklarla mümkün görünmemektedir.⁹⁹ İslâm öncesi dönemde Sâsânîler vasıtasıyla birbirlerinden haberdar olan Türkler ile Araplar'ın birbirlerini ne kadar tanıdıkları ve aralarındaki ilişki ile tanışıklığın boyutunun ne derecede olduğunu kestirmenin oldukça güç olduğu bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.¹⁰⁰ İslâm'ın doğuşundan sonra ise, Hz. Muhammed'e isnad edilen bütün haber ve rivâyetlere rağmen, Câhiliye döneminde var olan ve özellikle de göçebe Türkler'i niteleyen özelliklerin öne çıkarıldığı anlayışın Türkler ile mücadelenin başlamasına kadar devam ettiği görülmektedir ki, bu döneme ait olan bütün rivâyet ve haberler derlendikleri dönemin kültürel yapısını aksettirmekten öte her hangi bir anlam taşımamaktadır.¹⁰¹

Eski Arap şiirlerinden, uydurma hadislerden ve haberlerden anlaşıldığına göre Araplar Türkleri kahraman fakat acımasız ve İslâm dininin geleceği açısından tehlikeli görüyorlardı. Onlara göre Türkler birgün Arapların elinden iktidarı alacak ancak kâfir

⁹⁴ Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, "Peygamber ve Türkler", *II. Türk Tarih Kongresi İstanbul 1943*, s. 1013-1027; Ahmed Ağrakça, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler", *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994*, Kongrede Sunulan Bildiriler II. cilt, TTK, Ankara, 1999, s. 527-535.

⁹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 28.

⁹⁶ Türk çadırının genel özellikleri hakkında bilgi için bkz. İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev: Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975, s. 28, 29, 37, 55

⁹⁷ Bu rivâyet Hz. Peygamberin Türk çadırını bildiğini ve kullandığını göstermektedir. Yine bu rivâyeti hadis kaynakları da desteklemektedir. Buna ilaveten Müslim, Hz. Peygamber'in bir Türk çadırında itikâfa çekildiğini rivâyet etmiştir. (Müslim, *Sıyâm*, 214; İbn Mace, *Sıyâm*, 62; Ahmed b. Hanbel, IV, 348.)

⁹⁸ Taberî, *Târîh*, II, 92. فرقي سلمان حتى أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو ضارب عليه قبة تركية

⁹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 29

¹⁰⁰ Mustafa S. Küçükbaşcı, "Erken Dönem Arap-İslâm Edebiyatında 'Türk' Tasavvuru", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11 (Mart 2002), 7-29.

¹⁰¹ Mustafa S. Küçükbaşcı, "Türk Hakimiyetine Kadar Arap-İslâm Edebiyatında 'Türk' Tasavvuru", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (Eylül 2002), 21.

oldukları için Allah'ın gazabına uğrayıp mahvolacaklardı. Bu hadis ve sözler insanları Türklerden korkutmak ve uzaklaştırmak amacıyla söylenmiştir. Nitekim Cahiz daha sonra Türklerin İslâm'ın yardımcısı, kalabalık ordusu ve halifelerin en yakın adamları olduklarını söyleyerek Türklere haksızlık edildiğini itiraf etmiştir.¹⁰²

1.3. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi

1.3.1. Hz. Ebûbekir Dönemi

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Arabistan'da patlak veren Ridde hareketinin bastırılması Halife Ebûbekir'e Arabistan Yarımadası'nın dışına seferler yapma imkânı vermiştir. Hz.Ebûbekir döneminde başlayan ve daha sonraki halifeler döneminde hız kazanarak devam eden İslâm fütuhâtı başlıca üç yönde ilerlemiştir. Doğuda İran, batıda Kuzey Afrika, kuzeyde ise Suriye ve Anadolu. Karşılıklı devrin iki büyük imparatorluğunun ordularının çıkmasına rağmen İslâm ordularını durdurmak mümkün olamamıştır. Hz. Ebûbekir döneminde Bizans'a karşı kazanılan zaferler sonucunda bütün Suriye ve el-Cezîre İslâm devletinin sınırları içine girmiştir.

1.3.2. Hz. Ömer Dönemi

Halife Ömer zamanında (13-23/634-644) varılan hudut bölgesi, büyük değişikliklere uğramadan asırlar boyunca İslâm-Bizans mücadele bölgesi haline gelmiştir. Diğer taraftan Arap orduları bugünkü Türkiye'nin Güney-Doğu ve Doğu Anadolu bölgelerinden kuzeye doğru ilerleyerek Kafkaslar'a ulaştılar. Arap orduları burada Sâsânîler'in elinde bulunan son kaleyi de fethedince başka bir milletle savaş içine girdiler. Bu millet Hazarlardı.¹⁰³ Asılları hakkında çeşitli görüşler olmasına rağmen çağdaş araştırmacıların büyük bir kısmı, Hazarların, Hun ve Fin-Ugur boylarıyla karışan batı Türkleri soyundan geldiği görüşündedirler.¹⁰⁴ Türklerle Arapların birbirleriyle ilişki

¹⁰² Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev: Ramazan Şeşen, Ankara 1967, s.85; Zeki Velidî Togan, *a.g.e.*, s. 74; Ramazan Şeşen *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 3-4; Abdülkerim Özaydın, "*Türklerin İslâmiyeti Kabulü*" TÜRKLER, Ankara, 2002, IV, 239.

¹⁰³ Hazar Devleti, VI. ve X. asırlar arasında Doğu Avrupa'nın siyasî, askerî ve ticarî hayatında önemli rol oynayan güçlü devletlerden biriydi. Başkentleri İtil Şehri olup bugün Aşağı Volga Havzasında bulunan Astrahan şehrinin kuzeyinde bulunuyordu. Büyük ticaret yollarının birleştiği bu bölgede Volga, Don, Yayık ve Kuban gibi büyük nehirler akmaktadır. Hazarların yayılma alanını incelediğimiz zaman VII. asırda, Azak Denizi'nden Kazvin Denizi'ne; Kafkasya'dan Volga ve Don nehirlerine uzanan bir imparatorlukları olduğunu görürüz. Dağlar, vadiler, denizler ve körfezler gibi güzel tabiat manzaraları ile dolu olan bu topraklar bir taraftan Ermenistan sınırına uzanan büyük bir dağla birleşirken diğer taraftan Harezmi'e; güney sınırları ise Derbend (Babu'l-Ebvab)'e kadar uzanmaktaydı.(Hüseyn Ali Dakukî "*Dört Halife Döneminde Araplar ve Hazarlar*", Türk Kültürü Araştırmaları XXV/2. cilt, Ankara, 1987, s. 91.)

¹⁰⁴ Golden, "Hazar", *IEP*, Leiden, 1986, IV, 1172, Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara, 2004, s.35

kurmaları Hz. Ömer döneminde olmuştur.¹⁰⁵ Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz. İslâm orduları Hazarlarla ilk defa Kafkasya bölgesinde karşı karşıya gelmiştir. Kısa bir süre sonra da Mâverâünnehir bölgesinde Göktürklerle karşı karşıya gelinmiştir.

1.3.2.1. Hz. Ömer Döneminde Hazarlarla Olan İlişkiler

Araplarla Hazarlar arasında, birkaç asır süren ilişkiler olmuştur. İslâmî fetihler sayesinde İran'ın bütün bölgelerine yayılan ve karşılıklarına çıkan bütün engelleri aşan Araplar, Kafkasya'nın sarp ve yüksek dağlarını da aşarak Hazarlarla büyük savaşlara girmişlerdir.¹⁰⁶

Suraka b. Amr komutasındaki Arap ordusu 22/643 yılında Babu'l-Ebvab (Derbend)¹⁰⁷ şehrine doğru ilerler.¹⁰⁸ Suraka'nın yanında Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî, Selman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd el-Ğifârî, Bukeyr b. Abdullah el-Leysî gibi önemli bazı komutanlar da vardı.¹⁰⁹ Arap ordusu komutanı Abdurrahman b. Rebîa ile el-Bab'ın o zamanki kralı Şehberâz arasında görüşmeler yapılmış ve sonunda iki taraf arasında bir anlaşmaya varılmıştır. Suraka b. Amr, Şehberâz ve Ermeniyye bölgesinin insanlarına bir emanname yazdırtmıştır.¹¹⁰ Bu sırada Suraka vefat etti ve onun yerine Abdurrahman b. Rebîa'yı geçmiştir. Suraka b. Amr'ın ölüm haberi Hz. Ömer'e ulaşınca Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî 'yi Bab'a vali olarak atadı. Sonra ona Türklerle (Taberî burada Hazarları bu isimle tanımlıyor) savaşma emri verdi.¹¹¹ Taberî'nin rivâyetine göre, Abdurrahman b. Rebîa ile Şehberâz arasında geçen konuşmada, Şehberâz'ın “*Ne yapmak istiyorsun?*” sorusuna Abdurrahman: “*Belencer'i*¹¹² *istiyorum*” cevabını vermiştir. Abdurrahman, Hz. Ömer devrinde Belencer şehrine yürüyerek Belencer halkıyla savaşmış ama hiçbir kadın dul ve hiçbir çocuk, yetim kalmamıştır. Belencer'den sonra, onun atlıları iki yüz fersah

¹⁰⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, red: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986, III, 333.

¹⁰⁶ Michael Kmosko, “*Araplar ve Hazarlar*”, çev: A. Cemal Köprülü, *Türkiyat Mecmuası*, 1935, III, 133.

¹⁰⁷ Babu'l-Ebvâb: Şirvan derbendi olan Derbend şehridir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 360-364.)

¹⁰⁸ Michael Kmosko, *a.g.m.*, s. 133 vd.d. Belâzurî'nin bu olaydan hiç bahsetmemesine ve bazı yabancı kaynaklara dayanarak 22/643 yılındaki seferin bir hayâl mahsulü olarak kaynaklara aksettğini iddia etmektedir.

¹⁰⁹ Taberî, *Târîh*, II, 540.

¹¹⁰ Taberî, *Târîh*, II, 540-541

¹¹¹ Taberî, *Târîh*, II, 541

¹¹² Belencer: Hazar bölgesinde Babu'l-Ebvab arkasında bir şehirdir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 581.)

uzaklıktaki Hazarların başkenti Beyda'ya¹¹³ (İtil) kadar ulaşmıştır.¹¹⁴ Ancak bu son rivâyeti kabul etmeyen araştırmacılar da mevcuttur.¹¹⁵

Abdurrahman b. Rebîa Türklere saldırdığı zaman –Allah Türklerle onlara karşı isyan edenlerin arasını açtı- Onlar şöyle dediler: “*Bu adam bize saldırmaya cesaret edemezdi. Ancak o, kendisini ölümden koruyan meleklerle beraber.*” Bunun üzerine ondan kaçıp kalelere sığınmışlardır. Abdurrahman b. Rebîa da zafer ve ganimetlerle dönmüştür. Bu olay Hz. Ömer döneminde olmuştur.¹¹⁶

1.3.2.2. Hz. Ömer Döneminde Türklerle İlişkiler

İslâmiyet'in Arap Yarımadası'nda zuhurundan kısa bir zaman sonra özellikle Hz. Ömer devrinden itibaren İslâm orduları İran üzerine devamlı olarak yürümüşlerdir. Bizansla yapılan savaşlar ve iç karışıklıklar sebebiyle her ne kadar eski güç ve kudretine sahip olmasa da bu esnada İran'da Sâsânî hâkimiyetinin tüm görkemiyle devam ettiği görülmektedir. Fakat 14/635'de Kâdisiye, 16/637'de Celûla ve 21/641'de Nihavend savaşlarını kaybeden Sâsânîler geniş İran topraklarını ve Orta Asya kapılarını İslâm ordularına açmış oldular.

22/642-643 yılında Suveyd b. Mukarrin'in komuta ettiği ordu Bistâm'da olduğu bir sırada Suveyd b. Mukarrin Curcân hükümdarı Ruzbân Sûl ile mektuplaşmış ve bunun üzerine oraya doğru ilerlemiştir. Ruzbân Sûl ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Anlaşmaya razı olmasına rağmen cizye ödemeye yanaşmamıştır. Suveyd'in ona üstün gelmesiyle cizye vermeye de razı olmuştur. Fakat Dihistan¹¹⁷ Türklerinin akınlarına karşı duran askerlerden Suveyd cizye alınmaması şartı ile bir anlaşma metni yazdırtmıştır.¹¹⁸

¹¹³ Bu şehrin diğer ismi Elil yahut Alil olup, Araplar “el-Beyzâ” tesmiye etmektedirler, bkz. Zeki Velidi Togan, “*Hazarlar*”, İ.A., İstanbul, 1977, V, 397-408.

¹¹⁴ Taberî, *Târîh*, II, 541

¹¹⁵ Bazı araştırmacılar, Taberî'nin verdiği bu bilgiye rağmen müslümanların Belencer ve arkasından Beydâ'ya kadar ilerlediklerini mümkün görmemektedir. (Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 31; Hüseyin Ali Dakukî, *a.g.m.*, s. 93.)

¹¹⁶ Taberî, *Târîh*, II, 541.

¹¹⁷ Dihistan: Cürçân ve Harezmi yakınlarında bir beldenin adıdır(Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 579.)

¹¹⁸ Taberî, *Târîh*, II, 538. Bazı araştırmacılar bu anlaşmanın tarihini 639-40 olarak vermektedir. Fakat Taberî bu olayı 642 olaylarının altınla işlemektedir. Belki de bunu Arapların Nihavend'deki savaşları (642) öncesine kadar Curcân'a gelememeleri temeline dayandırmaktadır. (Farda Asadov, “*VII-IX. Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümranlık Süren Türk Sulî Hanedanı*”, çev: Bülent Keneş, *Türkler Ansiklopedisi, TÜRKLER*, Ankara, 2002, IV, 313.)

22/642-643 yılında Ahnef b. Kays¹¹⁹ Horasan'ın¹²⁰ fethine girişmiş ve Belh'e kadar dayanmıştır. Hz. Ömer, onun Mâverâünnehir'e girmesine izin vermediği için Belh Arapların sınır şehri olmuştur. Bu durum karşısında son Sâsânî hükümdarı Yezdecird, bu tarihlerde henüz ayakta olan Batı Göktürk ve Çin devletlerinden yardım istemiş, ancak olumlu bir cevap alamamıştır. Bu nedenle o, önce Toharistan'a¹²¹, sonra Seyhun ötesine iltica etmek zorunda kalmıştır.¹²²

Ahnef ile Yezdecird arasındaki mücadele Ahnef'in Merv-i Şahcân'a¹²³ varmasıyla hareketlilik kazanmış bu esnada Yezdecird de Mervu'r-Rûz'a¹²⁴ kaçmıştır. Ahnef'in adım adım kendisini takip etmesinden etkilenmiş ve korkmuş olacak ki Yezdecird Mervu'r-Rûz'dan Türk Hakanına Çin ve Soğd¹²⁵ krallarına mektuplar yazarak onlardan kendisine yardım etmelerini istemiştir. Kûfe'den yardım için yola çıkan askeri birliğin Merv-i Şahcân'a gelmesiyle Ahnef yerine Hâtim b. Nûman el-Bâhilî'yi bırakarak Mervu'r-Rûz'a doğru yürüdü. Kûfe'lilerin yardımı Ahnef'e meşhur olan dört komutan tarafından ulaştırılmıştır. Bu komutanlar: Alkame b. en-Nuzzar en-Nuzzârî, Rebîa b. Âmir et-Temîmi, Abdullah b. Ebî Ukayl es-Sekafî ve İbn Ümmü Gazzal el-Hemedânî'dir.¹²⁶

Ahnef, Hz. Ömer'e Horasanın fetih haberi bir mektupla gönderdi bunun üzerine o da şöyle dedi: "Oraya hiç ordu göndermemiş olmayı isterdim. Keşke Bizimle onlar arasında ateşten bir deniz olsaydı." Hz. Ali'nin, halifeye: "Emîr'l-Mü'minîn! Niçin böyle konuşuyorsun?" demesi üzerine Hz. Ömer de: "Çünkü oranın halkı üç defa orada bozguna uğrayacak (dağılacak). Üçüncüsünde muhtaç kalacaklar (perişan olacaklar). İşte bunun Müslümanların başına gelmesinden Horasanlılar başına gelmesini tercih ederim."¹²⁷ diye cevap verdi.

¹¹⁹ Ahnef b. Kays, Hz. Ömer devrinde İran'ın fethine katılan Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde büyük başarılar gösteren bir tabiûn komutanıdır.(Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", DİA, İstanbul, 1989, II, 174.)

¹²⁰ Horasan: Irak başlayarak Toharistan, Sicistan ve Hind bölgelerine kadar uzanan genişçe bir bölgenin adıdır.(Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 400-405.)

¹²¹ Toharistan: Birkaç şehre sahip olan Horasan'ın büyük bir yöresidir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 66.)

¹²² Hasan Kurt, *a.g.e.*, s. 37

¹²³ Merv-i Şahcân: Horasan'ın en meşhur ve önemli şehirlerinden birisidir.(Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 132-136.)

¹²⁴ Mervu'r-Rûz: Merv'e yakın bir şehirdir.(Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 132.)

¹²⁵ Soğd: Buhâra'nın doğusunda Semerkand'a kadar olan alan verilen addır. Tarih boyunca tüccarlarıyla meşhur olmuştur.(Barthold, "Sogd", İA, İstanbul, 1970, X, 336-337.)

¹²⁶ Taberî, *Târîh*, II, 546

¹²⁷ Taberî, *Târîh*, II, 547

Bazı araştırmacıların bu rivâyeti "Çünkü oranın ahali (Türkler) oradan çıkarak ve üç defa dağılarak dünyayı istila edeceklerdir. Üçüncüsü onların son akınları olacaktır. Bu akınların Müslümanların (yani bizlerin) üzerine gelmesinden ziyade Horasan ehlinin üzerine gelmesi benim için daha evlâdır." şeklinde tercüme etmişlerdir. (Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, Konya, 2001, s. 55-56.) Halbuki

Hız. Ömer'e Horasan'ın fetih haberi gelince şöyle dedi: "Keşke bizimle onlar arasında ateşten bir deniz olsaydı" Hız. Ali, halifeye: "Bu fetihten dolayı sana dayanılmaz olan nedir? Bu mutluluk veren bir durumdur" demiştir. Hız. Ömer, "Evet" cevabını verdikten sonra yukarıdaki sözünü aynen tekrar etmiştir.¹²⁸

Mâverâünnehir'de Batı Türklerinin büyük Göktürk Hakanlığını ellerinde bulundurdukları bir sırada, İslâm ordularının bu bölgelere gelmesi ile Batı Türkleri ile temasa geçtikleri söylenebilir.¹²⁹

Nihavend Savaşından sonra hızlıca bir fütûhâta girişilerek 22/642'de Hemedan ve İsfahan, 23/643'de Kazvin ve Zencan yine aynı yıl içinde Rey, Cürcân, Taberiye, Derbent fethedildi. Fakat bu fütuhât devam ederken yerli ahali isyan ediyordu. Bu isyanların bastırılması ise fetihleri menfî yönden etkiliyordu. Ahnef b. Kays, Hız. Ömer'in yanına gelerek İran'ın tamamının fetholunmadığı ve idarenin tesis olunmadığı sürece bu isyanların önlenmeyeceğini belirtmesi üzerine Hız. Ömer tüm İran'ın fethini emretti.¹³⁰

Ahnef b. Kays'ın Türkler'in yoğun olarak yaşadığı Merv, Mervu'r-Rûz ve Belh'e girdiği haberini alan Hız. Ömer ona şöyle bir mektup yazdı : "Sakin nehrin öbür yakasına¹³¹ geçmeyiniz. Elinizde bulunan topraklarla yetinin. Hangi şartlarla Horasan'a girebildiğinizi

---

Arapça ibarede oranın ahalsinin Türkler olabileceğine dair hiçbir işaret yoktur. Bu nedenle böyle içine yorum katılan bir tercümenin uygun olmadığı kanaatindeyiz.

¹²⁸ Taberî, *Târih*, II, 547

¹²⁹ Ziya Kazıcı-Mehmet Şeker, *İslâm Türk Medeniyeti Tarihi* İstanbul, 1981, s. 33.

¹³⁰ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1991, II, 292. Hız. Ömer tüm İran'ın fethini emrettikten sonra bu fetihteki komutanları kendisi tayin etmiştir. İran'ın belli başlı büyük eyaletlerini fethetmeye memur edilen komutanlar şunlardır:

Abdullah b. Atban	; İsfahan ve havalisine
Utbe b. Ferkad ve Bukeyr	; Azerbaycan ve havalisine
Nuaym	; Taberistan ve havalisine
Bukeyr	; Ermenistan'a
Abdurrahman b. Rebîa	; Hazar Türkleri üzerine
Utbe b. Gazvan	; Fars eyaletine
Sehl b. Adi	; Kirman'a
Asım b. Amr	; Sistan'a
Hakem b. Amr et Tağlibi	; Mekran'a
Ahnef b. Kays	; Horasan ve havalisine tayin edildiler. (Zekeriya Kitapçı, <i>Yeni İslâm Tarihi ve Türkler</i> , Konya, 2001, s. 279.)

¹³¹ Bir taraftan ikinci halifenin kendisinden oldukça uzak olan bölgedeki haberleri yakından takip ettiğine, diğer taraftan da fethedilen bölgelerde kalıcı olabilmek için her türlü tedbirin alınmasının gerektiğine işaret eden bu rivâyette yer alan nehirden maksat, Araplar'ın Ceyhun veya Belh adını verdikleri Amuderya'dır.(Mustafa S. Küçükbaşçı, *a.g.m.*, 22.) Türkler Amuderya için ırmak anlamında "Ögüz" tabirini kullanırlar.(Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, III, 98.)Türkler ile Araplar arasında ilk tabii sınır olan Amuderya'nın kuzeyinde kalan ve Araplar tarafından fethedilerek İslâm hâkimiyeti altına alınan bölgelere, rivâyette geçen "nehirin öte yakası" anlamında *Mâverâünnehr* adı verilmiştir.(Barthold, "*Mâverâünnehr*", *İslâm Ansiklopedisi* (İA), VII, 408.)

bilmektesiniz. Bu şartlara bağlı kalın ki zaferiniz devam etsin. Sakın ola nehrin karşı yakasına geemeyesiniz, dağılır, perişan olursunuz!”¹³²

Yezdecird’in elçileri Hakan’a ve Oğuzlara ulaştığı zaman Yezdecird yenik olarak nehr’i geçinceye kadar yardıma gelmediler. Hakan daha sonra bizzat Yezdecird’in kendisinin yardım istemesi üzerine onu kurtarmayı kabul etti. Soğd’lularda bu çağrıya kulak vermiş, Türk Hakanının komutası altında Türkler, Ferganalılar ve Soğdlular Yezdecird’e yardım amacıyla hareket etmişlerdi. Sonra onlarla beraber savaşa ıktılar. Böylelikle Yezdecird Hakanla birlikte nehri geçip Belh’e gelinceye dek tekrardan Horasan’a dönmek için yola çıkmış oldu. Belh’de bulunan Kûfe’liler de Ahnef’in yanına gitti. Türk Hakanı Mervu’r-Rz’a doğru Ahnef üzerine yürümek için Belh’den ıktı. Ahnef O zaman Türk Hakanının kendisiyle savaşmak için Belh nehrini geçtiği haberini almıştı. Bir gece Ahnef kendisine faydası olacak bir taktik duyar mıyım diye askerinin içerisinde gezintiye ıktı. Derken hayvanlarını yemliyen iki adama rastladı. Onlardan biri diğerine şöyle diyordu: “Eğer komutan sırtını şu dağa verirse, nehir düşmanla bizim aramızda bir hendek olacak, dağı da sırtımıza alarak güvende olacağız ve savaşımız tek cepheden olacak bylecede umarım ki Allah bizi muzaffer kılar.” Bunun üzerine bu fikri yeterli görerek Ahnef çadırına döndü. Sabah olunca insanlar toplandı Ahnef onlara şöyle dedi: “Sizin sayınız az, dşmanızın sayısı çoktur. Sakın ola korkmayın. Çünkü ‘nice sayıca az gruplar Allah’ın izni ile nice sayıca fazla grupları yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir.’¹³³ Bulunduğunuz yerden şuraya gidin. şu dağa yaslanın ve onu sırtınıza alın. Nehri de düşmanla aranıza alın. Onlarla tek yönden savaşın.” Emirleri aynen yerine getirdiler ve kendileri için iyi olacak olan hazırlıkları tamamladılar. Ahnef’in yanında on bin Kûfe’den on bin de Basra’dan olmak üzere yirmi bin askeri vardı. Daha sonra Türk ordusu geldi ve savaş alanına konuşlandı. Yiyecek ve su ihtiyaçlarını gördükten sonra dolaşmaya başladılar ve o gece Ahnef’e saldırmaktan geri durdular. Sonra Ahnef geceleyin onların yerini ve durumlarını oğrenmek istedi. Bunun üzerine kimsenin haberi olmaksızın ıktı. Hakanın ordugâhının yakınına kadar gitti ve durdu. Sabaha karşı hakanın ordusundan bir atlı çıkararak davuluna vurdu. Sonra bir asker çıkararak onun durduğu yerde durdu. Bunun üzerine Ahnef onun karşısına çıktı ve onu öldürdü. Sonra Türk askerinin durduğu yerde durdu.¹³⁴ Diğer bir Türk askeri daha çıktı o da arkadaşının yaptıklarını yaptı ve Ahnef ona da saldırdı ve onu da öldürdü. Sonra ikinci Türk askerinin durduğu yerde durdu. nc bir

---

¹³² Taberî, *Târih*, II, 547.

¹³³ Bakara, 2/249.

¹³⁴ Taberî, *Târih*, II, 547

Türk askeri daha çıktı ve diğer ikisinin yaptıklarını yaptı. Ahnef ona da saldırdı ve mübareze sonucunda Ahnef onu da öldürdü. Ahnef üç Türk askerini meydan okumada öldürdükten sonra askerinin yanına geri dönmüştür. Türkler bu şekilde üç askerini mübarezeye çıkarmadan savaşmazlardı. Ama çıkan bu üç kişinin de öldürülmesi Türklerin uğursuz saydığı şeylerdendi. Çünkü hiç beklenmedik bir şekilde savaş öncesi mübarezelerde üç askerini kaybeden Türk Hakanı bunu uğursuzluk sayarak şunları söylemiştir: “Burada kalışımız uzadı, bu kavim daha önce misli görülmemiş şekilde bu mekânda vuruldu. Müslümanlarla savaşmamızda, bizim için bir hayır yoktur. Artık dönelim.”¹³⁵ Bu sözleri söyleyen Hakan askerlerini geri çekmiştir.

Hakan’ın Belh’e çekildiği haberi yayılınca Yezdecird Mervu’r-Rûz’da Hakan’ın yanından ayrıldı ve Merv-i Şahcân’a gitti. Orada Hatem b. Numan ve beraberindekiler kaleye sığındılar. Onları kuşatan Yezdecird hazinelerini bulunduğu yerden çıkarmak istedi. Hakan da onu Belh’de beklemekteydi. Türklerin geri çekildiğini gören İslâm ordusu ise Ahnef’e:

“Bunları kovalamaya ne dersin?” diye sormuşlar, Ahnef de askerlerine:

“Yerinizde durun, onları bırakın”¹³⁶ demiştir.¹³⁷

Yezdecird hazinelerini bulunduğu yerden çıkararak bir yerde topladığı zaman onları başka bir yere taşımak istedi. Toplanan bu hazine İran hazinelerinin büyük bir kısmıydı. Yezdecird, Hakan’a iltihak etmek istemiş, bunun üzerine İranlılar ona şöyle demişlerdir: “Ne yapmak istiyorsun?” O da: “Hakan’a sığınmayı, böylece ya onunla birlik olurum veya Çinlilerle.” demiştir. Bunun üzerine İranlılar ona şöyle karşı çıkmışlardır: “Dur bakalım, Bu iyi bir fikir değil. Sen toprağını ve milletini bırakarak başka bir milletle

¹³⁵ Taberî, *Târîh*, II, 548

¹³⁶ “Habeşliler size ilişmedikçe siz de onlara dokunmayın. Türkler sizden uzak durdukça siz de onları bırakın!” (Ebu Dâvûd, “*Melâhim*”, 8, 11; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, IX, 179.) mealindeki Ebu Dâvûd, Nesâî, Hâkim (v.405/1015) ve Beyhakî (v.458/1066) tarafından rivâyet edilen hadis, iradî olarak aksi beyan edilmedikçe sürekli bir tarafsızlık halinin varlığını ifade eder gibi görünmektedir. İşte burada, Müslümanlara sıkıntılı anlarında sığınma hakkına ve aradaki iyi diplomatik ilişkilere vefaen Habeşistan’ın en azından Müslümanlar tarafından daimî tarafsız bir ülke olarak kabul edildiğini görüyoruz. (Ahmet Yaman, *İslâm Hukukunda Uluslararası İlişkiler*, Ankara, 1998, s. 322-323.) Nitekim İbn Rüşd’ün beyanına göre İmam Mâlik, Habeşliler ve Türklerle onlardan kaynaklanacak bir tecavüz ve düşmanlık olmadıkça savaş açılmayacağını söylemiştir. (İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-Müctehid*, İstanbul, 1985, I, 308.) İbn Kesir, Ahnef’in bu görüşünde isabetli olduğunu, çünkü Rasûlullah (s.a.v.) efendimizin bir hadislerinde: “sizi bıraktıkları müddetçe, Türkleri bırakın, onlara ilişmeyin” buyurduğunu ifade etmektedir. (İbnü’l-Esîr, *el-Kamil fi’l-Târîh*, Beyrut, 1965, VII, 148.) Ahnef b. Kays’ın o gün için ordusunu bu takipten sakındırması kanaatimizce en güzel bir taktiktir. Çünkü bu şekilde hem halifenin sözüne kulak vermiş, emrine itaat etmiş hem de fethettiği bölgeyi kontrolü altında bulundurmıştır. Ancak ordusunu bu takipten men eden Ahnef’in Hz. Peygamber (s.a.v.) hadisinden haberdar olup olmadığı konusunda bir şey söylememiz mümkün değildir. (Muhsin Yeşil, *Ahnef b. Kays Hayatı ve Şahsiyeti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1998, s. 40)

¹³⁷ Taberî, *Târîh*, II, 548

alıp başını gideceksin. Bizimle beraber gel bu kavimle anlaşalım. Onlar vefalı ve dindar insanlar. Onlar topraklarımızda iyi davranıyorlar. Bize kendi ülkesinde iyi davranacak dini olmayan vefaları konusunda da bir fikrimizin olmadığı bir milletense bize topraklarımızda iyi davranan bir millet daha sevimli gelmektedir.” Bunun üzerine Yezdecird onlara karşı çıktı onlar da ona karşı çıktılar ve şöyle eklediler: “Bizim hazinelerimizi bırak biz onu memleketimize ve ona iyi davranan idarecilere iade edeceğiz. Hazineleri memleketimizden başka bir yere çıkaramazsın.” Yezdecird’in karşı çıkması üzerine aralarında bir çatışma çıkmış ve ondan hazineleri alarak onu bırakmışlardır. Yezdecird de Türk Hakanı’nın peşinden giderek Fergana’ya varmıştır. Yezdecird’in elinden hazineleri alan İranlılar ise Kisra’nın mal ve hazinelerini Ahnef’e getirerek onunla sulh yapmışlardır. Bunların bir kısmı Hz. Ömer zamanında oraya yerleşmişlerdir.¹³⁸

Ancak şurası bir gerçektir ki bu şekilde Türklerle müslüman Araplar ilk defa karşı karşıya gelmişlerdir. Ahnef’in Horasan’a yapmış olduğu sefere tesadüf eden bu olayın dışında Türklerin toplu olarak Araplara karşı bir savaşta bulunduğu dair kaynaklarımızda bir bilgi yoktur.

Ahnef Mervu’r-Rûz’da Halife’ye Yezdecird ve Hakanla yapılan savaşın müslümanlarca kazanıldığını içeren bir mektup yazarak bir heyetle birlikte elde etmiş olduğu ganimetin 1/5’ini de göndermiştir. Ahnef’den sevindirici haberi alan Hz. Ömer insanları mescidde toplayarak onlara fethi haber veren mektubu okumuş, ayrıca minberden şöyle bir konuşma yapmıştır: “Dikkat ediniz! Şüphesiz ki, Allah Mecusî krallığını helak etmiş ve onların birlikteliğini parçalamıştır. Artık onlar tek bir müslümana zarar verebilecek bir karış toprağa sahip değillerdir. Dikkat ediniz. Allah sizi onların topraklarına, memleketlerine, mallarına ve çocuklarına varis kıldı. Bunları bildikten sonra Cenab-ı Hakk nasıl davrandığınızı imtihan edecektir. Ben bu ümmet hakkında başına gelecek hiçbir şeyden korkmam, ancak sizin tarafınızdan gelecek kötülüklerden korkarım.”¹³⁹

Hz. Ömer devrinde imparatorluğun sınırları doğuda İran-Turan arasında eski çağlardan beri sınır olarak kabul edilen Ceyhun Nehrine kadar uzanmıştır.¹⁴⁰

---

¹³⁸ Taberî, *Târîh*, II, 548

¹³⁹ Taberî, *Târîh*, II, 549

¹⁴⁰ H.A.R. Gibb, *a.g.e.*, s. 15.

1.3.3. Hz. Osman Dönemi

Hz. Osman döneminin ilk altı yılında Hz. Ömer döneminde olduğu gibi fetih hareketleri devam etmiştir. Bu dönemde İran bölgesi denetim altına alındığı için Kafkaslarda ve Mâverâünnehir’de Türklerle temasa geçilmiştir. Hz. Osman’ın son altı yılında meydana gelen karışıklıklar sebebiyle fetih hareketlerinde bir azalma olduğu görülmektedir.

1.3.3.1. Hz. Osman Döneminde Hazarlarla Olan İlişkiler

24/645 ve 25 /646 yıllarında Hz. Osman, Şam valisi Muâviye’ye gönderdiği bir mektupla Habib b. Mesleme’nin Şam ve Ermeniye bölgelerinde savaşa çıkmasını emretti.¹⁴¹ Bunun üzerine savaşa çıkan Habib’e 80000 kişilik bir orduyla Türklerin ve Bizanslıların üzerlerine geldiği haberi ulaştı. Bu durumu bir mektupla Muâviye’ye haber verdi. Muâviye de Hz. Osman’a haber verdi. Bunun üzerine Hz. Osman, Saîd b. el-As’a mektup yazarak Habib b. Mesleme’nin Selman b. Rebî’a ya yardım etmesini emretti.¹⁴² 30/650-651 yılında da Rey’de bulunan Huzeyfe b. el-Yemanî, muhtemelen el-Bâb’da kötü durumda bulunan Abdurrahman’a yardım için gelmiş, fakat İslâm ordusu arasında ihtilâf çıkması sebebiyle harekâta teşebbüs edilmemiştir.¹⁴³

Hz. Osman, Saîd b. el-Âs’a Selman’ın el-Bab’a savaşa gitmesini isteyen bir mektup yazdı. Ayrıca Abdurrahman b. Rebîa’ya da fazla şımarmalarını, müslümanları riske sokmamasını, düşmana saldırmaktan geri tutmasını aksi takdirde başlarına bir kötülük gelebileceği endişesine sahip olduğunu yazan bir mektup gönderdi. Buna rağmen Abdurrahman Belencer’e saldırdı ama fethedemedi. Bunun üzerine Hz Osman’ın halifeliğinin dokuzuncu yılında Belencer’e ulaşıncaya kadar savaştılar. Daha önceki yıllarda yapılan akınlar sebebiyle ihtiyatlı davranan Hazarlar, Belencer yolu üzerinde pusu kurarak İslâm ordusuna ağır kayıplar verdirdiler. Buna rağmen Belencer önlerine kadar ilerlemeğe muvaffak olan Abdurrahman, burada şiddetli bir mukavemetle karşılaştı. Orayı kuşatan müslümanlardan hiç bir kimse öldürülünceye veya eziyet çekinceye kadar geri

¹⁴¹ Hazarlar, ortak düşmanları Araplar’a karşı birlikte hareket etmek ve Kafkas-ötesi’nde hâkimiyet alanlarını aralarında bölüşmek konusunda anlaşmışları Bizans’la uzun süreli bir ittifak akdetmek suretiyle kendilerini sağlama almışlardı. Her iki tarafın da eşit surette ilgilendikleri ve birlikte ciddi adımlar atmaya kararlı oldukları meselenin özü bu idi. Bu esnada Araplar, gerek doğuda ve gerekse batıda hayli yayılmışlardı. Bizans’ı adamakıllı sıkıştırmış ve elindeki eyaletleri bir bir yolup almışlardı ve şimdi de Kafkas-ötesi’ne uzanarak, deyim yerindeyse, Hazarya’nın ağzındaki yağlı lokma Albanya’yı hallaç pamuğu gibi atıyorlardı. Bizans’la Türk Hakanlığı, daha doğrusu onun bakiyesi ve devamı sıfatıyla temsilcisi durumundaki Hazarya arasındaki geleneksel ittifakın yenilenmesi, her iki taraf için de elzemdi. (M.İ. Artamanov, *Hazar Tarihi*, çev: D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, s. 266)

¹⁴² Taberî, *Târih*, II, 592

¹⁴³ Taberî, *Târih*, II, 614

çekilmedi. Şehir önlerinde meydana gelen çarpışmada müslümanlar büyük kayıp verdiler. Hatta Abdurrahman bile ölümler arasında idi. Sonra Hazarlar bir gün saldırdı ve bunun üzerine Belencer halkı da çıkarak aynı anda müslümanlara saldırdılar. Abdurrahman, Belencer’de meydana gelen savaşta öldü. Kendisine Zu’n-Nûr denilirdi. Belencer halkı cesedini alıp bir tabuta koymuşlar ve kendilerine uğurlu gelip yağmur yağdırması ve kendilerini muzaffer kılmaları için niyazda bulunmuşlardır. Ağabeyisinin ölümü üzerine kumandanlık görevini üzerine alan Selman b. Rebî’a, el-Bâb’a çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁴

Büyük bir ordu hazırlayan Hazarlar, Araplara tuzak kurarak dört bin kişiyi öldürmüştür. Hazarların yeni kuvvetlerinin sayısını bilemeyen Abdurrahman, Halife Hz. Osman’ın görüşünü almaksızın Belencer’e saldırmıştır. Halbuki halife kendisine, düşman üzerine yürümeyi ve müslümanları tehlikeye atmamayı tenbihlemiştir.¹⁴⁵ Abdurrahman, Kûfe valisi Saîd b. el-Âs’dan yardım istemiş Saîd de Habîb b. Mesleme el-Fihri ile Şamlıları ve Huzeyfe b. Yemân ile de Kûfelileri Abdurrahman’ın yardımına göndermiştir. Ancak Habîb, Belencer şehrine yürüyüp kuşatan Abdurrahman’ın yardımına yetişmekte gecikmiştir.¹⁴⁶ Arap kuvvetleri saldırılarına devam etmiştir. Peşpeşe gelen bu saldırı ve savaşlar üzerine 32/652-653 yılında hazırlıklara başlayan Hazarlar, kendi aralarında tartışmışlar ve “Biz öyle bir millettik ki şu sayıları az millet (Araplar) gelinceye dek kimse bize denk olamazdı.”¹⁴⁷ “Bunlar savaşta ölmüyor eğer ölselerdi böyle üzerimize gelemezlerdi.” gibi sözler söylemişlerdir.¹⁴⁸

Durum böyle iken Abdurrahman’ın kuvvetleri onların mukavemetini kıramamıştır. Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî’nin şehit oluşundan sonra, Kûfe valisi Saîd b. el-Âs ordu komutanlığına Selman b. Rebîa el-Bâhilî’yi tayin etmiştir.¹⁴⁹ Bu arada Habîb ve Huzeyfe komutasındaki iki ordu oraya ulaşmış fakat Habîb’le Selman arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle harekete geçilememiştir¹⁵⁰. Bu anlaşmazlığın sebebi Kûfe’den ve Şam’dan gelen askerler ve Bab’da bulunan kuvvetlerle meydana gelen bu büyük orduyu kimin komuta

---

¹⁴⁴ Taberî, *Târîh*, II, 627

¹⁴⁵ Halifenin bu davranışından anlaşılıyor ki, Arap ordusu son on yıl içinde büyük savaşlara girmediği ve eğitimsiz kaldığı için bu bölgede savaşa hazır değildi. Hilâfet merkezi de diğer Arap yerleşim yerlerine oldukça uzaktı. (Hüseyin Ali Dakukî, *a.g.m.*, s. 93.)

¹⁴⁶ Taberî, *Târîh*, II, 627

¹⁴⁷ Taberî, *Târîh*, II, 627.

¹⁴⁸ Taberî, *Târîh*, II, 628.

¹⁴⁹ Taberî, *Târîh*, II, 628.

¹⁵⁰ Taberî, *Târîh*, II, 627.

edeceğidir.¹⁵¹ Kafkasya’da birçok savaflara katılan Selman büyük zaferler kazanmıştır. Yerine Huzeyfe b. el-Yemân el-Absî geçmiştir.¹⁵²

Bu mağlûbiyetten sonra Araplar ile Hazarlar arasında uzun müddet bir çarpışmanın olmadığı görülmektedir. İslâm devleti, iç karışıklıklar sebebiyle Hazar cephesine gereken önemi vermemiş ve dolayısıyla mücadeleler durmuştur.

Gerek iç karışıklıklar gerekse fetihle ağırlığın doğuya kaydırılmış olmasından dolayı Araplar uzun süre –Velîd b. Abdümelik dönemine kadar (86-96/705-715)- Hazarlar üzerine hareket imkanı bulamadılar.¹⁵³

1.3.3.2. Hz. Osman Döneminde Türklerle İlişkiler

Hz. Osman’ın ilk yıllarında, Hz. Ömer döneminde başlayan fetihler devam etmiş, bu devirde Saîd b. Osman tarafından Taberistan fethedilmiş, Cürcân Türk hükümdarı cizyeye bağlanmıştır.¹⁵⁴

Abdullah b. Âmir, Basra valisi olarak atandıktan sonra Faris’e gitmiş ve orada fetih hareketlerine devam etmiştir.¹⁵⁵ Halife Ömer’in şehit edilmesinden sonra Horasan ve Toharistan’da müslümanlara karşı umumî bir ayaklanmanın patlak verdiği ve hatta bazı önemli şehirlerin geri alındığı görülmektedir. Bu sebeple 30/651 yılını takip eden birkaç yıl içinde Abdullah b. Âmir’in kumandasında karşı hücumla geçilerek daha önce zaptedilmiş ve elden çıkmış olan şehirler yeniden fethedildi.¹⁵⁶

Bu dönemde Horasan şehirlerinde zaman zaman hâkimiyet el değiştirmiştir. Devletini kaybetmiş olan Yezdecird son bir ümitle 31/651’de Kirman’dan¹⁵⁷ kaçarak yanındaki orduyla Merv’e doğru gelmiştir. Şehrin Merzübânı Mahveyh’den mal istemiş ama şehrin Merzübânı bunu reddetmiştir. Bunun üzerine durumlarından endişe eden şehir halkı ve Merzübânı Mahveyh¹⁵⁸, Türklerden kendisine yardım etmeleri için yardım istemiş

¹⁵¹ Taberî, *Târih*, II, 628-629.

¹⁵² Taberî, *Târih*, II, 644.

¹⁵³ Adem Apak, “*Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı*”, TÜRKLER, Ankara, 2002, IV, 325

¹⁵⁴ Taberî, *Târih*, II, 607-608

¹⁵⁵ Taberî, *Târih*, II, 616.

¹⁵⁶ Taberî, *Târih*, II, 617.

¹⁵⁷ Kirman: Semerkand ile Buhâra arasında yer alan bir bölgedir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, I, 515-517.)

¹⁵⁸ Merv valisi Mahveyh şehrin kapılarını III. Yezdecird’e kapatmıştı. Şahın beraberinde küçük bir birlik ve hazineyi taşıyan bir kervan vardı. Önce Merv ahalisi saygıyla şahın huzuruna gelip itaat arzemiş fakat III. Yezdecird Araplarla savaşmak için para isteyince, Mahveyh Arapların kendisine ulaşamayacaklarını düşünerek fırsat eldeyken şahın beraberindeki hazineye el koyup yerine geçebileceğini hesaplamıştı. Şahın muhafızlarına bizzat saldırmaya cesaret edemediğinden Türklerden yardım almayı uygun görmüştü. (Lev Nikolayevič Gumilev, *Eski Türkler*, çev: D. Ahsen Batur, İstanbul, 2003, s. 300-301.)

bunun üzerine Toharistan Yabgusu Nîzek¹⁵⁹ Tarhan'ın¹⁶⁰ yetişmesinden dolayı Yezdecird şehri terketmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Nîzek, Yezdecird'e yetişmiş onunla bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Nîzek ona şunları söylemiştir: “Beni kızlarından biriyle evlendir ki seninle birlikte düşmanlarına karşı savaşayım.” Bunun üzerine Yezdecird de ona: “Köpek! Buna nasıl cüret edersin” demiştir. Askerlerini teyakkuz halinde durduran Nîzek bunun üzerine Yezdecird'e saldırmış, ayrıca yanındaki askerleri de öldürmüştür.¹⁶¹ Yezdecird, Merğâb nehri kıyısında değirmen taşı oyan bir adamın evine kadar kaçmış ve oraya bir gece vakti sığınmıştır. Uyuyunca sığındığı değirmenin sahibi tarafından öldürülmüş ve cesedini nehre atmıştır. Bunun üzerine Yezdecird'in arkasından gelen bir grup değirmenciye öldürmüşler, Merğâb nehrinden Yezdecird'in cesedini çıkarmışlar, bir tabutun içine koyarak Istahr'a götürmüşlerdir.¹⁶²

Ahnef b. Kays komutasındaki ordu Kûhistan¹⁶³ üzerine yürümüş ve burada karşılarına Heratlı Eftalitler çıkmıştır.¹⁶⁴ Ahnef onlarla savaşmış ve onları da mağlup etmiştir.¹⁶⁵

Ahnef b. Kays 32/652 yılında Mervu'r-Rûz, Talekan,¹⁶⁶ Faryâb,¹⁶⁷ Cüzcan, ve Toharistan'ı fethetmiştir.¹⁶⁸ Ayrıca Belh halkıyla da bir anlaşma yapmıştır.¹⁶⁹

---

¹⁵⁹ Belâzürî onun Nizek Tarhan olduğunu, Badgis'te hakimlik yaptığını ve Kuteybe tarafından öldürüldüğünü kaydetmektedir. Taberi de aynı ismi veriyor ancak Firdevsî, itiraz ederek, onun isminin Bijan Tarhan olduğunu ileri sürüyor. Yine ona göre Bijan'ın ülüşü Semerkand'daydı. 709 yılında öldürülen Nizek Tarhan onun genel valisi idi. Şu halde büyük bir ihtimalle Tarhan'ın adı Nizak değil Bijan idi. Arap kaynaklarında geçen Nizak'da, Arapça da “j” olmadığı için, olsa olsa Bijan'ı gösterebilir.(Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, çev: D. Ahsen Batur, İstanbul, 2003, s. 301.)

¹⁶⁰ Taberî, *Târîh*, II, 623. Nizek ifadesi bu sayfada geçmektedir. Diğer rivâyetlerde yardım istenilenin Türkler olduğu ama kimin olduğu yönünde bir bilgi yoktur. Türk Ünvanı olan Tarhun veya Tarhan, Ceyhun'un hem doğusunda hemde batısında mevcuttur ve Hakan'ın emrinde bir hükümdar demektir.(J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev: Fikret İşıltan, Ankara, 1963, s. 206)

¹⁶¹ Taberî, *Târîh*, II, 623.

¹⁶² Taberî, *Târîh*, II, 620-623

¹⁶³ Bu ada farklı bir çok bölgeye isim olarak verilmiştir.Bunlar horasan Kûhistanı, Kirman Kûhistanıve KâbulKûhistanıdır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 472.)

¹⁶⁴ Aslına bakılacak olursa o dönemde Eftalit devleti çoktan yıkılmıştı. Fakat Maverâünnehir bölgesindeki şehirlerde hala Eftalit kalıntısı Türk Beyleri şehirlere hakimdi. Nitekim J. Wellhausen'in bu konudaki görüşleri de bu yöndedir: Eftalitler bir müddet için bütün Maverâünnehir'e hakim olmuşlardı. Bu yüzdendir ki Makdîsî, bu bölgeyi “Eftalitler diyarı” olarak zikreder. Konumuza esas olan zamanlarda ise; bunlar ön plandaki mevkillerini Türklere terk etmiş bulunuyorlardı. Türklerin asıl ikamet mahalleri Seyhun'un (Jaxertes) doğusunda idi. Fakat bunlar bu bölgeden giriştikleri ve çok uzaklara kadar sevk edilen akınlar sırasında, birçok yerlerde İran şehirlerine yerleşmişler, orada hanedanlar kurarak bölge halkından (İranlılardan) vergi almaya başlamışlardı.(J. Wellhausen, *a.g.e.*, s. 206.)

¹⁶⁵ Taberî, *Târîh*, II, 625.

¹⁶⁶ Toharistan'ın en büyük şehri olup belh ile Mervu'r-Rûz arasında bulunmaktadır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 7-9.)

¹⁶⁷ Faryâb: Belh yakınlarında bir şehirdir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 294.)

¹⁶⁸ Taberî, *Târîh*, II, 630-631

¹⁶⁹ Taberî, *Târîh*, II, 632. Arapların ilk fetihlerine karşı direnişin ağırlıklı kısmı Aşağı Toharistan hükümdarları tarafından gerçekleştirildi. Bunlar Çağâniyan ve Belh ile Cüzcan, Badgis ve Herat'taki

Bu bölgeye yönelik fetih hareketlerinde dikkatimizi çeken bir husus fethedilen bölge insanının bir süre sonra yapılan anlaşmayı ihlal ederek isyan etmesidir. Dolayısıyla bu durum aynı şehrin veya aynı bölgenin ilk olarak ne zaman ve hangi komutan tarafından fethedildiği bilgisinin karışmasına neden olmuştur. Bu durum bölgeye yönelik fetih hareketlerinin başladığı ilk yıllardan sonraki dönemlere kadar devam eder.¹⁷⁰

Halife Osman'ın son yılları ile Halife Ali devrinde iç karışıklıklar sebebiyle Horasan ve Toharistan'daki fetihler eski hızını kaybetmiş ve hatta duraklamıştır. Bununla beraber fethedilen yerler muhafaza edilebilmiştir.

1.3.4. Hz. Ali Dönemi

Bu dönemde müslüman muharib sınıf, ilk olarak Hz. Osman döneminde çıkan karışıklıklar daha sonra da Hz. Ali ve Muâviye arasında iktidar mücadeleleri sebebiyle fetih hareketlerinden uzak kaldıkları için Türklerin yaşadıkları bölgelere yapılan akınlar kısa süreli de olsa sona ermiştir. İslâm dünyasında Hz. Osman ve Ali dönemlerinde ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ederek patlak veren Horasan'daki ayaklanmanın, 35-38/655-658 hicrî yılları arasında Hz. Ali'nin valileri tarafından birçok akın yapılına rağmen Arapların bir süre için Horasan'ı boşaltmak zorunda kaldığı gözükmektedir. Bu isyan, anlaşıldığı kadarıyla, aynı adı taşıyan soylu bir Fars ailesinden olan Kârin diye birisi tarafından yönetilmiştir. Aslında bu ilk fetihler büyük çapta yağmacı akınlardan başka bir şey değildi. Amacı ise sonuçta karşı konulamaz bir biçimde Arapların ilerleyip yayılmalarını sağlamaktı. Bu noktada biraz dikkatli kullanılması gereken Çin belgelerine göre, Arapların 35/655'te geri çekilmesi, Toharistan ordusu tarafından sıkı sıkıya takip edilmiştir. Bu ordu Yezdecird'in oğlu Feyrûz'u İran Hükümdarı yapmıştır.¹⁷¹ Araplara karşı Feyrûz Çin'den yardım istemiştir. 31/651, 34/654, 41/661'de Feyrûz'dan yardım talep eden başka elçiler de gelmesine rağmen Çinliler Feyrûz'a yardım sözü vermeyerek sadece ona bir ünvan verdiler. Fakat bu ünvanın ona bir yarar sağlamaması üzerine 55/675'de Çin sarayına kaçmıştır.¹⁷²

Eftalit yöneticileri ve muhtemelen Garcistan'ın dağ eteğini kapsayan Demir Kapı'nın güney sahillerindeki hükümdarlardı. Bu durum Arapların, niçin Kuşan İmparatorluğu'nun eski dinî merkezi ve ünlü Budist Nevbahar türbesinin bulunduğu yer olan Belh'i her zaman Türklerin başkenti olarak kabul ettiklerini açıklamaktadır. Aslında orası, dinî kutsallığının yanı sıra hem stratejik hem de ticarî önemi bulunan, Aşağı Toharistan'ın çok yönlü diyebileceğimiz cazibe merkeziydi.(H.A.R. Gibb, *a.g.e.*, s. 23.)

¹⁷⁰ M. Bahaüddin Varol, "İlk Dönem İslâm Siyasî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", SÜİFD, sayı:18 yıl: 2004 güz, s.118.

¹⁷¹ H.A.R. Gibb, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁷² Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi.*, çev: İkbâl Berk, TTK, Ankara, 1987, s. 205.

Ülkenin içinde bulunduğu karışıklık sebebiyle Taberî'de bu dönemle alakalı Türklerle ilgili rivayetleri görememekteyiz.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TABERÎ TARİHİNDE EMEVÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLERLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TESPİTİ

Emevîler döneminin başlamasıyla Türk-Arap ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Emevîlerin ilk halifesi Muâviye b. Ebî Süfyan ara verilmiş olan fetih hareketlerine yeniden hız verdi. Bu nedenle Mâverâünnehir bölgesi başta olmak üzere kaybedilen ve kontrolden çıkan birçok yer tekrar ele geçirildi. Böylece Emevîler dönemiyle birlikte Türklerle Araplar arasında yaklaşık doksan yıl sürecek olan hakimiyet mücadelesi başlamış oldu.

2.1. Muâviye b. Ebî Süfyan Dönemi (41-60/661-680)

Muâviye'nin hilâfete geçmesinden ve iç sükûnetin kısmen sağlanmasından sonra, fetihler yeniden başlama imkânını bulmuştur. Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri idarî bakımdan Basra'ya bağlıydı. Bu bölgenin büyük bir kısmı Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde fethedilmişti. Daha sonraki dönemde müslümanların arasında meydana gelen iç çekişme sebebiyle bu bölgenin insanları müslümanlarla olan anlaşmalarını bozmuşlar ve vergilerini ödemez olmuşlardı. Muâviye iş başına geçer geçmez bu bölgedeki hakimiyetin yeniden güçlendirilmesi için bu bölgeyi çok iyi tanıyan Abdullah b. Âmir'i Basra valiliğine atadı.¹⁷³ Abdullah b. Âmir 25 yaşında genç bir komutan olarak daha hicrî 31/651'li yıllarda Horasan ve Sicistan'da fetihlerde bulunmuş idi. Bununla o, Basra'ya bağlı bulunan bu bölgelerin yöneticilerini, geçmişte kendisi ile birlikte fetihlere çıkan kimselerden seçmiştir.¹⁷⁴

42/662 yılında Abdullah b. Âmir tarafından Horasan'a tayin edilen Kays b. el-Heysen,¹⁷⁵ vali olarak kaldığı iki yıl boyunca, anlaşmalarını ihlal etmiş Badğis, Herat,¹⁷⁶ Busene, Belh¹⁷⁷ şehirlerinin yeniden itaatlerini sağlamaya çalışmıştır. Yalnızca Belh'i itaat altına alabilen Kays, imar faaliyetlerine girişmiş ve bu şehirlerdeki üç nehrin üzerine birer fersah uzunluğunda köprüler yaptırmıştır. Kays'ın Horasan'dan azledilmesine sebep olarak haracı geciktirmesi ya da buradaki siyasî yetersizliği gösterilir. Gerçekte ise bu azlin arkasında Basra valisinin, dayısı oğlu Abdullah b. Hâzim'i tayin etmek istemesi yatar. Zira bu durum sözkonusu olduğunda, Horasan'da bulunan Kays ile Şam, Basra ve Kûfe'de

¹⁷³ Taberî, *Târîh*, III, 171.

¹⁷⁴ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 2001, s.193.

¹⁷⁵ Taberî, *Târîh*, III, 173.

¹⁷⁶ Herat: Afganistan'ın kuzeybatısında yer alan bir Horasan şehridir. Bu şehir günümüzde de aynı adla anılmaktadır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 456.)

¹⁷⁷ Belh: Horasan'da meşhur bir şehir olup Afganistan sınırlarının kuzeyinde yer alır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 568-569.)

bulunan Kaysîlerin öfkeleri ancak Muâviye tarafından yatıştırılabildiği.²⁸¹ Abdullah b. Hâzim ile çekişen ve görevini tanıyapamayan Kays, şikâyete geldiği Abdullah b. Âmir tarafından hapsedilmiştir.¹⁷⁸

43/663-664 yılında Basra valisi Abdullah b. Âmir, Abdurrahman b. Semure'yi Sicistan'ın¹⁷⁹ fethine memur etti. Abdurrahman, Abdullah b. Hâzim ile birlikte başta Kâbul olmak üzere Belh, Büst ve diğer bazı şehirleri fethettiler²³. Yine aynı yıl içinde, Sind'in fethine gönderilen Abdullah b. Sevvâr el-Abdî, bu bölgede Türkler ile yaptığı savaşı kaybedince azledilerek yerine Mühelleb b. Ebî Sufra tayin edildi. 44/664-665 yılında Türkler ile yaptığı savaşı kazanan Mühelleb, bu bölgede İslâm hakimiyetini yerleştirmeye başlamıştır²⁴.

Ziyâd b. Ebîh'in 45/665 yılında Basra valiliğine tayin edilmesinden sonra Horasan ve Sistan'a yapılan askerî harekât plânlı bir şekilde sokulmuştur. Ziyâd'in Horasan valiliğine getirdiği Hakem b. Amr el-Ğıfârî,¹⁸⁰ 47/667 yılında Toharistan'ı fethetmek amacıyla akınlara başladı. Üç yıl kadar devam ettiği anlaşılan bu akınlar esnasında Hakem, III. Yezdecird'in oğlu Feyrûz'u mağlup ederek Çin'e kaçmaya mecbur etmiştir. Hakem, Ceyhun nehrini geçerek Çağanyân'a kadar ilerlemiştir. Diğer taraftan Hakem ile birlikte askerî harekâta katılan Mühelleb de Türkler'e karşı yeni başarılar kazanmıştır.¹⁸¹

Horasan'a 51/671 yılında atanan vali Rebî b. Ziyâd el-Hârisî Horasan'a Arapları ilk defa aileleri ile beraber götürüp oraya yerleştirmiştir¹⁸². Ziyâd b. Ebîh, Horasan ve Toharistan'a yapılan seferleri mesafenin uzaklığı sebebiyle, Kûfe ve Basra ordugâhlarından gerektiği şekilde destekleyemiyordu. Bu mahzuru gidermek amacıyla, savaş bölgelerine yakın yerlerde yeni ordugâh kurma lüzumunu hissetti ve Halife Muâviye'yi bu hussuta ikna ederek 51/671 yılında Merv'i bir ordugâh şehri haline getirdi. Kûfe ve Basra'dan 50 bin kişiyi, başta Merv olmak üzere Herat, Tus, Nisâbûr ve Belh şehirlerine yerleştirdi. Böylece Türkistan'a karşı girişilecek fetihlerde hareket üssü durumunda olan Horasan eyaleti oluşmuş oluyordu. Rebî b. Ziyâd, Ahnef b. Kays'la anlaştıktan sonra bağlarını koparan Belhlileri barış yoluyla itaat altına aldı. Sonra Kûhistan üzerine bir sefer düzenledi ve bölgede karşı karşıya geldiği Eftalit Türklerini mağlup ederek Ceyhun nehrine kadar ilerledi. Kuteybe b. Müslim tarafından daha valiliği döneminde

¹⁷⁸ Taberî, *Târîh*, III, 193.

¹⁷⁹ Sicistan: Sistan olarak da bilinir. İran ile Afganistan arasında sınır bölgesidir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 214-217.)

¹⁸⁰ Taberî, *Târîh*, III, 199.

¹⁸¹ Taberî, *Târîh*, III, 216.

¹⁸² Taberî, *Târîh*, III, 236.

öldürülecek olan Nîzek Tarhan, Rebî'nin karşısında tutunamadı.¹⁸³ Ayrıca Rebî'nin yanında cariyesi ve kölesiyle birlikte nehrin karşı yakasına geçtiği ve buralarda birçok ganimet elde ettiği bu sebepten dolayı kölesini azad ettiği¹⁸⁴ rivâyet edilir. Yine aynı rivâyette daha önce Hakem b. Amr'ın valiliği döneminde nehrin karşı tarafına geçildiği fakat herhangi bir fetihle bulunulmadığı¹⁸⁵ rivâyet edilmiştir. Ayrıca müslümanlardan nehrin suyunu ilk kez içenin Hakem b. Amr'ın kölesi olduğu ve ondan sonra Hakem'in de sudan içerek abdest aldığı ve Mâverâünnehir'de iki rekat rekat namaz kıldığı rivayet edilmektedir. Hakem müslümanlardan bunu yapan ilk kişi olmuştur.¹⁸⁶ Hakem b. Amr burada Türk hükümdarı Nîzek Tarhan'ı mağlup etti. Âmul ve Zem gibi bazı şehirleri fethedip Harezm'e kadar ilerledi ve aldığı idarî tedbirlerle Horasan'daki İslâm hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Böylece Horasan ve Toharistan topraklarının büyük bir kısmı İslâm hâkimiyeti altına alınmış oluyordu.

Görüldüğü gibi Ziyâd b. Ebîh'in Irak valiliği esnasında takip edilen plânlı fetih hareketi neticesinde Horasan ve Toharistan'ın büyük bir kısmı müslümanların eline geçmiş ve hudut Ceyhun nehrine kadar dayanmıştı. Ayrıca alınan köklü tedbirlerle Horasan'daki Arap hâkimiyeti sağlamlaşmış oluyordu.

Rebî ve Ziyâd'ın 54/674 yılında vefat etmelerinden sonra Muâviye, kendisinden iş isteyen Ubeydullah b. Ziyâd'ı Horasan valiliğine tayin etti.¹⁸⁷

Yirmibeş yaşında bir genç olan Ubeydullah, maiyetinde bölge hakkında bilgi sahibi olan Eslem b. Zur'a el-Kilâbî gibi kimselerinde olduğu bir orduyla birlikte Buhâra'ya¹⁸⁸ doğru hareket etti. 54/674 yılında devesinin sırtında Buhâra dağlarına doğru nehri geçen Ubeydullah, orduyla birlikte nehri geçen ilk kişi oldu. Buranın Türklerden yardım isteyen Melikesi, onların Ubeydullah'a yenilmesiyle anlaşma istedi. Ubeydullah sonra da Buhâra'ya bağlı Ramisîn ve Beykend'i¹⁸⁹ fethetti.¹⁹⁰ Horasan'da valilik yapan Ubeydullah zamanını müslüman olmamış Türklerle savaşmak suretiyle geçirdi. Onları hatırı sayılır beş savaştan sonra tesirsiz hale getirebildi. Mâverâünnehr'e karşı girişilen fetihler, babasının ölümünden sonra Horasan valisi tayin edilen Ubeydullah b. Ziyâd tarafından yürütülmekte

¹⁸³ Taberî, *Târîh*, III, 236.

¹⁸⁴ Taberî, *Târîh*, III, 236.

¹⁸⁵ Taberî, *Târîh*, III, 236.

¹⁸⁶ Taberî, *Târîh*, III, 236.

¹⁸⁷ Taberî, *Târîh*, III, 242.

¹⁸⁸ Buhâra: Ceyhun'a iki günlük mesafede bulunan Mâverâünnehir'in en büyük şehirlerindedir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 414-423.)

¹⁸⁹ Beykend: Buhâra ile Ceyhun nehri arasında bulunan bir şhirdir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 632-633.)

¹⁹⁰ Taberî, *Târîh*, III, 243.

ve başarılı neticeler alınmakta idi. Ceyhun'u geçen Ubeydullah, Mâverâünnehr'in önemli şehirlerinden birisi olan Buhâra'da Türklerle karşılaştı. Onların hükümdarları Kabac Hatun¹⁹¹ adında bir kadındı.¹⁹² Türkleri müslümanlar mağlup etti. Bu o kadar ani oldu ki, Hâtun Ubeydullah'ın askerlerinin eline geçmemek için aceleden çorap ve ayakkabı çiftlerinden ancak birer tanesini giyme fırsatını buldu. Kabac Hâtun'un altın ve mücevherlerle kaplanmış çorap ve ayakkabı çiftlerinden 200.000 dirhem değerini bulan birer tanesi Ubeydullah'ın askerlerinin eline geçti.¹⁹³

Ubâde b. Hısn, Ziyâd'ın Türklerle yaptığı savaşı anlatırken şunları demiştir: “*Ben Ubeydullah'dan daha sert savaşanını görmedim. Horasanda Türklerden bir orduyla karşılaşmıştık. Ben bir baktım Ubeydullah savaşıyordu daha sonra baktım üzerlerine atıldı ve bir anda kayboldu daha sonra kanlar akar bir vaziyette bayrağı kaldırdığını gördüm.*”¹⁹⁴

Buhâralılar sokağında oturanlar Ubeydullah tarafından Basra'ya getirilen iki bin iyi ok atan Türk savaşçısıdır.¹⁹⁵

55/676 yılında Muâviye Abdullah b. Amr'ı görevden alarak Ubeydullah b. Ziyâd'ı Basra valiliğine atadı. Bunun üzerine Ubeydullah da, Horasan valiliğine kendine vekalet etmek üzere Eslem b. Zur'a el-Kilâbî'yi atadı. Fakat Eslem'in ne bir gazve ne de bir fetihten bulunmaması¹⁹⁶ üzerine Muâviye, Horasan valiliğini Ubeydullah'tan alarak 56/676 yılında Saîd b. Osman b. Affan'ı atadı.¹⁹⁷ Saîd ile Horasan'a gönderilenler arasında Arab'ın seçkin kimseleri olduğu gibi, asker olanların çoğu Basra'da çeşitli fena işlere karışmış ve hapsedilmiş kimselerdi. Ayrıca cihada katılmak isteyenlerle ordusunu güçlendirdi. Hatta o, Fars yolunda hacc yolu kesen eşkiyaları bile, kendilerine maaş bağlayarak, ordusunda savaştırdı.¹⁹⁸

¹⁹¹ Hâtun'un gerçek adının ne olduğu hakkında farklı rivâyetler bulunmaktadır. Taberî onu Kabac Hâtun, İbn A'sem ise Hayl Hatun olarak kaydetmektedir. Bunun “Kayıh” veya “Kayıg” diye bilinen Türk kabilesinin ismi olabileceği de ifade edilmiştir. Bkz. Taberî, *Târih*, III, 243; İbn A'sem, *Fütûh*, Beyrut, 1986, II, 313; Barthold-Frye, “*Bukhârâ*”. EI², Leiden, 1986, I, 1293. Nilekim Kabac isminin (قبج) harflerin noktaları ayrı harflerin noktaları değilse sadece bir harfin noktası olarak düşünüldüğünde “Kayıh” (قبج) şekline dönüşebilmektedir.

¹⁹² Bu tarihlerde Buhâra'da hükümdar olarak, Çin kaynaklarında adı Şoliteng veya Şoli olarak geçen⁷ Şaovu ailesinden Bidun Hudât'ın hanımı Kabac Hâtûn bulunmaktaydı. Bidun Hudât, Ubeydullah'ın Buhâra seferinden biraz evvel vefat etmişti. Onun veliyet bıraktığı oğlu Tuğşâde ise henüz iki aylık olduğu için, hükümdarlık tahtına eşi Kabac Hâtûn oturmuştu. (Hasan Kurt, *a.g.e.*, s.144.)

¹⁹³ Taberî, *Târih*, III, 243.

¹⁹⁴ Taberî, *Târih*, III, 244.

¹⁹⁵ Taberî, *Târih*, III, 244.

¹⁹⁶ Taberî, *Târih*, III, 246.

¹⁹⁷ Taberî, *Târih*, III, 249.

¹⁹⁸ Taberî, *Târih*, III, 249.

Saîd ordusuyla önce Ceyhun nehrini geçti, karşılarına Soğd halkından oluşan bir ordu çıktı. Geceye kadar durakladılar. Sonra savaşız bir şekilde ayrıldılar.¹⁹⁹ Bir gün sonra Saîd b. Osman Soğdlular üzerine yürüdü ve onların ordusunu yendi. Şehirlerini kuşatan Saîd b. Osman'la anlaşma yapmak zorunda kaldılar. Ona şehrin eşrafının çocuklarından elli tanesini rehine olarak verdiler.²⁰⁰

Saîd b. Osman'ın azledilmesinden sonra Horasan'a Abdurrahman b. Ziyâd tayin edildi, Ancak o, Muâviye'nin ölümüne kadar orada kalmasına rağmen, iç hesaplaşmaları dış seferlere tercih etmesi sebebiyle herhangi bir fetihde bulunmadı.²⁰¹

2.2. Yezîd b. Muâviye Dönemi (60-64/680-684)

Yezîd b. Muâviye döneminde de babası Muâviye tarafından takip edilen fetih politikasına devam edildi. Fakat Yezîd'e karşı içte oluşan muhalefet sebebiyle fetihlere istenilen önem verilemedi. Yezîd, 61/680 yılında Selm b. Ziyâd'ı Horasan ve Sicistan'a vali olarak gönderdi. Selm, bu sırada henüz 24 yaşlarında bir delikanlıydı. Selm'den önce bu görevi kardeşleri Abdurrahman b. Ziyâd ve Abbâd b. Ziyâd icra etmekteydi. Birisi Horasan, diğeri de Sicistân da idarecilik yapıyordu. Söz konusu iki bölgenin de valiliğine getirilen Selm, İsa b. Şebîb'in dedesi olan Hâris b. Muâviye el-Hârisî'yi Şam'dan Horasan'a gönderdi. Kendisi de Basra'ya gidip yol hazırlıkları yaptı. Ayrıca kardeşi Yezîd b. Ziyâd'ı da Sicistan'a gönderdi. Ubeydullah b. Ziyâd, kardeşi Abbâd'a bir mektup yazarak ona Selm'in vali olduğu haberini ilettil. Bunun üzerine Abbâd, beytûlmâlde olan malları, kölelerine dağıttı ve Sicistan'dan ayrılıp Yezîd'in yanına gitti.²⁰² Selm, Horasan'a gitmek üzere yola çıktığında Yezîd, onunla birlikte kardeşi Ubeydullah'a altı bin atlı seçmesini emreden bir de mektup gönderdi. Seçilecek atlıların altı bin değil de iki bin olduğu da söylenir. Selm, Horasan'a giderken önemli kişilerden bazılarını da beraberinde götürdü. Basralı olan bu şahıslardan bazıları şunlardı: İmran b. Fuseyl el-Burcûmî, Mühelleb b. Ebî Sufra, Hanzala b. Arâde ve Yahya b. Ya'mer el-Advânî ve Basra eşrafından birçok atlı.²⁰³ Selm'den önceki Horasan valileri Horasan'da yazın savaşırılar, kışın ise askeri üsleri konumunda bulunan Merv-i-Şahcân'a geri dönerlerdi. Bu durumu farkederek Horasan'ın yerli hükümdarları, 61/680 yılında aralarındaki çatışmalara son verip Araplara karşı hep birlikte savaşmaya karar vermek için Horasan'ın Hârezm'e yakın olan

¹⁹⁹ Taberî, *Târîh*, III, 249.

²⁰⁰ Taberî, *Târîh*, III, 250.

²⁰¹ Taberî, *Târîh*, III, 256.

²⁰² Taberî, *Târîh*, III, 345.

²⁰³ Taberî, *Târîh*, III, 345.

bir şehirde toplandılar. Birbirleri ile savaşmama ve birinin diğerini kıskırtmaması konusunda anlaşmaya vardılar. Durumlarını istişare ettiler. müslümanlar bu yerli hükümdarlardan diğer bir şehir için savaş talebinde bulunurlarsa bunu reddeceklerdi.²⁰⁴ Fakat Selm, kendisinden kış mevsimi girmesine rağmen, izin isteyen Mühelleb b. Ebî Sufra'ya savaşması için izin verdi. Selm, Mühelleb komutasındaki altı bin veya dört bin kişiyi gazaya çıkardı. Mühelleb, onları muhasara altına aldı. Sonunda karşı taraf, barış istemek zorunda kaldı. Mühelleb, yirmi milyon dirhem ödemelerini onlara şart koştu. Onlar bunu kabul ettiler ve ödemeyi peşin yaptılar. Mühelleb, buradan aldığı ganimetleri Selm'e götürdü. Selm ise bunlardan beğendikleri dışındakileri Yezîd'e gönderdi.²⁰⁵

2.3. Muâviye b. Yezîd Dönemi (64/683)

Emevî devletinin üçüncü halifesi olan Muâviye b. Yezîd, hilafette sadece kırk gün veya üç ay bir süre kalmıştır. Bu süre zarfında da hastalığı ve zafiyeti sebebiyle devlet işleriyle ilgilenmemiştir. Ayrıca kendinden sonraya bir veliaht bırakmayan Muâviye b. Yezîd, yeni halifenin seçimini halkın iradesine bırakmıştır.²⁰⁶ Muâviye b. Yezîd'in halifeliği döneminde Taberî'de Türklerle alakalı olarak herhangi bir rivâyet görememekteyiz. Bu dönemden sonra İslâm devletinde mevcut olan siyasi birlik yerini kargaşaya ve çok başlılığa bırakmıştır.

2.4. Mervân b. el-Hakem Dönemi (64-65/683-685)

Muâviye b. Yezîd'in 64/683 yılında vefatıyla, birçok vilayette olduğu gibi Horasan'da da iç karışıklıklar ortaya çıkmıştı. Çünkü onun yerine geçecek veliahtı olmadığı için Emevîlerin Süfyânî kolu Muâviye b. Yezîd ile sona ermişti. Bu nedenle vali Selm b. Ziyâd'ın, valiliğini onaylayacak bir halife bulunmadığından otoritesi sarsılmış ve her kabile kendi başına buyruk hale gelmişti. O da bu yüzden Yezîd b. Mühelleb'i yerine vekil bırakarak Horasan'ı terketmişti.

Yezîd b. Mühelleb, Nisâbur'a geldiğinde Horasan valiliğinin vekâletini Kays kabilesi reisi Abdullah b. Hâzim'e vermiş ve valiliği ona verdiği dair bir de belge imzalamıştı. Abdullah b. Hâzim, bu belgeye istinaden tamamen kargaşa içinde bulunan Horasan'ın hükümet merkezi konumundaki Merv'e gelmişti. Ancak Rebîa kabilesine bağlı Kays b. Sa'lebe Oğulları'ndan Süleyman b. Mersed, kendisi vali olmak istediği için,

²⁰⁴ Taberî, *Târîh*, III, 345

²⁰⁵ Taberî, *Târîh*, III, 346.

²⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı Atçeken, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", SÜİFD, sayı: 7, Konya 1997., s. 411-430.

Selm'in yaptığı atamayı kabul etmemiş ve Abdullah b. Hâzim'in valiliğine karşı çıkmıştı. Bu sorunu sulh yoluyla çözmek için iki taraf, Abdullah b. Zübeyr'in hakemliğine başvurdu, o da Abdullah b. Hâzim'i Horasan valiliğine tayin etti.

Mâverâünnehr'de fütûhat devam ederken doğuda Emevî hanedanı ile Abdullah b. Zübeyr arasında hilâfet mücadelesi başlamıştı. Bu mücadeleler eyaletlerde de tesirini göstermekte gecikmedi. İslâm devleti içinde çıkan bu karışıklıklardan istifade eden mahallî prensler bağımsızlıklarını kazanmak için harekete geçtiler. Abdullah b. Zübeyr tarafından Horasan valiliğine tayin edilen Abdullah b. Hâzim, Türkler'in Nisâbûr'a karşı yaptıkları bir akını püskürttüğü gibi İsfâd Kalesi'ne karşı girişilen bir taarruzda da Türkler'i mağlûp etmiştir.²⁰⁷

Böylece Abdullah b. Hâzim 65/684 yılından itibaren Mekke'de halifeliğini ilan etmiş bulunan İbn Zübeyr'in resmen Horasan valisi oldu. Bunun sonucunda Horasan Emevî hâkimiyetinden çıkıp Zübeyrî hâkimiyetine girmiş oldu. Abdullah b. Hâzim otoritesini sağlamlaştırabilmek için Temim Oğulları ile ittifak kurup, kendisine muhalefet eden Rebîa kabilesinin Kays b. Sa'lebe ve Bekir b. Vâil Oğulları gibi kollarını çıkan çatışmalarda yenilgiye uğrattı.²⁰⁸

Abdülmelik b. Mervan 72/691 yılında, Abdullah b. Hâzim'e gönderdiği bir elçi ile kendisine biat etmesi halinde Horasan valiliğinin yedi yıl süreyle emrinde olacağını bildirdi. Fakat Abdullah bunu reddetti.²⁰⁹

Buhâra'nın da içinde bulunduğu Horasan'ı Zübeyrîlerin elinden kurtarıp kendisine bağlamakta kararlı olan Abdülmelik b. Mervan, Abdullah b. Hâzim'den ümidini kesince, aynı yıl Horasan valiliğini Bükeyr b. Vişâh'a teklif etti. Bükeyr, Abdullah b. Hâzim'in Ebreşehr'de Bahir b. Verkâ es-Suraymî ile savaştığı sırada Merv'de bıraktığı vekili idi. Abdülmelik b. Mervan'ın valilik teklifini seve seve kabul eden Bükeyr artık Abdullah b. Zübeyr'i halife, Abdullah b. Hâzim'i de vali olarak tanımadığını ilan elti. Durumdan haberdar olan Abdullah b. Hâzim, Bahîr ile savaşmayı bırakıp Merv'e doğru yola çıktı. Fakat Bahîr peşini bırakmadığı için Şahmîgd denilen yerde onunla tekrar savaşa tutuştu. Bu savaş esnasında Abdullah b. Hâzim, Bahîr tarafından öldürüldü (72/691). Abdullah'ın ölümüyle Horasan valiliği, tekrar Emevîler'in eline geçmiş oldu. Bükeyr b. Vişâh

²⁰⁷ Taberî, *Târîh*, III, 388.

²⁰⁸ Taberî, *Târîh*, III, 370-371. Abdullah b. Hâzim, Horasan'da valiliğini sağlamlaştırmasının bir göstergesi olarak adına para bastırdı. Bunlar arasında altın paralar da vardı.(Barthold, Moğol İstilasına kadar Türkistan, s. 199.)

²⁰⁹ Taberî, *Târîh*, III, 531.

Abdülmelik b. Mervan'ın Horasan valisi olarak faaliyete başladı.²¹⁰ Abdülmelik b. Mervan'ın siyasi rakiplerini bir bir eleyip yönetimde birlikteliği sağlayıncaya kadar İslâm ülkesinde kendisine beyat edilen birden fazla halife aynı anda hüküm sürmüştür.

2.5. Abdülmelik b. Mervân Dönemi (65-86/685-705)

Abdullah b. Hâzim 65/685 yılından itibaren öldürüldüğü yıl olan 72/691 yılına kadar Emevîleri tanımadı ve Buhâra bölgesinde kaldı.²¹¹ Abdullah b. Hâzim'den sonra Abdülmelik b. Mervan tarafından 74/693 yılında Horasan valiliğine atanan Ümeyye b. Abdullah²¹² döneminde bölgede istikrar sağlanamamış, i çekişmeler otoriteyi zayıflatmıştır. Ümeyye'nin 77/696 yılında Buhâra ve Tirmîz'e karşı giriştiği hareket başarısız kalmıştır.²¹³

Diğer taraftan Emevî devleti içindeki karşılıklardan istifade eden Sicistan Türk hükümdarı Rutbil bu devlete karşı ödemek zorunda olduğu vergiyi ödemedi. Bu sebepten Abdülmelik'in Irak umumi valisi Haccac b. Yusuf, Ubeydullah b. Eb Bekir'i 77/698'de askerî birliğin başında Sicistan'a sevketti. Kûfe ve Basralı birliklerle yola çıkan Ubeydullah, yol boyundaki bazı kaleleri yıkarak ilerliyordu. Durumdan haberdar olan Rutbil, yanındaki Türklerle birlikte geri çekildi. Ubeydullah bölgede ilerledi, uygun bir anda Rutbil, Arapları ember içine alarak bütün geçitleri kapattı. Böylece çaresiz kalan Ubeydullah, Türk hükümdarına 700 bin dirhem vermek suretiyle kurtulabildi.²¹⁴

Onun Horasan'a vali olduğu sene muhasara etmesine rağmen ele geçirmedi.²¹⁵ Ardından oğlu Yezîd b. Mühelleb de tayin ettiği Mühelleb b. Ebi Sufra 80/699 yılında Kiş zerine düzenlediği seferde iki bölgede başarısız seferler yapınca azledilip yerine üvey kardeşi Mufaddal geçirildi. Mufaddal, Emevîlerin hakimiyetine gölge düşüren Musa b. Abdullah b. Hâzim'i ortadan kaldırmasına rağmen görevinden alındı.²¹⁶

Ubeydullah'ın Türkler karşısındaki yenilgisi Haccac'a çok ağır gelmişti. Haccac, durumdan halifeyi haberdar etti ve Rutbil zerine yeni bir ordunun gönderilmesi için halifeden izin aldı. Bunun zerine Basra ve Kûfe'den 40 bin kişilik bir orduyu

---

²¹⁰ Taberî, *Târih*, III, 531.

²¹¹ Taberî, *Târih*, III, 531.

²¹² Taberî, *Târih*, III, 545.

²¹³ Taberî, *Târih*, III, 608-610.

²¹⁴ Taberî, *Târih*, III, 614-618.

²¹⁵ Taberî, *Târih*, III, 632.

²¹⁶ Taberî, *Târih*, III, 654.

Abdurrahman b. Eş'as komutasında bölgeye gönderdi.(80/699) Ordunun moralini yüksek tutmak için maaşlarını peşin ödemiştir.²¹⁷

Abdurrahman'ın büyük bir orduyla yola çıkması üzerine Rutbil istenilen vergiyi vermeye razı olduğunu bildirerek antlaşma teklif etti. Ancak kendisinden çok emin olan Abdurrahman antlaşmaya razı olmadı. Abdurrahman, Rutbil'in ülkesinde pek çok şehri istila ederek ganimet ve esirler alarak ilerliyordu. Orduyu yeniden tanzim etmek ve Rutbili iyice yıpratmak için bir yıl burada konakladı. Ertesi yıl merkez üzerine yürüyerek fetihlerde bulundu. Araplara karşı bir şey yapamayacağını anlayan Rutbil geri çekildi. Abdurrahman fetih müjdesini Haccac'a bildirdi. Fakat Haccac, daha da ilerlere giderek yeni fetihler yapılmasını istedi. Hatta Haccac, Abdurrahman'ı komutanlıktan almakla tehdit etti. Haccac'ın bu tutumuna çok kızan Abdurrahman, ordusunu toplayıp durumdan haberdar etti ve Haccac'a olan bağlılığını kaldırdığını, bundan sonra müstakil olarak hareket edeceğini açıkladı. Böylece Abdurrahman açıkça Haccac'a isyan etmiş oluyordu. Abdurrahman, Haccac'a karşı savaşmak için Rutbil ile de anlaştı.²¹⁸

Abdullah b. Hâzim de Halife Abdülmelik tarafından katledilmesine karşın onun oğlu Musa, Emevî halifesine karşı isyan ederek daha önce Mâverâünnehr'de sığınmış olduğu kaleden hareket ederek Kiş'e geldi ve burada yaptığı savaşı kazanarak Tirmîz'in üzerine yürüdü ve burasını ele geçirdi. Tirmîz halkı Türkler'den yardım istedilerse de müsbet bir netice alamadılar. Musa, 85/704 yılında Türkler, Eftalitler, Araplar ve Tibetliler'den meydana gelen büyük bir orduyu mağlûb etti.²¹⁹

2.6. Velîd b. Abdülmelik Dönemi (86-96/705-715)

Velîd b. Abdülmelik dönemi Emevîlerin en parlak dönemidir. Bu dönemde iç siyasette birlik sağlandığı gibi dışta da başarılı fetihler gerçekleştirilmiştir. Batıda Kuzey Afrika ve İspanya üzerine kapsamlı fetihler yapılırken Mâverâünnehr ve Kafkas bölgelerinde de Türklere karşı başarılı fetihler yapılmıştır. Mâverâünnehr bölgesinde bu fetih hareketleri Haccac ekolünün bir mensubu olan vali Kuteybe b. Müslim tarafından gerçekleştirilmiştir.

---

²¹⁷ Taberî, *Târih*, III, 615-617.

²¹⁸ Taberî, *Târih*, III, 622.

²¹⁹ Taberî, *Târih*, III, 659.

2.6.1. Kuteybe b. Müslim'in Horasan Valiliğine Atanması ve Mâverâünnehir'de Hakimiyet Dönemi

85/704 yılında Haccac b. Yusuf tarafından Horasan'a vali tayin edilen Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî, Horasan valisi olarak bu topraklara geldi.²²⁰ Burayı kendisinden önce yöneten Mufaddal'ın orduyu silah ve malzeme yönünden savaş için hazırlamış olduğunu gördü. O Ahrûn ve Şûmân üzerine sefere gitmeyi planlıyordu. Kuteybe, insanlara bir konuşma yaparak, cihada teşvik etti.

Kuteybe askerlere şöyle hitab etti:

“Allah bu yeri, dinini yüceltmek için size helal kıldı. Sizi haramlardan uzaklaştırdı. Sizin malınızı çoğaltır ve düşmanlarınızı zelil kılar. Nebi (sav) sahih hadisinde sizlere zafer vadetti. Allah Kuran-ı Kerim’de şöyle buyurdu: ‘Müşrikler hoşlanmasalar bile, Peygamberini her dinin üstüne çıkarmak için, onu hidayet ve hak din ile gönderen işte O’dur.’²²¹ Kendi yolunda cihad edenlere Allah büyük sevap vaat etti. Büyük mükâfat ise Allah’ın katındadır. ‘Allah yolunda çektikleri bir susuzluk, bir yorgunluk, bir açlık, kâfirleri kızdıracak bir yeri çiğnemeleri ve düşmana karşı bir muvaffakiyete erişmeleri yoktur ki, mukabilinde kendilerine salih bir amel yazılmış olmasın. Çünkü Allah, güzel amel edenlerin mükâfatını boşa götürmez. Onların Allah yolunda harcadıkları küçük ve büyük bir nafaka ve geçtikleri bir vadi olmaz ki, (bunun karşılığında) Allah, yapmakta olduklarından daha güzelini kendilerine vermek için hesaplarına yazmış bulunmasın.’²²² ‘Sakın Allah yolunda öldürülenleri ölümler sanmayınız. Doğrusu onlar Rableri katında diridirler, Allah lutuf ve kereminden kendilerine verdikleri şekilde rızıklanırlar.’²²³ Allah’a karşı olan sözü yerine getirin. Kendinizi bu yüce gayeye ve her türlü zorluğa hazırlayın. Sakın ha gevşemeyin!”²²⁴

Kuteybe ordusunu tertip edip onlara silah ve malzeme dağıtarak savaşa hazırladı. Merv’e kendisine vekil olarak İyâs b. Abdullah b. Amr’ı bırakarak hareket etti. Merv’den hareket eden Kuteybe, Tâlekan’a vardığında Belh dihkânları²²⁵ ve büyükleri onu karşıladılar. Beraberce Belh’e doğru yürümeye devam ettiler. Nehri geçtikleri zaman onları

²²⁰ Taberî, *Târîh*, III, 656.

²²¹ Saf; 61/9.

²²² Tevbe; 9/120-121.

²²³ Âl-i İmrân; 3/169.

²²⁴ Taberî, *Târîh*, III, 670.

²²⁵ Dihkân: Toprak sahiplerine verilen bir isim olup bunlardan büyük arazilere sahip olanlar şehir yönetiminde etkindirler. Geniş bilgi için bkz. “*Dihkân*”, İA, 1961, III, 95; Faruk Sümer, “*Dihkân*”, DİA, IX, İstanbul 1994, 288-289.

altın anahtarla ve hediyelerle Sâğâniyan hükümdarı Tişü'l-Aver karşıladı. Kuteybe'yi ülkesine davet etti. Ayrıca Küftan kralı hediyelerle gelerek memleketine davet etti. Fakat Kuteybe, Tiş'le birlikte Sâğâniyan'a gitti. Hükümdar ona ülkesini teslim etti. Sebebi ise komşusu olan Ahrûn ve Şûmân hükümdarları ona savaş açıyor, kötülük yapıp sıkıntıya düşürüyorlardı. Bundan sonra Kuteybe Toharistân'da bulunan Ahrûn ve Şûmân üzerine yürüdü.²²⁶ Bunun üzerine Kuteybe'ye gelen Toharistan meliki, her yıl fidye vermesi karşılığında anlaştı. Kuteybe, kardeşi Salih b. Müslim'i ordunun başında bırakarak kendisi Merv'e döndü. Kuteybe'nin geri dönüşünden sonra Salih Bâsâra'yı fethetti. Bu savaşlarda ileride son Horasan valisi olacak olan Nasr b. Seyyâr var idi. Nasr, bu savaşlarda başarılar göstermiş, ona karşılık da kendisine Tancâne denilen bir köy hibe edilmişti. Sonra Salih, Kuteybe'nin yanına gitti Kuteybe de onu Tirmîz'e atadı.²²⁷

Bâhilî kabilesi mensupları şöyle bir rivâyette bulunmuşlardır: “Kuteybe Horasan'a 85/704 yılında geldi. Orduyu teftiş etti. Horasan ordusundaki zırhları saydı. 350 adet zırh olduğu tesbit edildi.²²⁸ Ahrûn ve Şûmân üzerine sefer düzenledi. Sonra seferden dönerek gemilerle Amûl'a geçti. Belh'ten Merv'e doğru giderken orduyu arkasında bıraktı. Bu durum Haccac'a ulaştıncâ Haccac'dan onun bu hareketini kınayan ve görüşünün iyi bir görüş olmadığını bildiren bir mektup geldi. Haccac şöyle yazmıştı: “*Savaştağın zaman ordunun başında ol. Savaştan dönerken de arkasında veya yanında ol!*”²²⁹

Başka bir rivâyette ise Kuteybe bu yıl boyunca nehri geçmeden önce Belh'de kalmıştı. Çünkü Belh'in bazı yerleri ona karşı isyan etmişlerdi. Onlarla savaştı. Onlardan esir aldı ve anlaşma yaptı. Yapılan bu savaşlarda Nevbahâr meliki Bermek'in -Halid b. Bermek'in babası- hanımı da esir alınmış, ganimetler arasında pay edilirken bu kadın Kuteybe'nin kardeşi Abdullah b. Müslim'in payına düşmüştü. Ayrıca Abdullah b. Müslim'in bu kadından çocuğu olmuştu.²³⁰

---

²²⁶ Kuteybe Horasan'a geldiği zaman bu eyaletin iki tehlikeli hudut bölgesi vardı. Bu bölgelerden birincisi, Ceyhun nehrinin orta kısmından Bedehşan'a kadar uzanan ve nisbeten dağlık bir araziden meydana gelen Toharistan idi. Bazı akınların yapılmasına rağmen hâlâ direnmekte olan Belh şehri buranın merkezi idi. Horasan'ın ikinci ve daha tehlikeli olan hudut bölgesi ise, Mâverâünnehr idi. Türkler her iki bölgede de hakim unsuru teşkil etmekle beraber, aralarında siyasî bir birlik mevcut olmayıp küçük beylikler halinde müstakil hareket ediyorlardı. (Richard N. Frye, “*Selçuklular'dan Evvel Ortaşark'ta Türkler*”, Belleten, c. X, Ocak, 1946, sayı: 37, s. 110 vd.d.; Akdes Nimet Kurat, “*Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkant'ı Zaptı*”, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 1948, VI/5 388 vd.d.)

²²⁷ Taberî, *Târîh*, III, 670-671.

²²⁸ Kuteybe vali olduğu sırada Horasan ordusunun ne durumda olduğu hakkında fikir vermektedir. Orduyu bu durumda bulan Kuteybe daha sonra Horasan ordusunu Emevî eyalet orduları içinde en gözdesi haline getirmiştir.

²²⁹ Taberî, *Târîh*, III, 671.

²³⁰ Taberî, *Târîh*, III, 671.

2.6.1.1. Kuteybe-Nîzek Barışı

Şûmân hükümdarıyla barış yapan Kuteybe elinde müslüman esirler bulunduran Bazeğîs hükümdarı Nîzek Tarhan'a tehdit edici sözlerin bulunduğu bir mektup yazarak, müslüman esirlerin serbest bırakılmasını istedi. Kuteybe'den korkan Nîzek elindeki müslüman esirleri serbest bıraktı. Bunun üzerine Kuteybe b. Müslim, Ubeydullah b. Ebî Bekre'nin azatlısı Süleym en-Nâsîh'ı anlaşma yapmaya çağırması için Nîzek'e gönderdi. Eğer gelip anlaşma yapmayacak olursa onunla sonuna kadar mücadele edeceğini, hatta bu uğurda canını bile feda edeceğine dair yeminin bulunduğu mektubu da Nîzek'e gönderdi. Nîzek, Süleym en-Nâsîh'a böyle bir mektubun üslûbunu beğenmediğini, böyle yazılmaması gerektiğini söyledi. Süleym "*Ebû Heyyac! O otoriter birisidir. Sana yazmış olduğu ağır sözler senin ona gitmene engel olmasın. Eğer sen ona yumuşak davranırsan, o da sana yumuşar; eğer zorluk çıkarırsan senin üzerine gelir.*" diyerek Nîzek Tarhan'ı Kuteybe'nin yanına gitmeye ikna etti. Süleym'le birlikte Kuteybe'nin yanına gelen Nîzek, 87/706 yılında Bâzeğîs'e girmemesi şartıyla anlaşma yaptı."²³¹

2.6.1.2. Beykent'in Fethi

Yine 87/706 yılında "Kuteybe Nîzek'le anlaşma yaptıktan sonra bir müddet Merv'de kaldı. Daha sonra Beykent üzerine yürüdü. Önce Merv'den Mervu'r-Rûz'a oradan da Âmul ve Zemm yolunu takip ederek nehri geçti ve Beykent'e gitti. Burası Buhâra'daki şehirler arasında nehre en yakın şehirdir. Buraya Tüccar şehri de denir.²³² Buhâra çölünün başladığı yerdedir.- Kuteybe şehrin yakınlarına gelince şehir ahali etraflarından ve Soğd bölgesinden yardım istedi. Bunun üzerine büyük bir kuvvet Beykent halkına yardıma geldi. Kuteybe'nin yollarını kapattılar. İki ay boyunca ne Kuteybe elçi gönderebildi, ne de elçiler Kuteybe'ye ulaşabildi. Bu durum Haccac'ı endişelendirdi. Ordunun durumuna acıyarak, insanlara mescidde ordu için dua etmelerini emretti. Bu arada savaşlar devam ediyordu."²³³

Kuteybe'nin Arap olmayan Tenzur denilen bir casusu vardı. Buhâra ahali buna bolca para vererek Kuteybe'yi zor duruma düşürmesini istedi. Casus gizlice Kuteybe'nin yanına gelerek Haccac'ın azledildiğini, Horasan'a başka birisinin vali tayin edildiğini ve

²³¹ Taberî, *Târîh*, III, 673.

²³² Kuteybe burayı fethettiği zamanlar, burası canlı bir ticaret merkeziydi. Buraya bakır şehri veya tüccar şehri de denilmekteydi. Mahallî tüccarların Çin ile bile doğrudan doğruya ticaret yaptıkları rivâyet edilmektedir. (Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988, s. 105.)

²³³ Taberî, *Târîh*, III, 673.

Merv'e geri dönerse kendisi için iyi olacağını bildirdi. Kuteybe bu haber askerler arasında yayılırsa, askerlerin morali bozulacağını bildiği için casusun boynunu vurdurdu.²³⁴

Yine başka bir rivâyete göre Kuteybe'nin ordusundan bazı kimseler onun huzuruna geldiler. Casusun ölümü onları korkuttu. Başlarını öne eğip konuşmadılar. Kuteybe onlara “*Size ne oluyor da, Allah'a ihanet eden bir kimsenin ölümü sizi korkutuyor?*” dedi. Onlar “*Biz, onun müslümanlara nasihatte bulunan iyiliğini isteyen bir kimse olduğunu zannetmiştik.*” dediler. Bunun üzerine Kuteybe “*Allah, onun günahlarına karşılık cezasını verdi. Şimdi artık düşmanla muharebeyle meşgul olun ve daha iyi savaşın.*” dedi. Ertesi gün şiddetli çarpışmalar yeniden başladı. Şehre yardıma gelen kuvvetlerle meydana gelen şiddetli çarpışmalar sonunda, Kuteybe zafer kazandı. Bu kuvvetlerden birçoğu esir edildi, birçoğu da öldürüldü. Az bir kısmı da kaçarak kaleye sığındı. Bunun üzerine Kuteybe şehri teslim olmaya zorlamak için kalenin altından lağım kazdırmaya başladı. Bunun üzerine şehir barış istedi. Anlaşma yapıldı. Kuteybe oğullarından birini buraya vali tayin etti.²³⁵

“Kuteybe dönmeyi isteyerek ayrıldı. Birkaç merhale uzaklığa gitmişti ki, bu yer beş fersah uzaklıktaydı. Şehir valiye karşı geldi ve valiyi ve adamlarını öldürdüler. Kulaklarını ve burunlarını kestiler. Bu haber Kuteybe'ye ulaşınca geri döndü bunun üzerine kaleye çekilen şehir halkı ile Kuteybe bir ay savaştı. Savaş uzamaya başlayınca Kuteybe, şehri ayakta tutan duvarların altına işçiler tutarak lağım kazdırdı. Şehrin duvarlarını odunlar üzerine oturttu böylece odunlar yakılınca şehrin duvarlarında göçmüş olacaktı. Tam bu esnada duvarın çökmesi sonucu kırk işçi göçük altında can verdi. Duvarın yıkılması karşısında çaresiz kalan Beykendliler'in barış yapmak istemesine rağmen, Kuteybe bunu kabul etmedi ve bütün askerleri kılıçtan geçirdi. Bu çatışma esnasında esir alınanlar arasında Türkleri müslümanların üzerine saldırmaya teşvik eden tek gözü görmeyen ileri gelenlerden birisi de vardı. Salıverilmesine karşılık, bu kişi bir milyon değerinde beşbin top Çin ipeği diyet vermeye razı olduğu bildirdi. Kuteybe'nin komutanları bu işe razı oldular ve Kuteybe'ye “*Bu ganimetlerin miktarını daha da artıracaktır. Hem bu adamdan ne kötülük gelebilir ki?*” demelerine rağmen Kuteybe “*Hayır, yemin ederim ki, bundan sonra hiç bir müslüman seninle asla korkutulamayacaktır*” diyerek bu adamı öldürttü.”²³⁶

Burada sayılamayacak kadar çok altın ve gümüş kapacak ele geçirdiler. Kuteybe ganimetlerin başına “*Emin oğlu Emin*” diye isimlendirdiği Abdullah b. Ve'lân el-Adevî ve

²³⁴ Taberî, *Târîh*, III, 673.

²³⁵ Taberî, *Târîh*, III, 674.

²³⁶ Taberî, *Târîh*, III, 674.

İyas b. Beyhes'i memur tayin etti. Horasan'ın tümünde bile benzerini göremedikleri kadar ganimet elde eden ordu, dağıtılan silah ve malzemelerle güçlendi. Yine dağıtılan paralarla askerler silah ve atlar aldılar. Bu sebeble silah fiyatları oldukça yükseldi. Bir mızrak yetmiş dirheme kadar çıktı.²³⁷

Şehrin silah deposunda birçok savaş aletleri vardı. Kuteybe, Haccac'dan bu silahların orduya dağıtılması için izin istedi. Haccac'dan izin gelmesi üzerine bu silahlar ve seferde kullanılabilecek malzemeler orduya dağıtıldı. Sonra Zemm'den Buhâra'ya doğru nehri geçti ve Buhâraya bağlı bulunan Nûmeşkes adında bir yerle anlaşmaya vardı.²³⁸

2.6.1.3. Nûmeşkes ve Ramisîn Seferleri

Kuteybe 88/707 yılında da Nûmeşkes üzerine yürüdü. Merv'de kardeşi Beşşâr b. Müslim'i vekil bırakan Kuteybe'yi Nûmeşkes halkı karşılayarak onunla anlaşma yaptılar. Kuteybe, buradan Ramisîn üzerine yürüdü. Buranın halkı da anlaşma yapınca Merv'e geri dönmek için ayrıldı. Merv'e doğru yönelen Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman'ın üzerine Türklerden, Soğd'dan ve Ferğana ahalisinden oluşan bir ordu saldırdı. Abdurrahman b. Müslim Kuteybe'nin gerisinde gelmekteydi. Abdurrahman, hemen durumu Kuteybe'ye bildirdi. Kuteybe yardıma yetişemedi savaşı başladı. Türklerin savaşı kazanmak üzere oldukları bir anda Kuteybe yardıma geldi. Kuteybe'nin yardıma gelmesiyle rahatlayan ordu savaşı kazandı. Savaş öğleye kadar sürdü. Kuteybe'nin yanında yer alan Nîzek de yararlılık gösterdi. Türkler o savaşta yenildiler. Kuteybe Merv'e doğru gitmek için Tirmîz yakınlarından nehri geçerek Belh'e geldi. Oradan da Merv'e ulaştı. O gün müslümanlarla savaşan Türklerin başında 200000 kişilik ordusuyla Çin hükümdarının kız kardeşinin oğlu Kür Muğânûn²³⁹ et-Türkî bulunmaktaydı.²⁴⁰

Kuteybe Belh yolu üzerinde bazı fetihlerde bulunduktan sonra geri döndü Faryâb'a geldiğinde Haccac'dan Kuteybe'ye bir mektup geldi. Buhâra meliki Verdân Hudat üzerine yürümesi emrediliyordu. Bu emir üzerine 89/708 yılında Zemm tarafından nehri geçen Kuteybe, yolda Soğd, Kis ve Neseף halkından oluşan bir orduyla karşılaştı. Yaptığı

²³⁷ Taberî, *Târîh*, III, 674.

²³⁸ Taberî, *Târîh*, III, 674-675.

²³⁹ Günaltay'ın da belirttiği gibi, Arap alfabesinde bazı harflerin yazılışları birbirine çok benzediği için isimlerin yazılışlarında birtakım hatalar ortaya çıkmaktadır. Buna zaman zaman bir de ehil olmayan müstensihlerin yaptıkları yanlışlar eklenmektedir. Günaltay bu ismin aslında Gür Boğa olduğu kanaatindedir. (M.Şemseddin Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asyanın Umumi Vaziyeti*, Ankara, trz., s. 60) Nitekim İbn A'sem'in bu ismi "Kur Bağanun" şeklinde kaydetmesi Günaltay'ın görüşünü desteklemektedir. İbn A'sem, *Fütûh*, IV, 165.)

²⁴⁰ Taberî, *Târîh*, III, 677.

çatışmayı kazanan Kuteybe Buhâra'ya doğru ilerlemeye başladı. Aşağı Harkâne denilen mevkiye geldiğinde Kuteybe başka bir kuvvetle karşılaştı. Yapılan savaşı yine Kuteybe kazandı. Bu savaş iki gün, iki gece devam etti. Sonra Allah onlara zaferi bahşetti.²⁴¹

Yine bu savaşla ilgili bir rivâyette “Kuteybe'nin bu savaşta zafer kazanmaya güç yetiremediği ve zafer kazanamadan Merv'e geri döndüğünü yazmaktadır. Kale önündeki savaşlardan netice alamayan Kuteybe bir başka rivâyette ise ikmal maksadıyla Merv'e geri dönmüştür.

Kuteybe bu durumu Haccac'a bildirdi.

Bunun üzerine Haccac savaş stratejisini gösteren bir mektup gönderdi. Ve mektubunda “*Kis'e güzel davran, Nese'f'i havaya uçur, Buhâra'yı geri al. Düşmanın seni çevirmesine izin verme ve beni zor durumlarda bırakma...*” diyordu.”²⁴²

2.6.1.4. Buhâra'nın Fethi

90/708 yılında Buhâra halkıyla nasıl savaşılması gerektiğini anlatan Haccac'ın mektubundan sonra Kuteybe ordusuyla Buhâra'ya üzerine yürüdü. Bunun üzerine Buhâra meliki Verdân Hudat etrafındaki Türklerden ve Soğd'dan yardım istedi. Kuteybe bu kuvvetlerden erken davranarak önce gelip Buhâra'yı kuşattı. Buhâra halkı, kendilerine yardımcı kuvvetlerin geldiğini görünce, savaşmak için kaleden dışarı çıktı. Bunun üzerine Ezd kabilesine mensup askerler: “*Bizi düşmanla yalnız bırakın savaşalım*” dediler. Bunun üzerine Kuteybe: “*İlerleyin!*” dedi. Yardıma gelen kuvvetlerle şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Savaşın sonlarına doğru Ezd'liler mağlup olarak geri çekilmeye başladılar. Buhâra'ya yardıma gelen kuvvetler Kuteybe'nin karargahına kadar girdiler. Ağlayan kadınları Türk atlılarının önlerine diktiler. Bunun üzerine Kuteybe'nin ordusu tekrar geri dönerek savaşmaya başladılar. Kuteybe “*Bunları benim için bu mevkiden kim uzaklaştırır?*” dedi. Kimse çıkmadı.²⁴³

Bunun üzerine Kuteybe, Temîmoğulları kabilesinin yanına giderek onlara “Haydi, bugün sizin kahramanlık yaptığınız günleriniz gibi olsun...” dedi. Bunun üzerine Temîmoğullarının komutanı olan Vekî sancağı aldı ve “*Ey Temimoğulları beni düşmana*

---

²⁴¹ Taberî, *Târîh*, III, 679.

²⁴² Taberî, *Târîh*, III, 679.

Kuteybe, Buhâra ordusunu bozguna uğrattıysa neden hakimiyeti tam olarak sağlamadan Merv'e dönsün ve bu hareketinden dolayı Haccac tarafından azarlansın? Görüldüğü gibi, akrabalarından nakledilen yukarıdaki rivâyetin arkasında Kuteybe'nin Buhâra seferini başarılı gösterme çabası yatmaktadır.(Hasan Kurt, *a.g.e.*, s.167.)

²⁴³ Taberî, *Târîh*, III, 681.

mu teslim edeceksiniz?” dedi. Temimoğulları ise “*Hayır, Ey Ebâ Mutarraf*” diye cevap verdiler. Yine aynı kabileden Hüreyim b. Ebî Tahme ise, Temimoğullarının süvarilerinin komutanıydı. Vekî, Hüreyim’e de bir bayrak vererek ilerlemesini emretti. Hüreyim’in kuvvetleri Türklerle kendisinin arasında bulunan nehre gelerek, atlarını nehre sürdüler. Vekî ise nehrin üstüne ahşaptan bir köprü yaparak “*Kendisini ölüme hazırlamış olanlar bu köprüden geçsin, diğerleri yerinde kalsın.*” dedi. Hüreyim, karşı tarafa geçmek konusunda tereddüte düştü. Fakat reisi Vekî’nin kararlı tutumu sebebiyle atını mahmuzlayıp nehrin diğer yakasına çıktı. Ardından Vekî “*ölümü canına tercih edenler benimle gelsin*” diyerek geride kalan kabile fertlerini gayrete getirdi. Bunun üzerine Vekî ile birlikte 800 kadar süvari nehrin karşısına geçti. Birlikleriyle birlikte Türklere saldırırken Hüreyim’e düşmanlarını süvarilerle oyalayacağı hamleler yapmasını emretti. Kısa bir istihattan sonra Temimoğulları iki kanada ayrılarak düşmana hücum etti. Çetin bir çatışmanın ardından Buhâra ordusu dağılmaya başladı. Nehrin karşı yakasında bu durumu seyreden diğer müslüman askerler de savaşa katıldı. Vekî mızığıyla saldırdı. Türkler mevzilerini terkedinceye kadar savaşmaya devam ettiler. Türklerin mevzilerinden çekildiklerini gören Kuteybe “*Kim bana bir düşman başı getirirse 100 dirhem vereceğim.*” dedi. Kuray’î kabilesi’nden olanlar Kuteybe’nin bu vaadi üzerine cansiperane çarpışanların başında gelmekteydi. Bunun üzerine geri çekilmekte olan Türkler takip edildi. Ve birçoğu öldürülerek, pek çok baş getirildi. Bu çatışmada Buhâra ordusu büyük bir yenilgiye uğradı.²⁴⁴

Buhâra’ya yardıma gelen bu kuvvetlerle yapılan savaşta Hakan²⁴⁵ ve oğlu yaralandı. Savaş sonrasında Kuteybe Merv’e geri döndü. Fetih haberini Haccac’a yazdığı şu sözlerle bildirdi: “*Abdullah b. Müslim’i gönderdim. Allah onun eliyle zaferi bahsetti.*”²⁴⁶

2.6.1.5. Soğd Halkı ile Anlaşma Yapması

Kuteybe 90/708-709 yıllarında Soğd ahalisiyle anlaşma yapmıştır. Bunun sebebi, Buhâra’ya gelen kuvvetleri mağlup edip, Buhâra’yı fethetmesi Soğd ahalisini korkuttu. Soğd hükümdarı Tarhûn²⁴⁷ yanına iki tane atlı alarak Kuteybe’nin karargâhına geldi. Kuteybe’nin ordugahıyla, onun arasında Buhâra ırmağı vardı. Kuteybe’den konuşabilecekleri birini yollamasını isteyen Tarhan’a, Kuteybe de bir adamın ona

²⁴⁴ Taberî, *Târîh*, III, 682.

²⁴⁵ Buradan Hakan diye kastedilen Verdân Hudat’dır. Çünkü metinde bahsettiğimiz üzere Haccac, Kuteybe’yi Verdân Hudat üzerine yollamıştır.

²⁴⁶ Taberî, *Târîh*, III, 682.

²⁴⁷ Burada geçen Tarhan ismi özel bir isim değildir daha öncede sözünü ettiğimiz gibi Semerkand’ın yerli hükümdarlarına verilen bir addır. (H.H. Schaefer, “*Semerkand*”, İ.A. İstanbul, 1966, X, 469.)

yaklaşmasını emretti. Bâhilîlerden gelen rivâyete gelince Tarhûn, Havyan en-Nabâtî'yi çağırdı o da görüşmeye gitti. Bunun üzerine Tarhûn fidye ödeyerek anlaşma yapmayı teklif etti. Kuteybe de bu teklifi kabul ederek anlaşma yaptı. Kuteybe, Tarhûn'un anlaşmaya uymasını sağlamak için ondan rehine aldı. Anlaşmadan sonra Tarhûn ülkesine geri dönerken, Kuteybe de, Nîzek'le birlikte Merv'e geri döndü.²⁴⁸

2.6.1.6. Talekan'ın Fethi

Buhâra'nın fethinden sonra Kuteybe ile birlikte geri dönen Nîzek, gördüğü olaylardan korkuya kapılmıştı. Yanındakilere şöyle demişti: *“Ben bu adamla birlikteyim. Ama ona karşı kendimi emniyette hissetmiyorum. Arap köpek gibidir. Eğer ona vurursan havlar. Birşey verirsən sükût eder. Eğer savaşırsan savaşır; Eğer birşey verip sulh yaparsan, ne yapmışsan unuttur ve buna razı olur. Tarhûn birçok kere onunla savaştı. Fakat ona fidye verince o bunu kabul etti ve razı oldu. Şimdi ben de ondan izin istesem ve geri dönsem isabetli olur mu?”* diyerek fikirlerini sordu. Onlar da izin istemesinin doğru olduğunu söylediler.

Kuteybe'den Amûl'de bulunduğu sırada izin isteyen Nîzek, gerekli izni alınca Kuteybe'nin karargâhından ayrılarak Toharistan'a gitmek için Belh'e yöneldi. Nevbahâr'a gelinceye kadar hızlıca yoluna devam etti. Nevbahâra gelince arkadaşları onu tebrik ettiler. Daha sonra arkadaşlarına dönerek: *“Ben şüphe etmiyorum ki, biz ayrıldıktan sonra Kuteybe bana verdiği izine pişman olmamış olsun. Kuteybe, en kısa zamanda Muğîre b. Abdullah'a beni hapsedmesi için emir gönderecektir. Şimdi biz hızlıca hareket edelim. Onun elçisi Burûkân'a ulaşmadan biz Hulm geçidine varalım.”* dedi. Bunun üzerine Tarhûn'ın dediklerini yaptılar.²⁴⁹

Burûkân'da bulunan Muğîre'ye, Kuteybe'nin elçisi gelerek, Nîzek'i hapsedmesini istedi. Bunun üzerine Muğîre, Nîzek'i takip etmeye başladı. Fakat Nîzek Hulm geçidine girince Muğîre takibi bırakarak geri döndü. Nîzek de burada Kuteybe'ye itaatini bozduğunu ilan etti. Ayrıca Belh Esbehbez'ine, Mervu'r-Rûz hükümdarı Bâzam'a, Tâlekân kralı Sehrib'e, Faryâb meliki Tursul'a, Cürçân hükümdarına mektuplar yazarak, Kuteybe'ye karşı birlikte hareket etmeye, Kuteybe'yle yaptıkları anlaşmaları bozmaya çağırdı. Onlar da Nîzek'in bu isteğini kabul ederek Kuteybe'ye karşı birleştiler. Bunun üzerine gelecek senenin ilkbahar mevsiminde Kuteybe'yle savaşma konusunda anlaştilar. Bu arada Nîzek, Kâbul hükümdarına mektup yazarak yardım istedi. Ve zorda kaldığı

²⁴⁸ Taberî, *Târîh*, III, 682-683.

²⁴⁹ Taberî, *Târîh*, III, 683.

zaman kıymetli eşyalarını ve mallarını Kâbul hükümdarlarına gönderip, daha sonra geri almak istiyordu. Hükümdar da buna razı oldu.²⁵⁰

Nîzek, kendisini emniyete almak için bir zamanlar efendisi olan fakat zamanla iktidarı zayıflamış olan Toharistan hükümdarı Cebguye'yi yakalayarak esir etti. Kuteybe'nin görevlilerini de Toharistan'dan çıkardı. O zaman Toharistan valisi Muhammed b. Süleym en-Nâsîh'dı. Kuteybe, Nîzek'in ve arkadaşlarının isyan haberini kış mevsiminden önce aldı. Ancak bu arada Kuteybe askerlerini dağıtmış, değişik kışlalara göndermişti Sadece elinde Mervliler vardı. Belh'de bulunan kardeşi Abdurrahman'ı 12.000 kişilik bir kuvvetle Burûkân üzerine gönderdi ve ona: “*Orada kal. Hiç bir faaliyete girişme, kış mevsimi biter bitmez Toharistan'a doğru ilerle ve benim sana yakın bir mesafede bulunacağımı unutma!*” diye emir verdi. Bunun üzerine Abdurrahman ordusuyla ilerleyerek Burûkân'a vardı. Kış mevsiminin sona ermesi üzerine Kuteybe Herât, Serahs, Bîverd, Ebraşehr gibi şehirlerden daha önceki anlaşmalarda göndermeyi taahhüt ettikleri askerleri göndermesini istedi. Bu istenilen askerler beklenilenden daha önce Kuteybe'nin yanına geldiler.²⁵¹

Kuteybe oluşan bu ordu ile Tâlekan üzerine yürüdü. Kendisiyle savaşan birçok kimseyi öldürdü. Dört fersahlık yola iki sıra halinde birçok kimseyi astı.²⁵²

Nîzek Tarhan isyan edip Kuteybe ile savaşa karar verince ona Talekan hükümdarı da tabi olmuştu. Kuteybeyle olan savaşında ona destek olacağına dair anlaşmışlardı. Nîzek Kuteybe'nin hakkından gelemeyeceğini anlayarak Hulm geçidine doğru kaçınca Talekan Hükümdarı da kaçtı. Bunun üzerine Talekan'a giren Kuteybe yukarda sözünü ettiğimiz şeyleri yapmıştır. Kimilerine göre bu olay bu yıl olmuş olsa da Taberî bu olayı 91/710 yılı olayları arasında zikredeceğini ifade etmektedir.²⁵³

Olanlar Kuteybe'ye ulaştınca Kuteybe asker göndermeleri için Ebraşehr, Bîverd, Serahs ve Herat Halklarına mektup yazdı. Bu askerlerle birlikte Mervu'r-Rûz üzerine yürüyen Kuteybe, ordu komutanı olarak Hammad b. Müslim'i Harac memuru olarak da Abdullah b. Ehem'i atadı. Mervu'r-Rûz Merzubanı Kuteybe'nin kendi üzerine geldiğini duyunca memleketini bırakıp Fars diyarlarına kaçtı. Kuteybe şehre girerek hükümdarın iki oğlunu yakalayarak öldürerek astırdı. Sonra Tâlekan üzerine yürüdü. Buranın hükümdarı onunla savaşmadığı için ona dokunmadı. Tâlekan'da hırsızlar vardı. Kuteybe bunları

²⁵⁰ Taberî, *Târîh*, III, 683.

²⁵¹ Taberî, *Târîh*, III, 683.

²⁵² Taberî, *Târîh*, III, 683-684.

²⁵³ Taberî, *Târîh*, III, 684.

öldürmüştü. Yine buranın yöneticisi Kuteybe'ye herhangi bir kötü davranışta bulunmamış, Kuteybe de ona dokunmamıştır. Amr b. Müslim'i buraya görevlendiren Kuteybe, buradan Faryâb üzerine yürüdü. Faryâb hükümdarı şehrin dışına çıkararak Kuteybe'yi karşıladı ve itaatini arzetti. Kuteybe bundan memnun oldu. Hiçbir kimseyi öldürmedi. Ve oraya Bâhilî kabilesinden birisini vali tayin etti. Cürcân hükümdarı bu durumu haber alınca, şehirden çıkarak dağlara kaçtı. Kuteybe'nin üzerlerine gelmesi üzerine, halk onu karşılayarak itaatlerini arzettiler. Kuteybe bu itaati kabul ederek kimseyi öldürmedi. Buraya Âmir b. Mâlik el Himmânî'yi vali tayin etti. Kuteybe buradan Belh'e geldi. Şehrin yöneticisi Esbehbez tarafından karşılanan Kuteybe burada bir gün kalarak yoluna devam etti.²⁵⁴

Nîzek'le birlikte isyan eden hükümdarların isyanını bastıran Kuteybe, Nîzek'i yalnız başına bıraktı. Kuteybe kardeşi Abdurrahman'ı takip ederek Hulm Geçidi'ne girdi. Yalnız başına kalan Nîzek Hulm Geçidindeki Bağlân'a gelerek karargâh kurmuş, ayrıca geçidin dar yerlerine ve bu geçidin arkasında bulunan muhkem bir kaleye savaşçılar yerleştirmişti. Kuteybe geçidin dar ve muhkem yerlerine yerleştirilen askerlerle çarpışmaya başladı. Kuteybe ne bu geçitten geçebilmiş, ne de başka bir yol bulabilmişti. Çarpışmalar devam ediyordu. Kuteybe ne yapacağı konusunda şaşırılmıştı.²⁵⁵

Kuteybe bu durumdayken, kendisine bazı rivâyetlere göre Raub ve Simincân hükümdarı Raub Han gelerek Nîzek'in yanına gidebilecek gizli bir yol göstereceklerini fakat buna karşı eman istediklerini söylediler. Kuteybe de onlara eman verdi. Geceleyin onlarla birlikte yanından bir miktar asker gönderdi. Onlar, kaledekilerin kendilerini emniyette hissettikleri bir anda baskın yaptılar. Geçitteki askerlerin bazısı öldürüldü. Bazısı da kaçtılar. Kuteybe böylece geçitte bulunan kaleye girdi. Sonra Simincân'a geldi. Bu arada Nîzek Fenc câh diye bir pınarı olan Bağlân'daydı. Simincân ile Bağlân arasında geçilmesi zor olmayan bir çöl vardı.²⁵⁶

Bir kaç gün Simincân'da kaldıktan sonra Nîzek'in üzerine yürüdü. Kardeşi Abdurrahman'ı önden gönderdi. Kuteybe'nin hareket ettiği haberini alan Nîzek yeniden kaçmaya başladı. Nîzek Fergâna Vadisini geçtikten sonra paralarını ve kıymetli eşyalarını Kabul Şah'a gönderdi. Kendisi de Kürz adı verilen mevkiye gelerek konakladı. Abdurrahman b. Müslim ise onu takip ediyordu. Abdurrahman Kürz'ün karşısında bir mevkiye yerleşti. Kuteybe de Abdurrahman'dan iki fersah uzaklıkta bulunan Eskimişt'te

---

²⁵⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 3.

²⁵⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 3.

²⁵⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 3-4.

karargâh kurdu. Nîzek'in bulunduğu yerin tek bir yönden başka hiçbir çıkış yönü yoktu. Orası da hayvanların dahi güç yetiremeyeceği kadar zor bir yerdi. Kuteybe iki ay süreyle Nîzek'i kuşattı. Sonunda Nîzek'in elindeki yiyecekler azaldı. Üstüne üstlük ordusunda da çiçek hastalığı salgını başladı. Kuteybe, kış mevsiminin başlamasından korktuğu için Süleym en-Nâsîh çağırdı. Süleym'e "*Nîzek'in yanına git ve onu bana eman vermeden bir hileyle getir. Eğer getirmeye ikna edemezsen eman ver. Fakat eğer getiremezsen seni asarım. Kendin için bunu yap!*" dedi. Bunun üzerine Süleym en-Nâsîh, Kuteybe'den Abdurrahman'a bir mektup yazarak kendisine karşı koymamasını, yardım etmesini bildiren bir mektup yazdırdı. Abdurrahman'ın yanına varan Süleym, Nîzek'le beraber çıktıkları zaman, dönüş yolunu kapatacak askerler istedi. Abdurrahman, Süleym'in isteğini yerine getirmek için bir miktar süvari gönderdi. Bu süvariler, Süleym'in gösterdiği mevkiye yerleştiler. Süleym yanına Nîzek'in yanında bulunmayan yiyeceklerden bol miktarda alarak Nîzek'in yanına gitti. Ona, Kuteybe'ye vermiş olduğu sözden dönerek, isyan etmesiyle kendine kötülük yaptığını söyledi. Zaten zor durumda olan Nîzek, Süleym'e ne yapması gerektiğini sordu. Süleym, Kuteybe'nin yanına biran önce dönmesinin, özür dilemesinin iyi olacağını, aksi takdirde Kuteybe'nin kışı geçirmek pahasına bile olsa bu işi halledeceğini ve kendisinin kurtulması için nasihat etmek maksadıyla geldiğini söyledi.²⁵⁷

Bu konuşmalardan sonra yanında getirmiş olduğu yiyecekleri dağıttı. Nîzek'in ileri gelen adamları bu yiyecekleri kapıştılar. Bu durum Nîzek'in moralini bozdu. Süleym bu arada Kuteybe'nin kendisine eman verdiğini söyledi. Nîzek'in arkadaşları da Süleym'in yalan söylemeyen bir kimse olduğunu söyleyerek Nîzek'i Kuteybe'ye gitmeye ikna ettiler. Yolda giderken, Kuteybe'nin verdiği sözde durmayacağını anlayan Nîzek, Süleym'e "*Ey Süleym, hiçbir kimse ne zaman öleceğini bilmez. Ama ben ne zaman öleceğimi biliyorum. Kuteybe'yi gördüğümde öleceğim*" dedi. Yanına güvendiği adamlarını ve yeğenini alan Nîzek ordugâhtan aydıldıktan sonra, Süleym'in daha önce bıraktığı adamlar Nîzek'le ordugâhının arasına girdiler. Durumu farkedene Nîzek ihanete uğradığını anladı.²⁵⁸

Süleym ve Nîzek Abdurrahman b. Müslim'in yanına gelinceye kadar ilerlediler. Kuteybe'ye de durumu bildiren bir elçi gönderdiler. Kuteybe, Amr b. Ebî Mühzim'i Abdurrahmana göndererek şu haberi ilettiler: "*Onları bana getir!*" Abdurrahman da onları Kuteybe'ye götürdü. Bunun üzerine Nîzek'in adamları tutuklandı. Nîzek'i de İbn Bessam el-Leysî'ye teslim etti. İbn Bessam Nîzek'i bir kubbenin içine koydu ve çevresine hendek

²⁵⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 4.

²⁵⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 4.

kazdırtıp başına bekçi dikti. Bu arada Nîzek'in durumunu Kuteybe, Haccac'a bir mektupla bildirdi. Haccac'dan kırk gün sonra öldürülmesini emreden bir mektup geldi. Kuteybe Nîzek'i çağırarak ona : “*Ben, Abdurrahman veya Süleym sana eman verdik mi?*” diye sordu. O da: “*Süleym verdi.*”dedi. Bunun üzerine Kuteybe “*Yalan söylüyorsun!*” diyerek hapse tekrar götürülmesini emretti. Üç gün daha hapsedildikten sonra Mühelleb b. İyâs kalkarak ve Nîzek'in durumundan söz etti. Bir kısım insanlar öldürülmesini, bir kısmı da eman verdiği için öldürülmemesini söylediler. Çoğunluk öldürülmesinden taraftı.²⁵⁹

Kuteybe dördüncü gün çıkararak insanların bu konudaki düşüncelerini sordu. Aralarında tartışma çıktı. Bir kısmı öldürülmesini, bir kısmı da eman verdiği için öldürülmemesini söylediler. O anda Dırâr b. Husayn içeri girdi ve Kuteybe ona “Sen ne dersin bu işe” dedi. Dırâr b. Husayn, Kuteybe'ye: “*Eğer Nîzek'i ele geçirirsen öldüreceğine yemin etmişsin, öldürmen gerekir.*” dedi. Bunun üzerine Kuteybe “*Allah'a yemin ederim ki üç söz söyleyebilecek vaktim olsa şöyle derim: Onu öldürün! Onu öldürün! Onu öldürün!*” diyerek öldürülmesi emrini üç kez tekrarladı. Kuteybe, Nîzek'i yanına birini göndererek öldürttü. O gün Nîzek'le birlikte 700 kişi öldürüldü.²⁶⁰

Bâhilî rivâyetlerine göre Süleym ona eman vermemiştir. Yine o gün Nîzek'in yeğenleri Osman ve Vusûl'un de boyunları vurulmuştur. Bir rivâyete göre ise bu hadisede toplam 12.000 kişi öldürülmüştür. Nîzek öldürüldükten sonra başı Haccac'a gönderildi.²⁶¹

Kuteybe, Toharistan meliki Cebgûye'yi Şam'a halifenin yanına gönderdi. Melik, halife Velîd'in ölümüne kadar Şam'da kaldı. Kardeşi Abdurrahman'ı da Belh'e vali tayin etti. Nitekim insanlar Kuteybe'nin verdiği sözde durmayarak Nîzek'i öldürmesi üzerine şu şiiri söylemiştir:

“Sen verilen sözde durmamayı kararlılık sanma

*Böyle yükselen ayaklar bir gün kayabilir...”*²⁶²

2.6.1.7. Cürcân Hükümdarıyla Anlaşma Yapması

Yine bu yıl 91/709 Nîzek meselesini hallederek Merv'e geri dönen Kuteybe'den Cürcân hükümdarı elçi göndererek eman istedi. Kuteybe de emanı, yanına gelmesi şartıyla verdi. Bunun üzerine Cürcân hükümdarının Kuteybe'nin yanına gelmesi üzerine anlaşma yapıldı. Hükümdardan rehinelere isteyen Kuteybe'ye kendi ailesinden rehinelere vermesi

²⁵⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 5

²⁶⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 5

²⁶¹ Taberî, *Târîh*, IV, 5

²⁶² Taberî, *Târîh*, IV, 6

üzerine Kuteybe de ona Habîb b. Abdullah b. Amr b. Husayn el-Bâhilî'yi verdi. Cürcân hükümdarı memleketine geri dönerken Tâlekân'da öldü. Bunun üzerine Cürcân halkı “*Kuteybe, hükümdarımızı zehirledi.*” diyerek Habib'i öldürdü. Bunun üzerine Kuteybe de misillemede bulunarak yanındaki esirleri öldürdü.²⁶³

2.6.1.8. Şûmân, Kis ve Neseif Seferleri

91/709 yılında Şûmân hükümdarı Kısibistân, Kuteybe'nin görevlisini memleketinden kovarak Kuteybe ile yaptığı anlaşmaya göre her yıl verilmesi gereken vergiyi ödemedi. Bunun üzerine Kuteybe ona Ayyâş el-Ganevî'yi ve Horasanlı dindar bir kimseyi elçi olarak gönderdi. Bu iki elçi hükümdarı her yıl ödediği vergiyi ödemeye ikna edeceklerdi. Fakat Şûmân halkı onları şehrin dışında karşılayarak ok attılar. Horasanlı olan elçi geri döndüğü halde, Ayyâş geri dönmedi. Ayyâş halka sordu “*Burada müslüman var mı?*” Şehir halkından bir adam “*Ben varım.*” dedi. Ayyâş ona “*Şehir halkına karşı yapacağımız savaşta bana yardım eder misin?*” dedi. Onun da bunu kabul etmesi üzerine Ayyâş onu arkasına alarak, arkadan gelecek olan saldırıları bertaraf etmesini istedi. O da, Ayyâş'ın arkasına geçti. Çatışma başladığı bir anda bu adam Ayyâş'ı öldürdü. Bu çarpışmada Ayyâş'ın 60 kadar yara aldığı söylenir. Onlardan bazıları “*Yiğit bir adamı öldürdük.*” diye pişman oldular.²⁶⁴

Bu haber Kuteybe'ye ulaşınca ordusunun başında bizzat sefere çıkarak Belh'in yolunu tuttu. Belh'e Amr b. Müslim'i görevlendirdi. Şûmân meliki ile Salih b. Müslim arasında dostluk vardı. Bu sebeble Salih'in elçileri hükümdara giderek isterse eski anlaşmayı yenileyebileceklerini ve bunu Kuteybe'ye kabul ettireceklerini söyleyerek barışa ikna etmeye çalıştılar. Kendi kalesine güvenen hükümdar bu teklifi reddetti. “*Ben kendimi ok atarak yüksek kalemde korurum. Sizin atacağınız oklar da benim kalemin yarısına ulaşmaz.*” diyerek kalesine çekildi. Nehri geçerek Şûmân'a gelen Kuteybe, kalesine çekilerek savunmaya geçmiş olan meliki muhasara etti. Kalenin karşısına mancınıklar kurarak taş atmaya başladı. Atılan taşlar sonucu melikin meclisinde bulunan bir kişi ölünce melik korkuya kapıldı. Kalede bulunan para ve mücevherleri toplayan melik bunları dipsiz bir kuyuya attı.²⁶⁵

Bundan sonra kale kapılarını açarak, Kuteybe'nin ordusuna hücum eden hükümdar, ölünceye kadar savaştı. Kuteybe bu şehri savaşla aldı. Muhafızları öldürdü. Çocukları da

²⁶³ Taberî, *Târih*, IV, 6.

²⁶⁴ Taberî, *Târih*, IV, 7.

²⁶⁵ Taberî, *Târih*, IV, 7.

esir etti. Bu sırada Haccac'dan Kuteybe'ye mektup geldi. Mektupta Haccac Kis ve Neseî'e hareket etmesini emrediyordu. Kuteybe, Faryâb'a yürüdü. Faryâb teslim olmayıp direnince burayı yaktı. Buraya bundan sonra yakılmış manasına gelen "Muhterika" adı verildi. Burdan da Kis ve Neseî üzerine yürüyen Kuteybe bu şehirleri de fethetti. Yine bu yıl içerisinde Kuteybe kardeşi Abdurrahman'ı Soğd meliki Tarhûn'a gönderdi. Abdurrahman Tarhûn'un yakınında bulunan Merc bölgesinde konakladı.²⁶⁶

Abdurrahman, Kuteybe'ye daha önceki anlaşmalarla vadedilen parayı Tarhûn'dan aldı. Beraberinde götürdüğü rehineleri hükümdara teslim etti. Abdurrahman geri döndükten sonra Soğd ahalisi Tarhûn'a "*Sen zillate ve cizye vermeye razı olmuş ihtiyar birisin. Bizim sana ihtiyacımız yok.*" diyerek onu hapsedtiler. Yerine Gûzek'i vali yaptılar. Buna dayanamayan Tarhûn intihar etti. Tarhûn "*Başkası hükümdar olup da öldürülmektense hükümdarlık bendeyken ölmek daha iyidir.*" diyerek kılıcına yaslandı. Kılıcı sırtından çıkararak öldü.²⁶⁷

Bâhilîler ise şöyle rivâyet etmişlerdir: Kuteybe Şûman hükümdarını kuşattı. Kalenin karşısına Fahcâ adı verilen mancınıklar kurarak taş atmaya başladı. İlk taş surlara, ikincisi şehre isabet etti. Daha sonra şehre taş atılmaya devam edildi. Atılan taşlar sonucu melikin meclisinde bulunan bir kişi ölünce melik korkuya kapıldı. Kaleyi savaşı alan Kuteybe Kis ve Neseî'e döndü. Sonra Buhâra'ya doğru ilerledi. İçinde ateş ve tanrılar tapınağı olan bir köyde konakladı. Orada tavus kuşları olması sebebiyle menzîlî't-Tavâvîs diye adlandırdılar. Daha sonra anlaşılan cizyeyi almak için Tarhûn üzerine yürüyünce Tarhûn ona iyi davrandı.²⁶⁸

2.6.1.9. Sicistan'a Sefer Düzenlemesi ve Rutbîl'le Anlaşma Yapılması

Kuteybe, 92/710 yılında Büyük Rutbîl ve Zâbul'ü feth için Sicistan üzerine yürüdü. Sicistan'da konakladığı bir sırada Rutbîl'in elçileri barış istediler. Kuteybe bunu kabul ederek oradan ayrıldı. Onların başında Abdurabbih b. Abdullah b. Umeyr el-Leysî'yi atadı.²⁶⁹

2.6.1.10. Kuteybe'nin Hârizm Şah ile Barış Yapması ve Hâmcird'in Fethi

Harezm hükümdarı güçsüz bir kimse idi. Bu sebeple yaşça kendisinden ufak olan kardeşi Hurrazâd onun yönetimine karışmaya başlamıştı. Hükümdarın sözü kardeşine

²⁶⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 7.

²⁶⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 8.

²⁶⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 8.

²⁶⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 11.

geçmez olmuştu. Hurrazâd, hükümdara bağlı kimselerden birinin yanında güzel bir kadın, mal, binek, kız, kızkardeş veya hanım olduğunu haber aldığı zaman birini gönderip zorla alıyordu. Buna hükümdar da dahil olmak üzere kimse karşı koyamıyordu.

Bu sebeple kardeşine karşı kini daha da artan, işlerin bu şekilde uzadığını gören hükümdar, bir mektup yazarak Kuteybe'yi ülkesine davet etti. Kardeşini ve kendisine muhalefet eden kimseleri gerekli cezaya çarptırabilmek için ülkesini teslim hazırladığını bildirdi. Buna karşılık olarak da Harezmi şehirlerinin altın anahtarını gönderdi. Bunu diğer yöneticilere bildirmede. Şahın elçisi Kuteybe'ye kış mevsiminin sonunda, tam savaş vaktinde ulaştı. Hükümdarın bu teklifini kabul eden Kuteybe, Soğd üzerine sefere çıkmış gibi bir izlenim vererek Merv'den çıktı. Harezmi'ye yürüdü. Hükümdar, diğer yöneticileri toplayarak "Kuteybe Soğd üzerine gidiyor, gelin biz de bu ilkbahar gününde eğlenelim diyerek içki içmeye ve eğlenmeye çağırdı. Eğlenmeye başlayan yöneticiler Kuteybe Hezâresb'e yaklaşıncaya kadar farkına varamadılar. Diğer yöneticileri barış yapmaya ikna eden Şah yola çıkarak nehrin arkasındaki Fîl şehrine vardı. Fîl şehri Harezmi'nin en muhkem şehri idi. Kuteybe nehri geçmedi. Burada yapılan anlaşmaya göre Kuteybe'ye 10.000 asker verilmesi, casusluk yapılması, para verilmesi karşılığında, o da kardeşini yakalayarak Şah'a teslim edecekti. Bu arada Hâmcird hükümdarına yönelen Kuteybe'ye, Hükümdar bağlılıklarını bildirdi. Bunu kabul eden Kuteybe Hâmcird hükümdarına kardeşini gönderdi. Daha sonra Harezmi üzerine yürüyen Kuteybe yapılan çarpışmalar sonucu ele geçirilen Hurrazâd ve muhalifler Harezmi Şah'a teslim edildi. Hurrazâd'la birlikte 4.000 kişi öldürüldü. Şah, Kuteybe'ye vadettiklerini de verdi.²⁷⁰ Bu olay 93/711-712 yılında olmuştur.

2.6.1.11. Semerkand'ın Fethi

Kuteybe'nin barış yoluyla itaat altına alması sırasında Kuteybe'nin yanına Müceşşir b. Müzâhim es-Sülemî gizlice gelerek şöyle dedi: "*Soğd üzerine yürümek istersen, şu içinde bulunduğu an en uygun andır. Çünkü aradaki mesafenin on gün olması sebebiyle onlar bu sene senden herhangi bir saldırı beklemiyorlar.*" Kuteybe, Müceşşir'e "*Bunu sana biri mi söyledi?*" dedi. O da "*hayır*" Kuteybe tekrardan "*Bunu hiç kimseye söyledin mi?*" dedi. O da yine "*hayır*" cevabını verdi. Bunun üzerine Kuteybe "*Eğer bunu birine söylersen yemin ederim boynunu vururum.*" dedi.

---

²⁷⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 12-13.

Ertesi gün Kuteybe dikkatleri başka yöne çekmek için kardeşi Abdurrahman'ı çağırarak şöyle dedi: *“Atlıları ve okçuları alarak ağırlıkları Merv'e götür!”* bunun üzerine ağırlıkları alarak Merv'e yönelen Abdurrahman gün boyunca Merv'e bir an önce ulaşma planı içindeydi. Ama akşam olunca Kuteybe'den bir mektup ulaştı. Mektupta şöyle yazıyordu: *“Ağırlıklarını Merv'e gönder, okçu ve süvarilerle Soğd'a yürü ve bunu gizli tut! Ben de hemen senin peşinde olacağım.”*²⁷¹

Bunun üzerine Abdurrahman ağırlıkları biraz adamla birlikte Merv'e göndererek kendisine emir gereğince ilerledi. Kuteybe de insanlara şu şekilde hitap etti:

*“Allah, bu beldenin fethini size gaza yapılan bir vakitte nasip etti. Soğd şu an kendi iç işleriyle meşguldür. Bizimle aramızda olan anlaşmayı bozdular. Tarhûn'la yaptığımız anlaşmayı yürürlüğe koymadılar ve hepimizin bildiği şeyleri yaptılar. Allah şöyle buyuruyor: “Kim ahdini bozarsa ancak kendi aleyhine bozmuş olur.”*²⁷² *Allah'ın bereketine yürüyünüz. Ben Soğd ve Hâvârizm'in Kureyzâ ve Nadîr gibi olmasını istiyorum. Allah “Henüz elde edemediğiniz başka ganimetler de vardır ki onlar Allah'ın bilgisi tarafından kuşatılmıştır.”*²⁷³ *demektedir.”*²⁷⁴

Soğd bölgesine ilk gelen birlikler Abdurrahman b. Müslim'in komutasındaki 20000 kişilik orduydü. Kuteybe üç veya dört gün sonra Buhâra ve Harezmi askerleriyle birlikte geldi Bunun üzerine Kuteybe “Bu milletin yurduna inince uyarılanların sabahı ne kötüdür.²⁷⁵” dedi. Onları bir ay kuşattı ve aynı yönden defalarca saldırdı.²⁷⁶

Soğd halkı kuşatmanın uzaması üzerine Şâş ve Fergana hükümdarlarına şöyle bir mektup yazdı: *“Eğer Araplar bize karşı zafer kazanırlarsa sizin de üzerinize gelirler. İyi düşünün, hayrınıza olana karar verin. Yanınızda ne kadar asker varsa toplayıp, onlara karşı gönderin.”*²⁷⁷

Bunun üzerine hükümdarların ve yerel yöneticilerin çocuklarından iyi ata binip ok atanları seçtiler. Bunlara kahraman askerler de vererek Kuteybe'nin ordugâhına gece baskımına gönderdiler. Fakat bu haberi müslümanların casusları gelerek haber verdi. Bunun üzerine Kuteybe Necdlilerden üç yüz veya altı yüz kişi seçti. Başlarına Salih b. Müslim'i görevlendirdi. Salih askerleri üç gruba ayırarak onların geçeceği yol üzerine pusu kurdu.

²⁷¹ Taberî, *Târîh*, IV, 14.

²⁷² Fetih; 48/10.

²⁷³ Fetih; 48/21.

²⁷⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 14.

²⁷⁵ Sâffât; 37/177.

²⁷⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 14.

²⁷⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 14.

Gece yarısı yapılan çatışmada bunların pek çoğu öldürülerek mağlup edildiler. Kaçabilenler kurtuldu. Diğerleri öldürüldü. Sabah olup da kiminle savaştıkları sorulunca siz kralın oğlundan başkasıyla savaşmadınız dediler. Ayrıca bu orduda asil insanlar ve kahramanların da olduğunu söylediler hatta şunu da eklediler: “Siz öyle kimseleri öldürdünüz ki her biri yüz kişiye bedeldi.” Pek çoğu esir edildi. Silahlar ve çokça binek hayvanları ele geçirildi. Yardıma gelen kuvvetlerin mağlup edilmesi şehir halkının moralini bozdu. Kuteybe mancınıklar kurarak şehri taşlamaya başladı. Bu savaşta Kuteybe'nin yanında bulunan Buhâra ve Harezm askerleri harpte epey gayret sarf ettiler. Kuteybe'ye nasıl savaşması gerektiği hususunda tavsiyede bulundular.²⁷⁸

Kuteybe'nin Türk birliklerini kullanarak kaleyi zorlaması üzerine “Gûzek Kuteybe'ye şöyle bir mektup yazdı: “Sen beni kendi kardeşlerim ve Acem halkından akrabalarımınla savaştırıyorsun. Karşıma savaşmak için Araplarını çıkarsana!” Buna çok fena kızan Kuteybe Arap birliklerinin silahlarının ve atlarının gözden geçirilmesini ve onlara yeni atlar ve silahlar verilmesini emretti. Bu arada mancınıklarla şehre saldırdı. Kalede gedikler açıldı. Kaleden yağ dökülerek açılan gediğe yaklaşılması önleniyordu. Bu arada surlarda açılan bir gedikten Semerkand²⁷⁹ halkından biri Kuteybe'ye küfretti. Kuteybe okçularından iki kişiyi çağırarak bu adamı vurana on bin dirhem vereceğim dedi. Adamı gözünden vuran okçulara Kuteybe on bin dirhem verdi.”²⁸⁰

Ertesi gün askerlerine ciddi bir şekilde savaşmalarını emreden Kuteybe gediğe kadar ilerledi. Atılan oklardan kalkanlarıyla kendilerini koruyan ordu yerinde kaldı. Bu sırada Semerkand halkı şöyle bir teklif sundu: “Bugün bizi bırakın. Yarın anlaşma yapalım.” Fakat Kuteybe bu teklifi kabul etmeyerek “Hayır. Adamlarım gediğin üstündeyken mancınıklarımızda sizin kafanızı ve şehrinizi tahrip ederken barış yapacağız.” dedi.²⁸¹

Başka bir rivâyette ise Kuteybe “Şu köleler korkuya kapıldılar, artık zafer sizdeyken geri çekilin” diyerek ordusunu geri çekti. Ertesi gün onlarla anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre:

1. Semerkand halkı her yıl iki milyon iki yüz bin dirhem ödeyecek.
2. Bu sene çocuk, yaşlı ve özürlü olmayan 30000 kişi esir verilecek.

²⁷⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 14-15.

²⁷⁹ Soğd bölgesinin büyük bir şehridir.(Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 279-283.)

²⁸⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 15.

²⁸¹ Taberî, *Târîh*, IV, 15.

3. Kuteybe şehirde bulunduğu sürece şehirde savaşçı bulundurulmayacak.

Böylece Kuteybe buraya bir cami yaptırmış, daha sonra burada namaz kılmış, halka hitap etmek için caminin içine bir de minber koydurmuştur. Daha sonra Kuteybe onuruna bir ziyafet düzenlemiştir. Bâhilîlere göre; putların ve ateşgedelerin ziynetlerinin Kuteybe'ye verilmesi(270) karşılığında anlaşma yapıldı.²⁸²

Barıştan sonra yerli halk şehri boşalttı. Kuteybe 4.000 kişi ile şehre girdi ve mescit yaptı. Minberini de koyduktan sonra namaz kıldı ve hitap etti. Sonra da onuruna ziyafet verdi. Soğd halkına da şu haberi gönderdi: “*Sizden kim malını almak isterse gelsin alsın. Ben buradan çıkacak değilim. Bu camiyi de sizin için yaptım. Sizden de anlaşma haricinde birşey alacak değilim. Fakat ordum bu şehirden çıkmayacak.*” dedi.²⁸³ Böylece Kuteybe anlaşmayı bozarak sözünde durmamış oldu. Kuteybe'nin Harezmi ve Semerkand'a karşı sözünde durmamasından dolayı Acem halkı onu ayıplardı.²⁸⁴

Bâhilîlerin rivâyetlerine göre Kuteybe ganimet olarak 100000 esir ve tapınaklarda bulunan putların zinetleri de alacaktı. Daha sonra anlaşma gereğince Kuteybe, bütün putları yığdırdı. Ziyetleri alınan putlar yakıldı. Halkdan bazı insanlar o putlar içinde bir put var ki eğer o yakılırsa yakanın helak olacağını söylediler. Bunun üzerine ateş getirilmesini isteyen Kuteybe “*Bizzat bu putu kendi ellerimle yakacağım.*” dedi. Semerkand hükümdarı Gûzek, Kuteybe'nin yanına gelerek: “*Ey Emir! Senin bana bir vefa borcun var. Bunun için şu putu bırak.*” dedi. Kuteybe bunun üzerine bu putu kendi elleriyle yaktı. Putların yakılmasından sonra 50000 miskâl altın ve gümüş çivi ele geçirildi.²⁸⁵

Kuteybe burada son İran Kisrası Yezdecird soyundan gelen bir cariye ele geçirdi ve onu Haccac'a gönderdi. Haccac da onu Halife Velîd'e hediye etti. Yezîd b. Velîd bu cariyeden olmuştur.²⁸⁶

Yine Taberî'de Kuteybe'nin Semerkand'ı fethiyle ilgili olarak başka bir rivâyet daha göze çarpmaktadır. Genel olarak diğer rivâyetle arasında pek bir fark olmamasına rağmen Kuteybe'nin üzerine gönderilen birliklerin komutanının Hakan'ın oğlu²⁸⁷ olduğu kaydı bulunmaktadır. Bu bilgi diğer rivâyette bulunmamaktadır.²⁸⁸ *Semerkand'a yapılacak*

²⁸² Taberî, *Târih*, IV, 15.

²⁸³ Taberî, *Târih*, IV, 16.

²⁸⁴ Taberî, *Târih*, IV, 16.

²⁸⁵ Taberî, *Târih*, IV, 16.

²⁸⁶ Taberî, *Târih*, IV, 16.

²⁸⁷ Bu komutan muhtemelen Türgiş Hakanının oğlu olması gerekir. (K.V. Zettersteen, “*Kuteybe*”, İA, VI, 1052)

²⁸⁸ Taberî, *Târih*, IV, 16.

sefer gizli tutulmasına rağmen Gûzek bunu öğrenmiş Şâş, Fergana ve Türklerden yardım istemişti. Ve bu hükümdarlara şöyle bir mektup yazmıştı. "Eğer Araplar bize karşı zafer kazanırlarsa, sizin de üzerinize gelirler. İyi düşünün, hayrınıza olana karar verin. Yanınızda ne kadar asker varsa toplayıp, onlara karşı gönderin". Onlar da düşünerek Gûzek'e yardım etmeye karar verdiler. Ve hükümdarların ve yerel yöneticilerin çocuklarından iyi ata binip ok atanları seçtiler. Bunlara kahraman askerler de vererek Kuteybe'nin ordugâhına gece baskınına gönderdiler. Bunların başına Hakan'ın oğlunu komutan yaptılar. Kuteybe'nin Semerkand muhasarasıyla meşgul olduğunu, bu sebeple ordugâhını koruyamadığını bildirdiler.

Kuteybe'nin Haccac'a Semerkand'ın fethini bildirmek için gönderdiği adam Haccac tarafından da fethi müjdelemesi için Şam'a gönderildi. Şam'da mescide girince âmâ birisiyle karşılaştı. Ona Horasanlı olduğunu ve Semerkand'ın fethini anlatınca, onun da "Muhammed'i Hak üzere gönderen Allah'a yemin olsun ki siz sözünüzde durmayarak orayı ele geçirdiniz. Ey Horasan halkı bir gün sizler Emevîler'in elinden saltanatı alacaksınız." dediği rivâyet edilir.²⁸⁹

Kuteybe'nin Harezm'de bıraktığı savaş komutanı İyâs b. Abdullah, güçsüz bir kimse olduğu için halk ona karşı birleşmeye başladı. Bunu öğrenen Kuteybe, kış olmasına rağmen kardeşi Abdullah b. Müslim'i buraya bir orduyla gönderdi. Abdullah, İyâs'ı ve burada problem çıkararak Hayyân en-Nabatî'yi cezalandırdı.²⁹⁰

Daha sonra Kuteybe buraya Muğîre b. Abdullah'ı orduyla gönderdi. Bunu duyan Harezm halkı hükümdara olan desteklerini bıraktı. Harezm hükümdarı ülkesini bırakıp kaçtı. Muğîre buradaki isyancılardan bir kısmını öldürdü. Anlaşma yaparak geri döndü. Kuteybe onu Neysâbûr'a vali tayin etti.²⁹¹

2.6.1.12. Şâş (Taşkent) ve Fergana Seferleri

Kuteybe, Buhâra, Kis, Nesef ve Harezm halkına mektuplar göndererek daha önce yapılan anlaşmalar gereğince vadedilen savaşçıların gönderilmesini istedi. Yerli halktan 20.000 kişilik bir ordu oluşturdu. Kuteybe bunları Şâş'a gönderdi. Kendisi de Hocend'e giderek, Fergana halkıyla burada bir kaç kez savaştı. Bu savaşların hepsinde zafer müslümanların oldu.²⁹²

²⁸⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 18.

²⁹⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 19.

²⁹¹ Taberî, *Târîh*, IV, 19.

²⁹² Taberî, *Târîh*, IV, 21.

Daha sonra Kâşân'a gelen Kuteybe'nin Şâş'a gönderdiği birlikler burayı fethederek geri döndü. Kuteybe bu birliklerin de yardımıyla Fergana'yı fethetti. Fethedilen Şâş şehri yakıldı. Bu sebeble Haccac, Muhammed b. Kasım'a mektup göndererek Kuteybe'ye asker göndermesini istedi.²⁹³

Haccac'ın gönderdiği yardım birliklerini alan Kuteybe 95/713-714 yılında tekrar Şâş'a hareket etti. Buraya ulaştığı esnada kendisini destekleyen Haccac'ın vefat haberini aldı. Buna çok üzülen Kuteybe Merv'e geri döndü.²⁹⁴

Merv'e geri dönen Kuteybe diğer şehir ahâlilerinden toplanan orduları geri gönderdi. Kendisinin Merv'de bulunduğu bir sırada halife Velîd'den kendisini takdir eden ve destekleyen bir mektup geldi. Bu mektupta Velîd şöyle diyordu:

*“Mü'minlerin emiri, şüphesiz senin düşmanlara karşı yapmış olduğun cihatta çektiğin sıkıntıları ve gösterdiğin gayreti iyi bilmektedir. Mü'minlerin halifesi seni yükseltecek ve gerekeni yapacaktır. Harblerine devam etmen gerekir. Rabbinin mükâfatını bekle. Mektup göndermeye devam et ki, senin ne durumda olduğunu bilelim.”*²⁹⁵

2.6.1.13. Kaşgâr'ın Fethi ve Çin'e Seferler Yapılması

96/714-715 yılında Kuteybe, Kaşgâr'a askerî bir sefer düzenledi. Nehri geçince Kuteybe, mevaliden bir kimseyi nehrin geçiş yerine koyarak, ona izinsiz geri dönmek isteyenlere mani olmasını emretti. Sonra Fergana'ya gitti. Burdan Kaşgâr'a kadar uzanan geçidin düzeltilmesi için işçiler gönderdi. Kaşgâr, Çin şehirlerine yakın bir şehirdir. Kuteybe daha önce de buraya bir ordu göndermiş, birçok ganimet ve esir elde edilmiştir.²⁹⁶

2.6.2. Velîd b. Abdülmelik Döneminde Hazarlarla İlişkiler

Velîd zamanında Hazarlar ile yapılan savaşlar, daha önce Anadolu seferlerinde adından sıkça söz ettiren Mesleme b. Abdülmelik komutasında meydana gelmiştir. Mesleme b. Abdülmelik'in 89/706 yılında Hazarlarla savaşarak Azerbaycan bölgesindeki Bâbu'l-Ebvâb'a vardığı ve buradaki şehir ve kaleleri fethettiği belirtilmektedir. Ancak Taberî bu seferin ayrıntıları hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.²⁹⁷

²⁹³ Taberî, *Târih*, IV, 22.

²⁹⁴ Taberî, *Târih*, IV, 26.

²⁹⁵ Taberî, *Târih*, IV, 26.

²⁹⁶ Taberî, *Târih*, IV, 31.

²⁹⁷ Taberî, *Târih*, III, 680.

91/709 yılında Mesleme tekrar Azerbeycan'ın el-Bâb bölgesine sefer düzenledi ve buradaki kaleleri fethetti. Bu rivâyette Hazar ifadesi yerine Türkler kullanılmaktadır.²⁹⁸

2.7. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi (96-99/715-717)

Haccâc'ın ölümünden sonra Kuteybe'nin isyanı ve öldürülmesi, doğudaki Arap fetihleri açısından bir dönüm noktasıdır. Çin'in bu bölgelerde nüfuz sağlamak için gayret sarfetmesi, mahallî beylerin Arap hâkimiyetinden kurtulmak için harekete geçmelerine Arap valilerinin zaafı da eklenince Mâverâünnehr'deki fethedilmiş şehirlerin elden çıkma tehlikesini doğurdu. Yine seferler yapılmakta idi, fakat bunların hiçbirisi Kuteybe'ninkileri ile asla mukayese edilemezler. Nitekim Halife Süleyman 97/716 yılında Yezîd b. Mühelleb'i Horasan valisi olarak tayin etti.²⁹⁹

Yezîd vali tayin edilip Horasan'a geldiği zaman üç dört ay Horasan'da kaldı. Daha sonra Dihistan ve Cürcân üzerine yürüdü. Kûfe, Basra, Şam ve Horasanlılardan oluşan 100000 kişilik bir ordunun başındaydı. Burada yaşayan insanlar Türklerden bir topluluk idi. Ayrıca Cürcân da taht kavgaları mevcuttu hükümdar Feyrûz b. Kul Dihistan'daki Türk Sûl'u ile temasta bulunan amcasının oğlunun önünden kaçarak Yezîd'e sığınmıştı. Aylar süren kuşatma sırasında çatışmalar oldu fakat bir sonuç alınamadı.³⁰⁰ Sûl her köşeden ordunun saldırdığını, ümidin kesildiği ve müslümanlarla harp konusunda bir şey yapamayacağını anlayınca Dihistan dihkânlarından birini araya sokarak Yezîd'e şöyle bir haber gönderdi: "Bana, aileme ve malıma zarar vermemen şartıyla barış yaparım ve şehri içindekiler ve halkıyla birlikte sana teslim ederim." Bunun üzerine anlaşmaya varıldı ve Yezîd, Sûl'a vefa gösterdi. Fakat Yezîd şehre girdi ve sayılamayacak kadar çok hazine mal mülk ne varsa aldı. 14000 Türk'ü de öldürdü. Bunu da Süleyman b. Abdülmelik'e bildirdi.³⁰¹

Yezîd buradan Cürcân'a kadar ilerlerken Taberistan'a yöneldi. Taberistan hükümdarı İsbahbiz, Yezîd'in Taberistan'a yöneldiğini duyunca derhal bir elçi göndererek barış yapmak istedi. Bunu Yezîd kabul etmedi. Taberistan'ı bizzat fethetmek istiyordu. Çünkü böylece daha fazla ganimet elde edeceğini umuyordu. Bunun üzerine İsbahbiz Deylem halkına da ordu göndermeleri için haber gönderdi. Buna hemen cevap veren Deylemliler Yezîd'in öncü birliklerinin bir geçitten geçtiği sırada onlara saldırmışlardır. Bir taraftan vadinin yamacından atılan oklar diğer tarafından vadinin yamacından

²⁹⁸ Taberî, *Târih*, IV, 3.

²⁹⁹ Taberî, *Târih*, IV, 44.

³⁰⁰ Taberî, *Târih*, IV, 49.

³⁰¹ Taberî, *Târih*, IV, 50.

yuvarlanan kayalarla Yezîd'in ordusu çok zor durumda kalmış ve bu geçidin ağzında hezimete uğramıştır. Geriden gelen Yezîd durumu görünce İsbahbiz'le barış önerisine sıcak baktı. İsbahbiz'i huzuruna kabul ederek şu şartlarla anlaşmaya vardılar:

1. 700000 dirhem harac verilecek ve 400000'i nakit olacak,
2. 2400 eşek yükü safran verilecek,
3. Her biri kalkan, gümüş kase ve ipek eğere sahip 400 köle verilecek

Daha önceki valiler döneminde yapılan anlaşmalarda 200000 dirhem veriyorlardı. Buna rağmen Yezîd sanki yenilmiş gibi oradan çıktı. Cürcân halkının yaptıkları olmasaydı Taberistan'ı fethetmeden çıkmazdı.³⁰²

Saîd b. Âs, 30/650 yılında Cûrcan halkıyla antlaşma yapmıştı. Bu nedenle onlar bazen yüz bin bazen iki yüz bin bazen de üç yüz bin vergi ödüyorlardı. Bunu da bazen verirler bazen vermezlerdi. Bir müddet sonra hiç vermemeye başladılar. Yezîd b. Mühelleb buraya gelinceye kadar anlaşmayı ihlal ettiler ve Haracı ödemediler. Bunun üzerine sefere çıkan Yezîd, Sûl ile anlaşma yaptı. Buhayra³⁰³ ve Dihistan'ı fethetti. Cûrcan halkıyla da Saîd b. Âs'ın yaptığı anlaşmayı yeniledi.³⁰⁴

Süleyman b. Abdülmelik, Kuteybe her fetihle bulunduğu Yezîd b. Mühelleb'e: "Görüyor musun Kuteybe'yi Allah onun eliyle neler yaptırıyor?" demesi üzerine Yezîd şöyle demiştir: "*Horasan yolunu kapattığı halde Cürcân'a ne yapıldı? Bu fetihler hiç bir şeydir. Asıl iş Cürcân'ı fethetmektir.*"³⁰⁵

Dihistan ve Taberistan'ı ele geçirdikten sonra Yezîd, Cürcân Türklerinin anlaşmayı bozduğu ve orduya ihanet ettiğini duyunca Cürcân üzerine yürümüştür. Tâberî, Yezîd'in daha yola çıkarken, eğer kendisine zafer müyesser olursa, Türklerden akacak kanlarla

³⁰² Taberî, *Târih*, IV, 50-51.

³⁰³ Sulların kalesi "göl" anlamına gelen "el-Buhayra" olarak adlandırılmıştı. Bir savunma yapısı için bu isim oldukça ilginçti ve mantıklı olarak nakledicilerin akla yatkın bir açıklama yapmaları gerekmektedir. Bu hikayenin Taberî'deki versiyonu, bir nakledicinin düşüncesi farz edilerek, "el-Buhayra Cûrcan kıyısından 5 fersah uzaklıkta denizin ortasındaki bir adadır." demektedir. (Taberî, *Târih*, IV, 51.) Ancak, kalenin kuşatılmasına dair çok miktarda ayrıntı olmasına rağmen, naklediciler yüzen araçlar ya da bir donanmanın kullanıldığına dair herhangi bir şey söylememektedirler. (bkz. Taberî, *Târih*, IV, 51-52.) Aksine, Sul'un beklenmedik gecesinin zuhur etmesi rapor edilerek kalenin sahilinden önemli ölçüde uzakta bulunduğuna dair şüpheleri izale etmektedir. Yakut, değerli Coğrafya Sözlüğü'nde şunu söylemektedir: "Buhayra" kelimesi "bahr"dan (deniz) ziyade "baharat"ın (toprak, surla çevrilmiş yerleşim) bir nevi indirgenmiş şeklidir. Yakup'un şahitliği Sul'un kalesinin kıtada bulunduğunu söylememize imkan vermektedir. Bu yukarıda ifade edilen bazı nüanslar dışında Taberî tarihinde gösterilen bütün diğer ifadelerle de desteklenmektedir. (Farda Asadov, "*VII-IX. Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümlerlik Süren Türk Sulî Hanedanı*", çev: Bülent Keneş, *Türkler Ansiklopedisi, TÜRKLER*, IV, 313).

³⁰⁴ Taberî, *Târih*, IV, 51.

³⁰⁵ Taberî, *Târih*, IV, 53.

öğütülen undan yapılan ekmeği yiyinceye kadar oradan ayrılmayacağına ve Türklerin boyunları üzerinden kılıcını kaldırmayacağına dair Allah'a karşı ahdettiğini bildirmektedir.³⁰⁶

Yezîd, Cürcân'a doğru yürümüş ve şehri büyük bir kuvvetle kuşatmıştır. Kuşatma yedi aydan fazla devam etti. Hiçbir yerden en ufak bir yardım dahi almadan, aylardır Arap ordularına karşı şehri müdafaa eden Türkler için Araplara boyun eğmekten başka bir çâre kalmadı. Yezîd şehre girince şehrin bütün erkeklerinin bir araya getirilmesini emretti. Bir kısmını esir aldı, eli silah tutanların bir kısmını da kılıçtan geçirdi. Gececeği yolun sağ ve soluna yaklaşık 2 fersah uzunluğunda bir mesafe boyunca darağacı diktirerek bu Türkleri astırdı. 12000 kişiyi de Enderhiz adı verilen Cürcân'da bulunan bir vadiye götürdü. Askerlerine şöyle dedi: “*Kim intikam almak isterse alsın.*” Müslümanlardan bir asker dört beş kişi öldürecek şekilde bu insanları öldürdüler. Böylece bu insanlardan akan kanlar vadide bulunan nehre karışarak nehrin aşağı kesiminde bulunan değirmene doğru aktı. Bu akan kanların döndürdüğü değirmen taşından öğütülen unlar ekmek yapıldı ve Yezîd bu ekmekten yiyerek ahdini yerine getirmiş oldu. Cürcân'da öldürdüğü Türklerin sayısının 40.000 kişiden fazla olduğu kaydedilmiştir.³⁰⁷

Yezîd Cürcân'ın fethi sırasında mücevherlerle kaplı bir tac elde etti. Bu tacı uğursuz sayarak kimsenin almak istememesi üzerine Muhammed b. Vası' el-Ezdî'yi çağırarak: “*Bu tacı al bu senin!*” dedi. “*Benim buna ihtiyacım yok.*” deyince “*Emrediyorum alacaksın.*” dedi. Yezîd bir adamına emrederek taca ne yapacağını izlemesini istedi. Tacı bir dilenciye vermesi üzerine Yezîd o dilenciye çok miktarda para vererek o tacı geri almıştır.³⁰⁸

Doğudaki komşusu Çin'e karşı bir harekete girişemeyen Türgiş hakanı Su-lu, batıdaki siyasî gelişmeleri kendi menfaatleri bakımından daha uygun bularak bu yöne teveccüh etti.

Mâverâünnehr'deki yerli prenslerle anlaşılan Türgiş hakanı, 102 (720-721) yılında Kursul kumandasında Semerkand'a karşı askerî birlikler gönderdi. Bu sırada Horasan valisi olan Sa'îd b. Abdülazîz, Türkler'e karşı bazı muvaffakiyetler kazandı ise de neticede ağır bir hezimetle uğradı. Fakat Semerkand'daki Arap garnizonu herhangi bir taarruza maruz kalmadı. Zira Türgiş hakanı Semerkand'ı muhasara edecek kuvvete sahip değildi.

³⁰⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 54.

³⁰⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 55.

³⁰⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 52-53.

Yeni Horasan valisi Sa'îd b. Amr el-Haraşî, Türğişler ile işbirliği yapan yerli halka karşı çok şiddetli davrandı. Onun zulmünden halk memleketini terke mecbur oldu. Kaçanları takip eden Sa'îd, onların bir kısmını Hocend'de muhasara etti ve tüccarlar hariç teslim olan asker ve asilzadelerin hepsini kılıçtan geçirtti. 103 yılı sonları ve 104 yılı başlarında (722) cereyan eden bu hadiseler Araplar'a karşı kin ve nefreti arttırdı.

Sa'îd b. Amr el-Haraşî'nin azlinden sonra Horasan valiliğine getirilen Müslim, 105 (723-724) yılında bazı başarılar kazandı ve Afşina'ya kadar ilerledi. Onun esas hedefi Fergana idi.

2.8. Ömer b. Abdülazîz Dönemi (99-101/717-720)

Ömer b. Abdülazîz döneminin Emevîler içinde farklı bir konumu vardır. İslâm'ın kılıç zoruyla ve baskıyla yayılamayacağını bilen halife İslâm'ın yayılmasına büyük önem vererek ülkenin sınırları içinde bulunan zimmîlerin müslüman olması için onlara İslâm'ı anlatacak görevliler göndermiştir. Ayrıca bu insanlar üzerinde uygulanan haksız uygulamaları kaldırmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in bu uygulamalarından Türkler de faydalanmış bireysel de olsa ihtida hareketleri başlamıştır.

2.8.1. Ömer b. Abdülazîz Döneminde Türklerle İlişkiler

99/717 yılında Ömer b. Abdülazîz, Yezîd b. Mühelleb'i Horasan valiliğinden azletti. Horasan'a vali olarak da Cerrah b. Abdullah'ı atadı.³⁰⁹ Yezîd'i yaptıklarından dolayı hesaba çekerek hapsedti.³¹⁰

Ömer b. Abdülazîz'le birlikte Emevîlerin Mâverâünnehirdeki gütmüş oldukları politika değişti. Müslüman olmalarına rağmen cizye ve harac ödemeye mecbur edilen mevâlîden, bu tip vergiler kaldırıldı. Ömer b. Abdülazîz'in eşitlik politikası Türklerin İslâm dini hakkındaki kanaatlerini olumlu yönde etkiledi. Onlar ekonomik endişelerle kendilerine ikinci sınıf muamelesi yapanların bu davranışlarının İslâm dininden kaynaklanmadığını gördü. Ömer b. Abdülazîz'in topraktan çok, gönüllerin fethine ağırlık vermesi kısa zamanda meyvelerini verdi. Sonuç itibariyle müslüman olanların sayısı kat kat artmaya başladı. Gelişmelerden rahatsızlık duyan bazı kimseler, İslâm'ı yeni kabul edenlerin samimi olmadığını ve cizyeden kurtulmak için böyle bir yola başvurduğunu öne sürdü. Hatta bunlar, Halife Ömer b. Abdülazîz'e yeni müslümanların samimiyetini ölçmek için sünnet olmak şartının getirilmesini teklif etti. Halife onların bu teklifini “*Allah, Hz.*

³⁰⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 61.

³¹⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 64

Muhammed (s.a.v.)'i sünnetçi olarak değil, davetçi olarak gönderdi." diyerek geri çevirdi.³¹¹ Hatta müslüman olan Türklere gayrimüslim muamelesi yapmakta ısrarını sürdüren, fitne ve fesat çıkarma eğiliminde olduklarını söyleyerek onların hakkından ancak kılıç ve kırbacın geleceğini belirten valisi Cerrah b. Abdullah'ı görevden aldı. Onun yerine Abdurrahman b. Nuaym'ı atadı.³¹² 101/720 yılında Ömer b. Abdülazîz'in vefat etmesiyle yerine Yezîd b. Abdülmelik geçmiştir.

2.8.2. Ömer b. Abdülazîz Döneminde Hazarlarla İlişkiler

Mesleme b. Abdülmelik'in Azerbaycan'dan ayrılması ve İstanbul kuşatmasına katılması Hazarlar için tehlikeyi kendiliğinden uzaklaştırmış oluyordu. Bu fırsattan istifade eden Hazarlar, 99/717-718 yılında Ermenîye ve Azerbaycan'a bir akın yaparak bir çok müslümanları esir ederek bir topluluğu da katlettiler. Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, Hatim b. Nu'man el-Bâhilî kumandasında bir orduyu Hazarlar'a karşı gönderdi. Hatim, Hazarları mağlûp etti ve hatta 50 kadar Hazar esirini halifeye gönderdi.³¹³

2.9. Yezîd b. Abdülmelik Dönemi (101-105/720-724)

Yezîd b. Abdülmelik başa geçince Ömer b. Abdülazîz'in kaldırmış olduğu haksız uygulamaları yeniden uygulamaya koydu. Böylece özellikle Türkler olmak üzere ülke çapında bulunan mevâlî de büyük bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştur.³¹⁴

2.9.1. Yezîd b. Abdülmelik Döneminde Türklerle İlişkiler

Yezîd'in halifelığının ilk yılı olan 101/720 yılında Abdurrahman b. Nuaym Horasan valiliğine devam etmiştir.³¹⁵ 102/721 yılında Irak valisi Mesleme tarafından Horasan valiliğine Saîd b. Abdülazîz getirilmiştir. Saîd b. Abdülazîz'e Huzeyne de denirdi. Çünkü o yaratılış gereği yumuşak huylu birisiydi. Horasan'a geldiği ilk zamanlarda Ebğar (Buğra) Han ziyaret için gelmişti. Saîd'in üzerinde süslü ve renkli elbiseler vardı. Buğra onun huzurundan çıkınca Emiri nasıl bulduğunu sordular. Huzeyne cevabını verdi. O

³¹¹ Taberî, *Târîh*, IV, 64.

³¹² Taberî, *Târîh*, IV, 65.

³¹³ Taberî, *Târîh*, IV, 61. Kmosko Hazar saldırılarının Bizans İmparatoru Leo tarafından planlandığı görüşündedir. (Michael Kmosko, *a.g.m.*, s.149.) Hazarlarla alakalı bilgi için bkz. Hüseyin Ali Dakukî, "*Emevî Hilafeti Devrinde Araplar ve Hazarlar*", çev: M.Faruk Toprak, Türk Kültürü Araştırmaları XXV/2. cilt, Ankara, 1987, s. 94-104.

³¹⁴ Bu tip uygulamaların yeniden uygulamaya konulması Türklerin yaşadıkları bölgelerde daha sonra patlak verecek olan Hâris b. Süreyc isyanının alt yapısını hazırladı.

³¹⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 81.

günden sonra ona Huzeyne lakabını taktılar. Huzeyne ev hanımı, dadı anlamına gelmektedir. Mesleme Saîd'i Horasan'a vali tayin etmişti. Çünkü Saîd onun damadıydı.³¹⁶

Bu yılda vali'nin zayıf kişiliği ve halkın onu Huzeyne diye lakaplandırması Türk Hakanını cesaretlendirmişti. Bir ordu oluşturup Soğd bölgesine gönderdi. Ordunun başında da Kursûl adında bir komutan vardı. Bâhilî sarayına kadar ilerledi. Sarayı kuşatan Kursûl ile şehrin valisi Osman b. Abdullah 40000 dinar ve 17 rehine karşılığında anlaşmaya varmışlardır.³¹⁷

Bunun üzerine Müseyyib b. Bişr komutasında bir ordu Kursûl'un üzerine gönderilmiştir. Müseyyib askerlerine şöyle hitap etmiştir: “*Siz Türklerin Hakanın ve diğerlerinin arenasına çıkıyorsunuz. Sabrederseniz bunun bedeli cennet, kaçarsanız da bunun sonu cehennemdir. Kim savaşmayı ve sabretmeyi istiyorsa çıksın.*”³¹⁸

Türkler üzerlerine bir ordu gönderildiğini öğrenince ellerinde bulunan rehinelere öldürmüşlerdir.³¹⁹ Daha sonra Müseyyib emrindeki az sayıda insanla yoluna devam etmiş, Türklere karşı ufak da olsa başarılar kazanmıştır. Fakat daha sonra Türkler geri dönmüş, halk saraydan alınan rehinelere hiçbirini diri görememişlerdir.³²⁰

Saîd Huzeyne bu yıl bizzat kendisi sefere çıkmıştır. Belh nehrini geçerek anlaşmayı bozan ve müslümanlara karşı Türklere yardım eden Soğd bölgesinde savaşmıştır. Bu sefere de insanların kendisine: “*Sen savaşmayı bıraktın; Türkler saldırır, Soğd halkı isyan eder oldu.*” demeleri üzerine çıkmıştır. Türkler ve Soğdlulardan bir grupla karşılaşan ordu, onları hezimete uğratmıştır.³²¹ Mesleme b. Abdülmelik'in Irak ve Horasan valiliklerinden azledilmesinden³²² sonra yeni Irak valisi Ömer b. Hübeyre, Saîd Huzeyne'yi azlederek yerine Saîd b. Amr el-Haraşî'yi tayin etmiştir.³²³

Soğd halkı Huzeyne döneminde Türklere yardım etmişlerdi. Haraşî'nin vali olduğunu duyunca kendileri için endişe duymaya başladılar. Önderleri toplandı ve memleketlerinden çıkma karar aldılar. Her ne kadar hükümdarları onları gitmemeleri konusunda uyarırsa da onlar dinlemediler. Karınc, Kişîn, Beyârkes, İştihan halkı Fergana hükümdarından sığınma talep etti. Fakat Fergana hükümdarının annesinin: “*Şehrine bu*

---

³¹⁶ Taberî, *Târih*, IV, 91.

³¹⁷ Taberî, *Târih*, IV, 92.

³¹⁸ Taberî, *Târih*, IV, 92.

³¹⁹ Taberî, *Târih*, IV, 92.

³²⁰ Taberî, *Târih*, IV, 93.

³²¹ Taberî, *Târih*, IV, 94.

³²² Taberî, *Târih*, IV, 96.

³²³ Taberî, *Târih*, IV, 98.

şeytanları sokma. Onlar için Rüstak'ı boşalt ve oraya yerleşsinler.” önerisine sıcak bakarak onların Rüstak'a yerleşmelerine müsaade etmiştir.³²⁴

Başka bir rivâyette İbn Hübeyre onlar memleketlerinden çıkmadan önce onlara elçi göndererek ve onların memleketlerinden çıkmamalarını istemişti. Ayrıca başkalarına da kimi isterlerse onu görevlendireceğini beyan etmesine rağmen onlar bunu kabul etmeyerek Hocend'e doğru yola çıkmışlar, Esfera Rüstakından Isâm geçidine gitmişlerdir. Esfera o dönemde Fergana meliki Belaz'a bağlıydı.³²⁵

Diğer bir rivâyette ise Karzenc ve Calanc Kıyy halkıyla birlikte, Ebâr b. Mahnûn ve Sabit İştihan halkıyla birlikte göç ettiler. Ayrıca Bayerkes ve Seskes halkı da Buzmacin Dihkânları ile birlikte zengin kimselerden oluşan 1000 kişiyle birlikte göç etti. Divaşnî Büncükes halkıyla birlikte Ebğar (Buğra) kalesine sığındı. Karzenc ve Soğd halkı da Hocend'e sığındı.³²⁶

Muhacirler büyük kısımları ile Seyhun kenarındaki Hocend (Hokend) şehrine yöneldiler. Fakat Saîd bunları takip ederek Hocend'de muhasara etti. Türk hükümdarlarının yardım edeceği umidinde aldanan muhacirler teslim olarak yeniden haraç vermeyi ve eski diyarlarına dönmeyi vaad ettiler. Bu vaadlerinden pek kısa zamanda pişman oldular. Bir bahane icat ederek Saîd İştihân melikini idam ettirdi. Karzenc de aynı âkibete uğrayacağını anlayınca, yanında tutulduğu Eyüb b. Ebî Hassan'a: *“Ben senin misafir ve arkadaşınım. Arkadaşını avam pantolonu içinde öldürmen sana yakışmaz.”* dedi. Bunun üzerine Eyüb: *“Benim pantolonumu al.”* demesi üzerine Karzenc: *“Bu da bana yakışmaz, sizin pantolonlarınız içinde öleceğim ha! Hizmetçini gönder de yeğenim Calanc'a bana yeni bir pantolon göndersin.”* dedi. Bu ise, ya memleketinde kalmış veya Fergana'da herhangi bir yerde bulunan yeğeni için, kendisine yardım etmesi için bir parola teşkil etmekteydi. Calanc gelerek müslüman ordusuna baskın vermeyi denemesine rağmen başarılı olamadı. Bunun üzerine Saîd, melikleri ve maiyyetleri başta olmak üzere bütün Soğdlu savaşçıların kılıçtan geçirilmesi emrini verdi. Bunlar kendilerini sopalarla korumağa çalıştılsa da başarılı olamadılar. Ertesi gün yeniden birkaç köylü idam edildi. Sadece 400 tüccarın hayatı başışlandı. Buna rağmen, hepsi de Hocend'de yerleşmiş olmadıkları için Fergana bölgesinde birçok Soğdlu hayatta kaldı. Geri dönüş esnasında Saîd isyan etmiş birçok şehri de, çoğunluğunu barış yoluyla itaat altına aldı. Fakat işine

³²⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 99.

³²⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 100.

³²⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 100.

daha fazla yararlayacağını düşündüğü durumlarda Saîd teslim olan hükümdarlara verdiği eman vaadini tutmuyor ve bunları sonradan idam ettiriyordu.³²⁷ Bu olaylardan bir müddet sonra Ömer b. Hübeyre, Saîd b. Amr el-Haraşî'yi azlederek yerine Müslim b. Saîd b. Züraa el-Kilabî'yi atadı.³²⁸

105/724 yılında Müslim Türklere karşı savaşa girişti. Bu savaştan önemli bir sonuç alamadı. Bunun üzerine Türk ordusu takibe başlayınca Müslim geri çekildi. Ordu Belh nehrini geçerken Temîm atlıları onları korudular Temîm atlılarının başında o gün Abdullah b. Züheyr b. Hayân vardı. Tam bu sırada Yezîd b. Abdülmelik öldü ve yerine Hişâm b. Abdülmelik geçti. Soğd bölgesinin şehirlerinden biri olan Afşin'e doğru yürüdü. Afşin hükümdarı, Müslim'le başa çıkamayacağını anlayınca altı bin köle ve kalenin teslimi şartlarıyla anlaşma yapmaya mecbur kaldı.³²⁹

2.9.2. Yezîd b. Abdülmelik Döneminde Hazarlarla İlişkiler

103/721-722 yılında Hazarlar'ın tekrar bir akın yaptıkları görülmektedir.³³⁰ Bu konuda Taberî'de çok kısa bir bilgi bulunmaktadır. 104/722 yılında Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî –o anda o Azerbaycan ve Ermeniyye valisiydi.-Türk (Hazar) topraklarına doğru sefere çıktı. Belencer'i fethetti. Yenilen Hazarların birçoğu suda boğularak öldü. Belencer ile yetinmeyen Cerrâh Belencer'in gerisinde kalan kaleleri de fethetti.³³¹

105/723-724 yılında Cerrâh b. Abdullah Belencer'in gerisinde kalan şehir ve kalelere ulaşınca kadar el-Lân üzerine yürüdü. Bunlardan bazılarını fethetti. Buranın halkından bazılarını esir almasının yanı sıra bu seferden çok fazla ganimet elde etti.³³²

³²⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 101-103.

³²⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 105. Saîd el-Haraşînin azli ve Emevîler döneminde mevcut olan kabileler arası iktidar mücadelesi hakkında Wellhausen şunları söylemektedir: Irak valisi Ömer b. Hübeyre, aslında sebebi başka olan kinini ve gazabını teskin etmek hususunda istifade etti. Çünkü Saîd ona birkaç defa hiç ehemmiyet vermemiş, Horasan'daki Muhelleb taraftarı Araplardan şantajla para sızdırmak hakkındaki emrini ifa etmemiş ve doğrudan doğruya İbn Hubeyra tarafından tâyin edilmiş olan Herat valisinin, kendisine kafa tuttuğu için, sakallarını yoldurmuş ve falakaya yatırmıştı. Bu sebeple Saîd azledilerek zincirler içinde Merv'den Kûfe'ye gönderildi ve orada hemen ölüm derecesinde işkenceye tabi tutuldu. Bu hadise, halife ikinci Yezîd zamanında tam manasıyla hâkim durumda olan Kayslıların kendi aralarında cereyan eden hususî bir mücadele olup -çünkü gerek Saîd, gerekse düşmanları, bilhassa İbn Hübeyre Kayslıydılar- mevki ve para mevzubahis olunca bunların birbirlerine nasıl oyun oynadıkları hakkında mükemmel bir misal teşkil etmekteydi. Mamafih Kayslı olmayanlara karşı bunlar yine de müşterek bir cephe teşkil ediyorlardı. (Wellhausen, *a.g.e.*, s. 205.)

³²⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 105.

³³⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 98.

³³¹ Taberî, *Târîh*, IV, 105.

³³² Taberî, *Târîh*, IV, 109.

2.10. Hişâm b. Abdülmelik Dönemi (105-125/724-743)

Hişâm b. Abdülmelik yıkılma sürecine girmiş olan Emevîleri tekrar derleyip toplayacak adımlar attı. Bu sayede Emevî devleti onun döneminde biraz olsun kaybetmiş olduğu gücüne tekrar kavuşmuştur. Bu dönemde Mâverâünnehir’de Türgişlerle mücadele zirve noktaya çıkmıştır.

2.10.1. Hişâm b. Abdülmelik Döneminde Türklerle İlişkiler

Hişâm’ın halife olması ve Irak umumî valiliğine Halid b. Abdullah el-Kasrî’nin tayin edilmesi bazı karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep oldu. Müslim, yeni validen çekinmesine rağmen, Nasr b. Seyyâr’ı Belh’te kabile anlaşmazlığından çıkan karışıklığı bastırmakla görevlendirdi ve kendisi de sefere çıktı. Fakat bu sefer esnasında ordusunda bulunan Ezd kabilesi mensupları ondan ayrıldılar.³³³ Müslim Buhâra’dayken kendisine Halid b. Abdullah el-Kasrî’nin mektubu ulaştı. Mektupta “savaşını tamamla!” yazmaktaydı. Bunun üzerine Müslim yoluna devam ederek Fergana’ya ulaştı. Muhasara esnasında Türk Hakanı Şümel (veya Şübeyl)’in üzerine geldiğini haber alınca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Onları takip eden Türk kuvvetleri çok kayıp verdirdiler. Müslim’in kuvvetleri Seyhun’a vardığı zaman Fergana ve Şâş kuvvetleri tarafından sıkıştırıldılar. Bu esnada taşımış oldukları sularını bırakmak zorunda kaldılar. Bir müddet sonra içecek suyu kalmayan orduda susuzluk baş gösterdi. “Yevmü’l-Atş” diye adlandırılan bu savaşta müslümanlar büyük kayıplar vererek Hocend’e çekildiler.³³⁴

Bu gelişmeler üzerine Hevsere b. Yezîd, Türkler’e karşı 4.000 kişiyle bir akın yaptı ve bir süre savaştıktan sonra geri döndü. Nasr b. Seyyâr da 30 kadar süvariyle bir grup Türk’le savaştı ve onları yerlerinden geri püskürtmeyi başardı. Böylece Türkler mağlup oldu.³³⁵

Hişâm, Irak valiliğine Hâlid b. Abdullah’ı tayin ettikten sonra Hâlid kardeşi Esed b. Abdullah el-Kasrî’yi Horasan’a vali olarak gönderdi. 106/724 yılında Horasan’a gelen Esed b. Abdullah, valiliği Müslim b. Saîd’den devraldı.³³⁶

³³³ Taberî, *Târîh*, IV, 114-116.

³³⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 116-117. Müslim’in bu hezimetini Mâverâünnehr’deki Arap nüfuz ve kudretini oldukça sarstı. Bundan böyle taarruz sırası Türkler başta olmak üzere Mâverâünnehr sakinlerine, müdafaası ise Araplar’a gelmişti. Türkler bu galibiyetin verdiği cesaretle Mâverâünnehr işlerinde daha etkili rol oynamaya başladılar. (Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmîyet ve Türkler*, s. 46.)

³³⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 117.

³³⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 118.

106/724 yılında Tâlekân dağlarının arkasında Karşistan'a sefer düzenleyen Esed, buranın hükümdarı ile anlaşma yaptı.³³⁷

Esed b. Abdullah, 107/725-726 yılında Gûr³³⁸ bölgesine sefere çıkmış ve buranın halkıyla savaşmıştır. Gûr halkı tüm kıymetli eşyalarını yolu olmayan bir mağaraya doldurmuşlardı. Esed, sandık tabutlar yaptırarak bunların içerisine adamlar koydu. Onları zincirlerle mağaraya sarkıttı. Bunlar, tabutların içerisine aldığı kadar mal ve eşya yükleyip mağaradan çıktılar.³³⁹

108/726-727 yılında Huttel üzerine yürüyen Esed, burada Türk Hakanı ile karşılaştı. Buradan Kavadiyan'a çekildi ve nehri geçti. Aralarında herhangi bir savaş olmadı. Farklı bir rivâyete göre iki ordu savaşmış ve Türkler Esed b. Abdullah'ı yenerek onu rezil etmişlerdi.³⁴⁰ Başka bir rivâyette bu savaş esnasında ordunun aç kaldığı da nakledilir.³⁴¹

Esed 109/727-728 yılında valilikten azledilmiştir. Azlediliş sebebi, Esed'in halka karşı sert davranması, halk arasında karışıklığa yol açması, kabile asabiyeti güdüp Nasr b. Seyyâr ve bir grup Mudarî'ye karşı sert hareket etmesi ve onları kamçılmasıdır. Durumu öğrenen Hişâm, Irak valisi Hâlid b. Abdullah'a: "*Kardeşini azlet!*" emrini içeren bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Hâlid, Esed'i görevinden aldı. Esed b. Abdullah Horasan Dihkânlarıyla birlikte, Horasan'a Hakem b. Avâne el-Kelbî'yi bırakarak Irak'a geldi.³⁴²

Hişâm, 109/727 yılında Esed'in yerine Eşres b. Abdullah es-Sülemî'yi valiliğe tayin etti. Eşres'i valiliğe tayin ederken onun Irak valisi Hâlid b. Abdullah ile mektuplaşmasını emretmişti. Eşres b. Abdullah, faziletli ve hayır sahibi birisiydi. O'nun Horasan'a vali olarak gelişini halk sevinçle karşıladı.⁵² Faziletinden dolayı ona "Kâmil" lakabını taktılar. Horasan'da ilk defa Rabitalar kuran odur. Ayrıca Abdümelik b. Dessâr el-Bâhilî'yi bu Rabitanın başına komutan olarak görevlendirmiştir. Eşres küçük büyük

³³⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 120.

³³⁸ Gûr: Herat ile Gazne arasında geniş bir bölge ve dağlık bir vilayettir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 246-247.)

³³⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 120.

³⁴⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 122.

³⁴¹ Taberî, *Târîh*, IV, 123.

³⁴² Taberî, *Târîh*, IV, 124-126. Esed b. Abdullah'ın Horasan valiliğini değerlendiren kimi araştırmacılar Esed'in Belh'i yeniden imâr etmesi ve Belh'in batı ve kuzey doğusundaki dağlık bölgeyi itaat altına alması dışında pek başarılı bulmamaktadır. (Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.244.) Ancak yine de Türk kuvvetlerinin Mâverâünnehir'deki Araplar'a karşı baskılarının arttığı bir dönemde Esed'in etkili bir şekilde karşı koyamasa da başarılı akınlar yapması başarılı bulanmaktadır. (H.A.R.Gibb, "*Asad b. Abd Allah*". EI², Leiden, 1986, I, 684.)

demedi tüm işlerle bizzat kendisi ilgilendi. Başka bir rivâyette de insanlar Eşres Horasan'a geldiği zaman sevinçten tekbirler getirmişlerdir.³⁴³

Eşres b. Abdullah es-Sülemî 110/728 yılında Mâverâünnehir bölgesini iyi tanıyan birisi olan Ebu's-Seydâ Salih b. Tarîf'i Semerkand halkını İslâm'a davet için görevlendirdi. Ebu's-Seydâ "Ben İslâm'ı kabul eden kimselerden cizyenin alınmamasını, Horasan bölgesinin haracının sadece erkeklerden alınması şartıyla giderim." demesi üzerine Eşres bu şartı kabul etti. Ebu's-Seydâ Semerkand ve çevresindeki şehirlere giderek halkı İslâm'a davet etti. Müslüman olanlardan cizyenin kaldırılacağını vaad etti. Bunun üzerine insanlar akın akın İslâm'a koştular. Bu girişimin tahminlerin üstünde bir başarı ile neticelenmesi hem hazine memurlarının hem de dihkânların hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Çünkü bölge halkı çağrıya icabet ederek akın akın müslüman oluyor, buna mukabil toplanan vergi miktarı hızla azalıyordu. Semerkand hükümdarı Gûzek'in durumu bildiren mektubu kendisine ulaşınca halk isteyerek müslüman olmuyor, onların İslâm girmeleri cizyeden kaçmak içindir diye müslüman olanlardan da cizye alınmasını emretti. Hatta ve hatta kimin sünnet olup olmadığına, kimin Kur'an'dan bir sure okuyup okumamasına ve farzları yerine getirip getirmemesine bakılarak o zaman cizyenin kaldırılması gibi bir formül bile düşünülmüştü. Halk onun bu kararını nefretle karşıladı. Bu karar halkı Araplara karşı Türkler ile birleşmeye sevk etti.³⁴⁴

Eşres b. Abdullah, Kuteybe b. Müslim'in oğlu Katan'le birlikte Türk Hakanı'na karşı mücadeleye girişti. Amûl yakınında ve Ceyhun sahilinde Türkler'le karşılaşan Eşres'in birlikleri ağır kayıplar vererek nehri geçti. Beykent üzerine yürürken burada da Türkler'in taarruzuna uğrayan müslümanlar, suyollarının Türkler tarafından tutulması sonucunda zor durumda kaldılar. Onları mahvolma tehlikesinden Hâris b. Süreyc'in "*Kılıçla ölmek susuzluktan ölmekten bu dünyada daha şerefli, Allah katında da daha makbuldür.*" diyerek insanları cihada teşvik etmesi sonucu Hakan'ın ordusu yenilmiş askerler suya kavuşabilmiştir. Yalnız bu seferde susuzluktan 700 müslüman ölmüştür.³⁴⁵ Eşres, özellikle Buhâra, Beykent, Semerkand gibi şehirlerde Türk Hakanı ile mücadeleye girişmiş ancak her iki taraf da kesin sonuçlar elde edememiştir.³⁴⁶

Eşres'in valiliği sırasında Türk Hakanı, Kemerce'yi kuşatmıştı. Şehrin müslüman halkı her türlü zor şartlara rağmen kaleyi 58 gün savundu. Ayrıca 35 gün boyunca

³⁴³ Taberî, *Târîh*, IV, 127

³⁴⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 129-130.

³⁴⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 131.

³⁴⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 131-133

develerini sulamamışlardır. Hakan çeşitli yollar deneyerek kaleyi fethetmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Sonunda Kemerce halkına eman vererek Semerkand ve Debûsiyye'ye gitmelerine izin verdi. Halk yanlarına Türk rehinelere alarak kaleyi terk etti.³⁴⁷

110/728-729 yılında Kürder halkı İslâm'dan dönerek müslümanlarla savaştı. Yapılan ilk savaşta müslümanlara karşı galip geldiler. Türkler de Kürder halkına destek olmuşlardı. Bu durumu gören vali Eşres b. Abdullah, 1.000 kişilik askeri birliği oraya gönderdi. Neticede müslümanlar Türkleri yenerek Kürder halkına karşı zafer kazandılar.³⁴⁸

111/729-730 yılında Şeddad b. Hâlid el-Bâhilî'nin Hişâm b. Abdümelik'e Eşres b. Abdullah'ı şikâyet etmesi sonucu Hişâm, Eşres'i azletti ve yerine Cüneyd b. Abdurrahman'ı atadı.³⁴⁹

Cüneyd Merv'e geldiğinde, Eşres; asıl Arap ordusu ile birlikte Buhâra ve Semerkand yörelerinde Türklerle olan mücadelelerine devam ediyordu. Emrindeki 500 kişilik bir müfreze ile Ceyhun nehrini geçmiş ve Türk yurtlarında ilerlemeye başlamıştı. Maksudı bir an önce Eşres'e ulaşmak, ondan görevi devr almaktı. Eşres, Buhâra'yı muhasara ederken bir kısım kuvvetlerini de civardaki isyanları bastırmağa göndermişti, bu birliklerden biri Hakan tarafından imha edildi. Buna rağmen Buhâra'yı muhasara eden Eşres üzerine fazla baskı yapılamadı. Bu sırada Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî kumandasındaki birlikle Eşres'in yanına geldi. Buhâra'yı muhasara eden Arap birliklerinin takviyesi sayesinde Buhâra tekrar Araplar'ın eline geçmiş oldu. Vasil b. Amr el-Kaysî komutasındaki birliğin Hakan'a ani bir baskın yapması sonucu Hakan yenilmiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Yine aynı yıl 7.000 kişilik bir orduyla Türkler üzerine yürüyen Cüneyd, Beykend'e iki fersah uzaklıkta Türk atlıları ile karşılaşarak onları mağlûp etti. Yapılan savaş çok çetin geçti ve az kalsın Cüneyd'in ordusu helak olacaktı. Neticede Allah müslümanlara yardım etti ve Cüneyd'in ordusu savaşı kazandı Bu savaş sonrasında Şâş hükümdarı ve Türk Hakanının kardeşinin oğlu esir alındı. Bu kişiyi halifeye gönderdi. İki ay boyunca Tirmîz'de konakladı. Sonra zafer kazanmış olarak Merv'e döndü. Hakan Cüneyd hakkında şunları söylemiştir: *“Bu çocuk çok olmaya başladı. Bu yıl beni yenmiş olabilir. Gelecek yıl onu yok edeceğim.”*³⁵⁰

112/730 yılında Cüneyd, Toharistan seferine çıktı. Bu sefer sırasında İslâm tarihine *“Geçit Savaşı”* diye geçen olay meydana geldi. Cüneyd 18.000 kişilik ordusu Umare b.

³⁴⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 132-135

³⁴⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 135-136.

³⁴⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 137.

³⁵⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 137-138.

Huraym komutasında Toharistan üzerine gönderdi. İbrahim el-Leysî'yi 10.000 kişilik bir kuvvetle başka bir bölgeye gönderdi. Bunun üzerine Türkler de asker toplayıp Semerkand üzerine yürüdüler. Semerkand valisi Sevre b. Hurr, Cüneyd'e mektup göndererek yardım istedi. Türk ordusunun başında büyük Hakan vardı ve Soğd, Şâş, Fergana halkı ona destek olmuşlardı. Cüneyd ordusuyla birlikte Semerkand kuşatmasını yarmak için bu şehre yöneldi. Cüneyd bu duruma, hatta kumandanlarının ikazlarına rağmen Savre'ye yardım için hareketle Kiş üzerinden, Semerkand'a doğru yöneldi. Yolda, su kuyularının tahribi sebebiyle çok sıkıntı çekti. Semerkand'a 4 fersah kadar yaklaşan Cüneyd, orada kamp kurmuştu. Ertesi gün Hakan büyük bir orduyla müslümanlara hücum etti. İki ordu savaşa tutuştu ve çok şiddetli bir şekilde savaştılar. Her iki taraftan da birçok kişi öldü. İlk saldırılarda müslümanların şiddetli hücumu sonucu Türkler hezimete uğradılar, daha sonra Türklerin karşı saldırılarında birçok müslüman şehit oldu. Sevre, Semerkand'da çok az sayıda bir kuvvet bırakarak Cüneyd'in yardımına koştu. Türkler harp sahasındaki çalılıkları ateşlemek suretiyle Sevre'nin birliklerinin büyük bir kısmını mahvettiler. Türkler'in Sevre ile mücadelesinden istifade eden Cüneyd, Semerkand'a girmeye muvaffak oldu. Önemli miktarda askeri esir alan Türkler, bunları Hakan'a götürdüler. Hakan, esirlerin tamamının öldürülmesini emretti. İşte bu savaşa "Yevmü'ş-Şiab" veya "Vak'atü'ş-Şiab" ismi verilmiştir. Ölenler arasında Sevre b. Hurr da bulunuyordu. Nasr b. Seyyâr ve mevalinin gayretleri Arap ordusunu perişan olmaktan kurtarmıştı.³⁵¹

Semerkand'ın yeniden kuşatılmasında bir başarı kazanılamayacağını anlayan Türkler, bu kere de Buhâra üzerine yürüyerek orada bulunan Katan b. Kuteybe'yi muhasara ettiler. Bunun üzerine Cüneyd, istişare ettikten sonra Semerkand'ı terkederek Buhâra'nın yardımına koştu. Ayrıca Halifeye mektup yazarak kandilerine ordu göndermesini istedi. Buhâra'ya varan Cüneyd, Hakan'ı çekilmeye mecbur etti.³⁵²

115/733 yılında Horasan'da büyük bir kıtlık yaşandı.³⁵³

116/734 yılında Cüneyd, Fadıla bint Yezîd b. Mühelleb ile evlendi. Hişâm bunu duyunca çok kızdı ve onu valilikten azlederek Asım b. Abdullah b. Yezîd el-Hilâlî'yi tayin etti.³⁵⁴ Âsım b. Abdullah, iç işlerle uğraşmaktan fetih hareketlerinde bulunmamıştır. Toharistan bölgesinde patlak veren Hâris b. Süreyc isyanını bastırmak için uğraşmış,

³⁵¹ Taberî, *Târih*, IV, 139-145.

³⁵² Taberî, *Târih*, IV, 145-46

³⁵³ Taberî, *Târih*, IV, 152. Horasan'da 115/733 yılında hüküm süren kıtlığın sebebi belki de Zereşan vadisinin Türkler tarafından işgal edilmesi idi. Kıtlık, o zamana kadar Merv'in erzakını sağlayan bölgelerin tekrar düşmanın hakimiyetine geçmesi sebebiyle vuku bulmuştur. (Barthold, *a.g.e.*, s206.)

³⁵⁴ Taberî, *Târih*, IV, 153.

bunun dışında Türklerle önemli bir temasta bulunmamıştır.³⁵⁵ Âsım b. Abdullah hiç bir varlık gösteremediği için azledildi ve yerine Esed b. Abdullah tayin edildi.³⁵⁶

Esed, 119/737 yılında Huttel üzerine sefere çıkmış, bölgedeki bir kaleyi fethetmiştir. Birçok esir elde etmiş ve düşman ordusu Çin topraklarına kaçmıştı.³⁵⁷

119/737 yılı olayları arasında olan önemli olaylardan biri de Türk şehirlerini Araplar'a karşı başarıyla koruyan Türk Hakanı Su-lu'nun öldürülmesidir. Nakledildiğine göre Esed'in bölgedeki başarılı fetih hareketleri sonucu harekete geçen Hakan, 50.000 kişilik ordusuyla Belh şehrinin kıyısındaki nehre kadar geldi. Ramazan bayramı günü bayram namazını kılan müslümanlar Hakan'ın ordusuna hücum ettiler. Bu esnada Hâris b. Süreyc³⁵⁸ de beş bin savaş atı getirmiş ve bunlar askerlere değil sadece ordudaki Türk komutanlarına dağıtılmıştır. Hâris b. Süreyc kendisi Arap olduğu halde Türklerin ordusunda savaşıyordu. Yapılan savaşta Hakan mağlup oldu ve birçok askeri öldürüldü. Esed ile karşılaşan Hakan feci bir mağlûbiyete uğradı. Bu mağlûbiyet Hakan'ın itibarını kaybetmesine sebep olup memleketine dönünce Kursûl tarafından öldürüldü.³⁵⁹

Yine aynı yıl Esed Huttel üzerine yürüdü. Melik Bedr Tarhan, Esed ile görüşmesinde 1.000.000 dirhem vermeyi teklif ettiyse de Esed bunu kabul etmedi ve: “*Sen oraya Bamyân halkından garip bir adam olarak girdin. Huttel'e nasıl girdiyisen öyle çık.*” dedi. Türk şehirlerini ele geçiren Esed, Bedr Tarhan'ı da öldürttü. Huttel şehrini, kalesini ele geçirip mallarını ve kadınlarını ganimet olarak aldı.³⁶⁰

120/738 yılı Recep ayında Horasan valiliğine Nasr b. Seyyâr el-Kinanî atandı.³⁶¹

Emevî devletinin son Horasan valisi olan Nasr b. Seyyâr taarruzî bir siyasetten ziyade, muhtelif sebeplerle Arap hakimiyetine karşı mukavemet eden Mâverâünnehr sakinlerini, Araplar'la aralarındaki farklılıkları gidermek suretiyle teskin etmeye çalıştı ve bunda da oldukça başarılı oldu.

Bu arada ufak çapta bazı seferler yapmaktan da geri durmuyordu. Eyalet merkezini Belh'ten Merv'e nakletti; Katan b. Kuteybe'yi Ceyhun'un doğusunda bulunan

³⁵⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 153-156.

³⁵⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 157.

³⁵⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 166.

³⁵⁸ Hâris b. Süreyc içinde Türklerin de bulunduğu büyük bir Mürcie isyanının başını çekti. 116/734 yılında başlayan isyan 128/746 yılında Hâris'in öldürülmesi ile son bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000, s.183-192; Osman Öz, *Haris b. Süreyc ve Aşağı Türkistan'da Mürcie Hareketi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya 2002.

³⁵⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 166-174.

³⁶⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 178-179

³⁶¹ Taberî, *Târîh*, IV, 196.

garnizonların kumandanlığına tayin etmek suretiyle Buhâra ve Kiş'te herhangi bir hareketin çıkmasını daha başlangıçta önlemiş oldu. Bu sırada kendisi de ordusu ile beraber Arap hakimiyetini takviye etmek gayesiyle Semerkand'a gitti ve hiç bir mukavemetle karşılaşmaksızın şehre girdi. Bir müddet Semerkand'da kalarak dahilî vaziyeti düzelttikten sonra 122/740 yılı sonlarında Mâverâünnehr halkından da aldığı kuvvetlerle Uşrusana üzerinden Şâş'a yürüdü. Uşrusana hakimi sadakatini arzettiği için çatışma olmadı. Şâş'ta, karşısına buranın hakimi ile Türgiş Hakanı Su-lu'yu katleden Kursûl çıktı ise de, yapılan muharebede Kursûl esir alındı ve derhal idam edildi. Nasr, Şâş hakimi ile de, daha önce isyan etmiş olan Hâris b. Süreyc'in Şâş'tan atılması şartıyla sulh yaptı. Buradan Fergana üzerine yürüten Nasr oranın hükümdarı ile de sulh yaptı.³⁶²

121/739 yılında Mâverâünnehir bölgesine iki sefer düzenlemiş, üçüncü savaş sonunda Kursûl adlı Türk melikini öldürmüştür. Belh şehrinden yola çıkan Nasr, Mâverâünnehir'deki Babu'l-Hâlid nahiyelerinde savaş yapmıştır. Daha sonra Verağser ve Semerkand seferine çıkmış, Merv'den Şâş şehrine kadar uzanan yerleri tekrar itaat altına almıştır.³⁶³ Yine aynı yıl Nasr b. Seyyâr, Süleyman b. Sûl'u Fergana melikine bir sulh mektubu ile gönderdi. Süleyman, Fergana melikiyle konuşup onun sulhu kabul etmesini sağladı.³⁶⁴

Nasr b. Seyyâr 123/740-741 yılında Soğd halkıyla sulh anlaşması yapmıştır. Esed'in valiliği döneminde öldürülen Hakan'dan sonra Türkler çeşitli bölgelere dağılmışlar ve dağınık bir hale gelmişlerdi. Soğd halkı kendi bölgelerine dönmek istiyorlardı. Nasr, onlara bir haberci göndererek kendi memleketlerine dönmek için izin verdi. Onlara istedikleri şeyi vereceğini söyledi. Soğd halkı da bazı şartlar öne sürdü. Bu şartlar şunlardı:

1. Dinden dönenlerin (mürted) cezalandırılmaması,
2. Herhangi bir borçtan dolayı hiç kimseye zulmedilmemesi,
3. Hakimin hükmü ve âdil kişilerin şahitliği olmadan müslüman esirlerin ellerinden alınmaması.

Bu istekler karşısında halk Nasr b. Seyyâr'ı ayıplayınca o şöyle dedi. “*Şayet siz onların müslümanlar hakkındaki olumlu düşüncelerini bilseydiniz buna karşı gelmezsiniz.*” Hişâm'a bir elçi göndererek durumu bildiren Nasr'ın görüşünü halife Hişâm da uygun

---

³⁶² Taberî, *Târih*, IV, 200-201

³⁶³ Taberî, *Târih*, IV, 201.

³⁶⁴ Taberî, *Târih*, IV, 202.

buldu.³⁶⁵ Yine bu yıl Nasr b. Seyyâr Fergana'ya karşı ikinci kez savaştı.³⁶⁶ 125/743 yılında Hişâm b. Abdülmek'in vefat etmesi üzerine Velîd b. Yezîd halife oldu.³⁶⁷

2.10.2. Hişâm b. Abdümelik Döneminde Hazarlarla İlişkiler

107/725-726 yılında Hişâm, Cerrâh b. Abdullah'ı Ermeniyye, Azerbaycan ve Cezîre valiliğinden azletmiştir. Yerine Malatya civarında savaşan kardeşi Mesleme b. Abdümelik'i³⁶⁸ tayin etmiştir.³⁶⁹ 110/728 yılında Mesleme Hazarlar üzerine sefere çıkmıştır. Babu'l-Lân'a doğru onların üzerine gelmiştir. Orada Hakan'ın ordusuyla karşılaşmıştır. Yaklaşık bir ay savaşmışlardır. Bu arada şiddetli bir yağmura tutulmuşlardır.³⁷⁰ Sonuçta Allah Hakan'ın ordusunu bozguna uğrattı. Hakan geri çekilmek zorunda kaldı. Mesleme de dönerek Zü'l-Karneyn caminin yolunu tuttu.³⁷¹ 111/729 yılında Hazarlar Azerbaycan'da bazı yerleri istila etmişler, karşılarına çıkan Hâris b. Amr onları bozguna uğratmıştır.³⁷²

Hişâm b. Abdümelik bölgeye kuvvetli bir garnizon yerleştiren³⁷³ Mesleme'yi 111/730 yılında görevden alarak Cerrâh b. Abdullah'ı ikinci kez valiliğe tayin etmiştir.³⁷⁴ 112/731 yılında Hazarlar saldırıya geçtiler. Karşılarına Cerrâh b. Abdullah Azerbaycan ve Şam askerleriyle birlikte çıkmasına rağmen Erdebil geçidinde Cerrâh ve yanındakiler şehid düştü. Böylece Hazarlar Erdebil'i işgal etti. Ermeniyye valiliğini Cerrâh'ın kardeşi Haccac b. Abdullah üstlendi.³⁷⁵ Bu haber Hişâm'a ulaştınca Saîd b. Amr el-Haraşî'yi çağırarak onun görüşünü sordu. O da: “*Beni kırk posta atıyla oraya gönder. Sonra her gün kırk posta atlı adam gönder. Sonra ordu komutanlarına benim emrimin altına girmelerini emret.*” diyerek görüşünü belirtti. Hişâm'ın bu fikir hoşuna gitmiş olacak ki dediğini yaptı.³⁷⁶ Hazar Hakanına gönderilen müslümanlardan ve zimmîlerden üç heyet esir alınmıştı. Onları Saîd b. Amr kurtarmıştır. Fakat birçoğu öldürülmüştür.³⁷⁷

³⁶⁵ Taberî, *Târih*, IV, 211.

³⁶⁶ Taberî, *Târih*, IV, 212.

³⁶⁷ Taberî, *Târih*, IV, 217.

³⁶⁸ Annesi cariyeye olduğu için tahta çıkma hakkına sahip olamamıştır. Bizans ve Hazar bölgelerine yaptığı seferler ve İstanbul kuşatmasına komutanlık etmesi onun ne kadar kudretli bir vali olduğunu göstermektedir. (K.V.Zetterstéan, “*Mesleme*”, İA, İstanbul 1987, VIII;126.)

³⁶⁹ İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdümelik*, Ankara, 2001, s.167-168.

³⁷⁰ Bu savaşa “*Tin Harbi*” adıda verilir. Bunun sebebi iri taneli yağın yağmurun savaş meydanı civık çamur haline getirmesidir. (İsmail Hakkı Atçeken, *a.g.e.*, s.168.)

³⁷¹ Taberî, *Târih*, IV, 129.

³⁷² Taberî, *Târih*, IV, 137.

³⁷³ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara, 2002, s. 84.

³⁷⁴ Taberî, *Târih*, IV, 137.

³⁷⁵ Taberî, *Târih*, IV, 139.

³⁷⁶ Taberî, *Târih*, IV, 139.

³⁷⁷ Taberî, *Târih*, IV, 139.

113/731 yılında Mesleme b. Abdülmelik orduyu Hakanın üzerine gönderdi. Hakanın elinde bulunan birçok kaleyi ve şehri fethetti. Hakanın ordusundan birçok kişiyi öldürdü ve esir etti. Hazar halkından birçok kişi kendini ateşle yaktı. Ayrıca Belencer dağlarının sırt kesimindekiler boyun eğdiler. Ayrıca bu savaşlar sırasında Hakanın oğlu da öldürüldü.³⁷⁸ Bu olaydan bir sene sonra Hakanın yenilmesi üzerine Mesleme b. Abdülmelik el-Bâb'dan ayrıldı. 114/732 yılında Hişâm Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine Mervan b. Muhammedi atadı.³⁷⁹ Mervan 117/735 yılında Hazar bölgesine iki kez ordu gönderdi. Bu seferlerin ilkinde el-Lân bölgesinden üç kaleyi fethetti. Diğerinde ise Tumanşah üzerine yürüdü. Halkı savaşız bir şekilde anlaşmaya razı oldular.³⁸⁰ 120/738 yılına gelindiğinde İshak b. Müslim el-Ukaylî Tumanşah kalesini fethetti ve burayı yıktı. Ayrıca Mervan b. Muhammed düzenli hale getirdiği Hazar seferlerine bu yıl da devam etti.³⁸¹ Mervan b. Muhammed 121 yılında Serirü'z-Zeheb hükümdarı üzerine yürüdü. Kalesini fethetti ve topraklarını tahrip etti. Orayı cizyeye bağladı ve her yıl bin asker göndermesi şartıyla anlaşma yaptı. Ondan bu rehinelere alarak burayı karargahı haline getirdi.³⁸²

2.11. Velîd b. Yezîd Dönemi (125-126/743-744)

Velîd b. Yezîd halifelige geldikten kısa bir süre sonra gençliğini geçirmiş olduğu çöle geri döndü. Sarayında çevresinde şarkıcılar, güzel kadınlar ve şairlerden oluşan bir topluluğun içinde zamanını geçirmeye başladı. Devlet işleri ile ilgilenmemesi bir takım sorunlara sebep oldu. Arap kabileleri arasındaki çatışma şiddetlendi. Bunun üzerine devlete tekrar bir çeki düzen vermek adına Emevî ailesi tarafından hilafetten alınarak öldürüldü.

2.12. Yezîd b. Velîd Dönemi (126/744)

Velîd'in yerine geçen Yezîd her ne kadar iyi bir halife olacağını Ömer b. Abdülazîz'i örnek aldığını söylese de vakia böyle olmadı. İktidarını Kelb kabilesine üzerine kuran Yezîd'in etrafında hiç Kayslı kalmadı, hatta Yezîd'e Ermeniyeye valisi Mervan b. Muhammed ile Horasan valisi Nasr b. Seyyar bile biat etmedi. Ancak kısa bir süre sonra vefat etmesi üzerine yerine İbrahim b. Velîd geçti.

³⁷⁸ Taberî, *Târîh*, IV, 149.

³⁷⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 150.

³⁸⁰ Taberî, *Târîh*, IV, 157.

³⁸¹ Taberî, *Târîh*, IV, 181.

³⁸² Taberî, *Târîh*, IV, 193. Hişâm dönemi boyunca Ermeniyeye ve Azerbaycan bölgesinde görev yapan Mesleme b. Abdülmelik, Saîd b. Amr el-Hareşî ve Mervan b. Muhammed 112/730 yılında vali Cerrâh b. Abdullah'ın ölümü ile tehlikeli boyutlara ulaşan Hazar tehdidine karşı başarılı mücadeleler yapmışlardır.(İsmail Hakkı Atçeken, *a.g.e.*, s.175.) Ayrıca bu valilerden sonra Emevî devletinin içine düştüğü durumdan dolayı Hazarlara karşı yapılan seferler durma noktasına gelmiştir.

2.13. İbrahim b. Velîd Dönemi (126-127/744)

Her ne kadar İbrahim b. Velîd başa geçmiş olsa da onu Şam dışında hiçbir yer halife olarak tanımadı. Mervân b. Muhammed'in Kayslıların da tam desteğini alarak Şam'a girmesi sonucu hilafetten ferağat etti.

2.14. Mervân b. Muhammed Dönemi (127-132/744-749)

Abbasî ihtilâlinin patlak vermesi, zaten hızı kesilmiş olan fetih hareketinin duraklamasına sebep oldu. Horasan valisinin ihtilâlcilerle uğraşması, yerli halkın ihtilâlcileri desteklemesi, Emevî ordularının dışarıya karşı harekete geçme imkânlarını tamamen ortadan kaldırmıştı. Bundan sonra Emevî komutanları iç işlerle uğraşmaktan dışarıya yönelemediler. Emevîler yıkılıncaya kadar bu böyle devam etti. Abbâsîlerle birlikte ilişkiler tekrar başladı Sadece tekrar başlamakla kalmadı farklı bir boyut da kazandı. Çünkü artık Türkler savaşılan taraf değildi. Hızla müslüman olan Türkler İslâm tebeasının bir parçası haline geldiler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TABERÎ TARİHİNDEKİ TÜRKLERLE İLGİLİ RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Hz. Peygamber Dönemi

Hz. Peygamber döneminde Türkler her ne kadar Araplarla direkt temas içinde olmasalar da dolaylı yönden birbirlerini tanımakta idiler. Hz. Peygamber döneminden önce dahi Türklerle Sâsânîler arasındaki mücadelelerde Türklerle karşı Araplar da İranlıların safında yer alarak savaşmışlardı. Türklerin özellikleri ve Arapların Türkler hakkındaki izlenimlerini biz Câhiliye dönemi şiirlerinden öğrenmekteyiz.

Hz. Peygamber dönemine gelince incelediğimiz temel kaynağımız olan Taberî Tarihinde bu dönemle ilgili olarak sadece Türklerle alakalı iki tane rivâyete rastlayabildik. Bunlardan birisi Türk çadırı ile ilgili rivâyet, diğeri de Hz. Peygamberin milletlerin özelliklerini sayarken Türklerle de değinmesidir. Hz. Peygamberin Hendek savaşı sırasında Türk çadırında kalması ve hendek kazım işini buradan yönetmesi o dönemin insanının Türk çadırını bildiğini ortaya koymaktadır. Çünkü bu çadırı Türk çadırı diye isimlendirenlerin Türk milleti hakkında bilgi sahibi olmaması düşünülemez.

Ayrıca Müslim'de bulunan bir diğer hadiste,³⁸³ Hz. Peygamber'in bir Ramazan ayının son on gününde Türk çadırında itikâfa girdiğine dair haber Tâberî'de bulunan rivâyeti destekler gözükmektedir. Bu nedenle hadis kaynaklarında bulunan sahih haberlerin, "Hz. Peygamber Türkleri nereden bilecek? Bu haberlerin hepsi sonradan uydurmadır." gerekçesiyle sahih hadisleri reddetmenin de doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Hz. Peygamberin ve Câhiliye dönemindeki Arapların Türkler hakkında bilgi sahibi oldukları tarih kaynakları tarafından bildirilmektedir. Bu nedenle Türkler hakkındaki hadisleri reddetmek konusundaki tarihi gerekçe ortadan kalkmaktadır.

Ayrıca hadislerde bulunan bazı ifadelerin yorumlama sonucu Türklerle hamledilmesinin de doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü tarihî rivâyetleri kullanılırken tarafsızlığı elden bırakmamak gerekir. Tarihî rivâyetlerin bir milleti övmek veyahut yermek için kullanılması tarihî gerçekleri saptırmaktan öteye gitmeyecektir. Bu nedenle bu tip konuların özellikle Hz. Peygamber'in söz konusu olduğu mevzuların araştırmacılar

³⁸³ Müslim, *Siyâm*, 214; İbn Mace, *Siyâm*, 62; Ahmed b. Hanbel, IV, 348.

tarafından daha objektif bir şekilde incelenmesi isabetli olacaktır. Aksi takdirde bir taraf ifrat noktasını teşkil ederken diğer taraf tefrit noktasında olacaktır. Böylelikle gerçekler tam olarak gün yüzüne çıkamayacaktır.

Tâberî Tarihine baktığımız zaman Câhiliye döneminde İranlılar, Hazarlar, Yahudiler, Bizans ve Türklerle ilgili ilginç ve derinlemesine rivâyetler görülürken Hz. Peygamber dönemine gelince bu çeşit rivâyetlerde bir azalma görülmektedir. Bunun nedeni doğal olarak müslüman tarihçilerin Hz. Peygamber'in hayatına ve onun tevhid mücadelesine diğer rivayetlere oranla daha fazla önem vermeleri olsa gerektir. Hz. Peygamberin hayatına yoğunlaşan tarihçilerin ister istemez diğer bölgelerle ilgili rivayetlere fazla yoğunlaşamadıkları görülmektedir.

3.2. Hulefa-i Râşidîn Dönemi

Hz. Peygamber'in vefat etmesiyle birlikte müslümanların Hz. Ebûbekir'e biat etmeleriyle Hulefâ-i Râşidîn devri başlamıştır. Hulefâ-i Râşidîn dönemine baktığımız zaman Hz. Ebûbekir'in ridde hareketleri ve Arap Yarımadasının tekrar itaat alınması gibi iç sorunlarla uğraştığını görürüz. İlk olarak bu iç sorunların çözümlenmesiyle uğraşmış ve hemen akabinde fetih hareketlerine başlanmıştır. Fakat kısa bir süre sonra Hz. Ebûbekir vefat etmiş ve yerine de Hz. Ömer'i tayin etmiştir. Bu nedenle Hz. Ebûbekir döneminde Türklerle alakalı Taberî'de herhangi bir rivâyet bulunmamaktadır.

Hz. Ebûbekir döneminde başlayan fetih hareketleri Hz. Ömer döneminde ivme kazanarak devam etmiştir. Suriye bölgesinde Bizans'a karşı başarılı seferler yapılırken Irak bölgesinde Sâsânîlere karşı büyük bir mücadeleye girilmiş, Kâdisiye, Celûla ve Nihavend savaşları sonucunda Sâsânî devleti yıkılarak elinde bulundurduğu toprakların büyük kısmı müslümanların eline geçmiştir. Fakat bu sırada son İran kirasası Yezdecird'in Türk Hakanı başta olmak üzere Çin ve çevre ülkelerin hükümdarlarından yardım istemesine karşılık sadece Türk Hakanından bir yardım vaadi gelmiştir. Yezdecird'i de yanına alarak müslümanların üzerine yürüyen Hakan'la müslüman ordusu arasında hiçbir çarpışma gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine halife Hz. Ömer'e mektup yazan Ahnef b. Kays gelecek cevabı beklemiştir. Gelen cevapta Hz. Ömer kesinlikle Ceyhun nehrinin öteki yakasına geçmemesini emretmiştir. Bunun üzerine bekleyişini devam ettiren Ahnef'in ordusunda hiçbir kıpırdanma görmeyince Türk ordusu savaş durumu almış âdet gereği ortaya çıkan üç Türk cengâverini mübarezede bizzat Ahnef b. Kays'ın öldürmesi üzerine durum değişmiştir. Bunu uğursuzluk sayan Hakan burada müslümanlarla savaşmanın kendisine

bir yarar getirmeyeceğini de düşünerek geri çekilmiştir. İşte bu olay Mâverâünnehir bölgesinde Türklerle Arapların doğrudan doğruya ilk karşılaşmaları olmuştur. Bu olay Taberî’de uzun uzadıya anlatılmıştır. “Mâverâünnehir bölgesinde” dedik çünkü müslüman Araplar ilk defa Türklerle Kafkaslarda karşı karşıya gelmişlerdir. Derbend’in fethi sırasında Kafkas bölgelerinde Surâka b. Amr 22/643 yılında Hazarlarla karşılaşmıştır.

Yine biz Hz. Ömer’in “nehri geçmeyin” sözü üzerinde duracak olursak burada Hz. Ömer stratejik bir karar verdiğini görürüz. Sözünün devamında gerekçesini bildirmiştir. O da İran topraklarında hâkimiyeti tamamen sağlamadan başka düşmanlarla savaşa girmemektir. Buraya kadar rivâyetlerden bu anlaşılmaktadır. Fakat Hz. Ömer’in bu sözü Hz. Peygamberin “*Habeşliler size ilişmedikçe siz de onlara dokunmayın. Türkler sizden uzak durdukça siz de onları bırakın!*” hadisini akla getirmektedir. Acaba Hz. Ömer bu hadis gereğince mi davranmıştı? Pekala bu hadisi Hz. Peygamberden duyması muhtemeldir. Ayrıca bu hadis bahsi geçen kavimleri övmek veya yermekten öte o dönemin stratejik bir gerçeğini de ortaya koymaktadır.

Hz. Ömer döneminde her ne kadar Kafkas topraklarında başarılı mücadeleler yapılmışsa da Derbend şehri doğal sınır olma özelliğini korumuştur. Tarihî kaynaklara baktığımız zaman bu şehrin Sâsâsîler döneminde de bir sınır şehri olduğunu görürüz. Aynı şekilde dört halife döneminde de müslümanlar bu şehre kadar gelmişler burayı fethetmişlerdir. Fakat her ne kadar buradan öteye sefer düzenleseler de Derbend’in ötesindeki hâkimiyetleri kalıcı olmamıştır. Bu bölgelerde müslümanlar Hazar direnciyle karşılaşmışlardır.

Hz. Osman döneminin ilk altı yılında fetih hareketlerinin aynı Hz. Ömer döneminde olduğu gibi devam etmesi sonucu başarılı fetih hareketleri gerçekleştirilmiştir. Kafkasya’da Hazarların müslümanlara karşı saldırıya geçmeleri üzerine Şam’dan ve Kûfe’den yardımlar gönderilerek Kafkaslardaki elde edilen topraklar korunmuştur. Yalnız Hazar cephesinde meydana gelen bir olay sanki ileriki senelerde ülke genelinde patlak verecek fitne olaylarının habercisi gibidir. Bu olay Şam’dan ve Kûfe’den Hazar bölgesine gelen askerler arasında çıkan bir anlaşmazlıktır. Şam askerleri, zamanında Kafkas cephesine gelmiş ve buradaki askerlere yardım etmişlerdir. Savaşın bitimi esnasında da Kûfe askerleri gelmiştir. Bunun üzerine ganimet taksiminde Şam ve Kûfe askerlerinin hesaba katılmaması anlaşmazlığı sebep olmuştur.

Hz. Osman döneminde İran topraklarında hakimiyet sağlanmıştır. Bu toprakları yeniden elde etmek isteyen Yezdecird öldürülmesiyle İran topraklarını temsil edebilecek herhangi bir siyasi irade kalmadığı için müslümanlar hedeflerine Maveraünehir bölgesini almışlardır. Fakat tam bu esnada ülkede patlak veren fitne hareketleri sebebiyle fetih hareketleri duraksamıştır.

Hz. Osman'ın kuşatılması ve bir müddet sonra şehit edilmesinin üzerine Hz. Ali hilafete geçmiştir. Fakat bu dönemde fetihlerde bulunan muharip sınıf bir biri ile savaşa tutuşmuştur. Cemel ve Sıffîn savaşlarında çok sayıda müslüman şehit olmuş ve ülkenin dört bir tarafında devam eden fetih hareketleri hız kesmiştir. Tâberî'de bu dönemde Türklerle ilgili rivâyetlerin kesintiye uğradığı görülmektedir. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'a biat edilmiştir. Ama Hz. Hasan bir müddet sonra Muâviye lehine hilafetten çekilmiştir. Böylece Hulefâ-i Râşidîn dönemi sona ermiştir.

3.3. Emevîler Dönemi

Taberî'de Emevîler döneminde Türklerle ilgili çok geniş rivayetlere rastlamak mümkündür. Ayrıca aynı konuyla alakalı farklı rivayetleri içerdiği için araştırmacılara açılım sağlamaktadır. Rivayetlerde Türklerle ilgili ayrıntı denebilecek çeşitte bilgilere rastlamak mümkündür. Türklerle mücadelenin hat safhaya çıktığı yıllarda bir savaş veya bir olay sayfalarca anlatılmıştır. Bu da araştırmacıların bilgi talebini fazlasıyla tatmin etmektedir.

Hz. Hasan'ın Muâviye lehine hilafetten çekilmesi üzerine İslâm tarihinde Emevîler dönemi (41-132/661-750) diye adlandırılan dönem başlamıştır. İç mücadeleler sebebiyle kimi fethedilen yerler elden çıkmıştı. Bunun için Muâviye bilinçli hareket ederek daha önce bu yörelerde görev yapmış kimseleri atadı; böylelikle elden çıkan yerlerin yöreyi tanıyan komutanlar tarafından tekrar elde edilmesi sağlacaktı. Kısa bir süre içinde bu sağlandı ve tekrar fetih hareketlerine başlandı. Horasan bölgesinin uzak olması ve Irak'tan Horasan'daki orduları sevk ve idare etmenin güçleşmesi sebebiyle Merv'de Horasan valiliği oluşturuldu. Böylece Türk yurtları üzerine yapılan seferler düzenlilik kazanacaktı. Bundan sonra Mâverâünnehir'de dengeler Emevîlerden yana değişti. Mâverâünnehir'in Buhâra gibi büyük kentleri haraca bağlandı. Hatta Ziyâd b. Ebîh Irak bölgesindeki isyanları kullanmak amacıyla Buhâra'dan iki bin okçu getirtmiş ve Basra'ya yerleştirmiştir. Ziyâd b. Ebîh'den sonra yerine geçen oğlu da babasının fetih siyasetini devam ettirmiştir. Fakat

Muâviye'nin yerine geçen oğlu Yezîd'in ansızın ölmesiyle yerine Muâviye b. Yezîd geçmiştir. Kısa bir süre başta kalarak hilafeti şûrâya devretmesi üzerine ülkede karışıklıklar çıkmıştır.

Mervan b. Hakem yeniden dağılan birliği oluşturmaya çalıştıysa da bunu başaramamıştır. Yerine geçen Abdülmelik hem güçlü rakibi Abdullah b. Zübeyr'i devre dışı bırakmayı başarmış hem de Abdullah b. Zübeyr'e bağlı Horasan valisi Abdullah b. Hâzîm'i öldürmüştür. Böylelikle ülkede birlik tekrar sağlanmıştır. Her ne kadar Abdullah b. Hâzîm'in oğlu isyan etse ve isyanı bastırılmada zorlanılsa da bir müddet sonra bu sorun çözülmüştür. Abdülmelik'in vefatıyla yerine oğlu Velîd geçmiştir. Velîd dönemi her alanda Emevîlerin en parlak dönemidir. İşte bu zamana kadarki dönemi Türk-Arap ilişkileri açısından ele alacak olursak bu dönemi mücadele safhası olarak adlandırabiliriz. Çünkü bu döneme kadar elde edilen topraklar bir iç karışıklık sebebiyle veya güçsüz bir valinin oraya atanmasıyla kolayca elden çıkmıştır. Fethedilen hiçbir yer kalıcı olmamıştır. Fakat Velîd döneminde dönemin Irak valisi Haccac tarafından Horasan'a atanan Kuteybe b. Müslim'le beraber Türk yurtlarında hâkimiyet dönemi başlamıştır. İşte bu dönemde Beykent, Buhâra, Talekan, Semerkand gibi Mâverâünnehir bölgesinin büyük şehirleri fethedilmiştir. Böylece müslümanlar İpek yolunun önemli kavşak noktalarından belki de en önemlilerine sahip oldular. Kuteybe b. Müslim diğer valiler gibi geçici hakimiyet hayalleri değil Mâverâünnehir'de kalıcı olarak kalmak istiyordu. Ayrıca fethettiği yerlere İslâm'ın sadece askerî anlamda değil gönüllere de hakim olmasını istiyordu. Bu yüzden o bu bölgelere mescitler inşa ettirdi. Fethedilen şehirlere müslüman Araplar yerleştirerek halkın İslâm'ı öğrenmesini sağladı. Ne var ki Kuteybe'nin bu çabaları çok fazla karşılık bulmadı. Çünkü Emevî politikası gereği yeni müslüman olanlardan cizye ve harac alınmaya devam ediyordu. Bu da özelde Emevîleri genelde ise tüm müslümanları sevimsiz kılıyordu. Emevîler dönemi boyunca Mâverâünnehir bölgesinde İslâmlaşmanın ferdi boyuttan toplumsal boyuta geçmemesinin en önemli sebeplerinden birisi budur.

Velîd b. Abdülmelik'in vefat etmesiyle yerine geçen Süleyman b. Abdülmelik Irak valisini hiç sevmiyordu. Bu yüzden başa geçer geçmez Haccac'ı görevden aldı. Destekçisi Haccac'ın görevden alınmasıyla sıranın kendine de geldiğini düşünen Kuteybe isyan etti. Fakat isyanı bir netice vermiyerek kısa zaman içinde öldürüldü.

Kuteybe'nin yerine atanan valiler Kuteybe kadar kudretli olamadılar. Kuteybe'nin elde etmiş olduğu başarılar geri kaybedilmişti. Bu nedenle tarihçilerin birçoğu Süleyman b. Abdülmelik'in Kuteybe'yi görevden almasını bir hata olarak değerlendirirler. Süleyman b.

Abdûlmelik'ten sonra başa geçen Halife Ömer b. Abdûlazîz karakteri gereği Emevî politikalarından hoşuna gitmeyenleri kaldırdı. Müslüman olanlardan cizye ve harac alınmayacağını ilan etti. Ömer b. Abdûlazîz İslâm'ın ülkeler fethetmekle değil gönüller fethetmekle yayılacağını düşündüğü için halifeliği döneminde bu yapısından da taviz vermedi. İslâm'ı tebliğ etmeleri için görevliler tayin etti. Ne var ki Ömer b. Abdûlazîz'in bu özgürlükçü tavrı daha sonra Emevîler'in sonunu getirecek olan Abbâsî muhalefetinin oluşturulmasına da imkan tanıdı. Ömer b. Abdûlazîz'in vefatından sonra başa geçen Yezîd b. Abdûlmelik döneminde Horasan'a atanan valiler her ne kadar mücadele verseler de pek bir sonuç alamamışlardır. Bunda en önemli etken Türgiş Hakanlığının güçlenerek Mâverâünnehire karşı düzenli bir şekilde saldırıya geçmeleridir. Türgiş Hakanlığının parçalanması sonucu müslümanlar rahat bir nefes almıştır.

Hişâm b. Abdûlmelik dönemi Emevî devletinin yeniden derlenip toparlandığı bir devredir. Hişâm Horasan'da bulunan muharip sınıf arasında cereyan eden kabile kavgalarına hiç mahal vermeyecek şekilde görevlendirmeler yapmıştır. Kabileler arası ayrımı gözeten valileri hemen görevden alarak yerine bir diğerini atamıştır. Ama Hişâm'ın bölgeye Nasr b. Seyyâr'ı atayınca kadar kaybedilen üstünlük geri sağlanamamıştır. Nasr b. Seyyâr genç yaştan beri bu bölgelerde savaşan ve bu bölgeyi çok iyi tanıyan bir komutandı. Ayrıca Nasr b. Seyyâr bazı haksız uygulamaları kaldırması onu Türkler tarafından sevilen bir vali yaptı. Fakat ne varki Emevîlerin halka karşı bu gülen yüzü Horasan merkezli içten içe büyüyen Abbasî ihtilalini durdurmayı başaramadı.

Bölgede uygulanan ırkçı politikalar İslâm'ın evrenselliğine gölge düşürmüş ve bölge insanının İslâm dinini Arapların dini olarak algılamasına sebep olmuştur. Bu da bölgenin İslâmlaşmasının gecikmesine sebep olmuştur.³⁸⁴

Mâverâünnehir'de siyasî birliğin olmaması Emevîlere yaramış ve İslâm orduları bu bölgelere başarılı seferler düzenlemişlerdir. Her ne kadar Türgiş Hakanlığı en parlak devrini yaşasa da Mâverâünnehir'deki hâkimiyeti kendi lehlerine çevirememişlerdir. Ayrıca Emevîler döneminde fethedilen ve birer İslâm şehri olan bu şehirler bu gün de birer İslâm merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Emevîler döneminde Hazarlarla ilişkiler savaştan öteye gitmemiştir. Çünkü Bizans İslâm ordularının kendi üzerine gelmesini engellemek ve yeni bir cephe açmak için Hazarlarla anlaşarak İslâm ordularına karşı durmuştur. Hazarlarla İslâm ordularına çok iyi

---

³⁸⁴ Fikret Karapınar, *Ebû Bekr el-Gülâbâdî'nin Maâni'l-Ahbâr Adlı Eserinin İlk 80 Varağının Tahkîk ve Tahrîci*, Konya, 1999, s. 13.

bir mukavemet göstermişlerdir. Tâberî’de Emevîler dönemiyle alakalı olarak Hazarlar ilgili şu üç valinin ismini görmekteyiz ve Hazarlarla ilgili rivâyetler bu üç komutan etrafında dönmektedir. Bunlar Mesleme b. Abdülmelik, Cerrah b. Abdullah, Mervan b. Muhammed’dir. Hazarlarla ilişkilerin hız kazanması sadece şu halifeler dönemlerinde daha çok dikkat çekmektedir. Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz, Yezîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik dönemleri Hazarlarla yoğun bir ilişki görülmektedir.

Taberî’deki rivayetleri incelerken karşımıza çıkan en büyük sorun bazı şehir ve kişi isimlerinde görülen farklılıklardır. Bunlardan hangisinin esas alınması konusu bazı zorluklara sebep olmuştur. Fakat Taberî’de bulunan bu tip farklılıklar Taberî’nin içine düştüğü tezatı değil ona ulaşan rivayetteki farklılıkları göstermektedir. Farklı söylenişlere tabi isimlere baktığımız zaman genel itibariyle Türkçe yahut Farsça olduğunu görürüz. Farklılıklarda bu yabancı kelimelerin Arapça’daki telaffuzundan ve ravilerin deyiş farkından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

3.4. Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Belâzürî’nin Fütûhu’l-Büldân Adlı Eserindeki Rivâyetlerle Karşılaştırılması

Belâzürî Fütûhu’l-Büldân adlı eserinde Türklerle ilgili rivayetleri Horasan bölgesi fetihleri içerisinde ele alır. Hazarlarla ilgili bilgileri ise Azerbaycan fetihleri içerisinde zikreder. Bu nedenle eserin bir Fütûh kitabı olmasından dolayı Türklerle ilgili rivayetlerde ayrıntılara girmez. Türk bölgelerinde yapılan fetihleri zikretmesine rağmen vuku bulan kimi olayları görememekteyiz. Bu da doğal olarak eserin fetihlere diğer olaylardan daha fazla öncelik vermesinden kaynaklanmaktadır.

Süraka b. Amr’ın 22/643 yılında Derbend üzerine yapmış olduğu seferle ilgili Fütûh’ta her hangi bir rivâyet bulunmamaktadır.

Her ne kadar Tâberî’de bulunan Ahnef’in Türk Hakanıyla karşılaşma rivâyeti Belazürî’de de geçmesine rağmen ufak bazı farklılıklar vardır. İlk olarak Ahnef’in savaş stratejisini duyduğu kişilerin ordusunda askerler olduğu konusunda bir netlik yoktur. Ayrıca Belâzürî’de atları yemleyen değil hamur açan iki adam aralarında konuşurken Ahnef kulak misafiri olmuştur. Ayrıca Taberî’de dağı arkasına, nehri yanına alma fikri Belâzürî’de sağına dağı soluna da Mürğab nehrini alma şeklinde geçmektedir. Ayrıca

Belâzürî'de kesin bir zaferden söz edilirken Taberî'de Hakanın kendi isteğiyle çekildiği rivâyet edilmektedir.³⁸⁵

İran kırsası Yazdecird'in öldürülmesiyle alakalı olarak Taberî ile Belâzürî'deki rivâyetler birbirleriyle benzeşmektedirler. Yalnız Taberî'de Yazdecird'in oğlu Fîruz hakkında herhangi bir bilgi bulunmazken Belâzürî'de Fîruz'un Türklere sığındığı, onların kendisini evlendirdiği ve onların arasında yaşayıp gittiği şeklinde bir rivâyet bulunmaktadır.³⁸⁶

Belâzürî'de nakledildiğine göre uzun süren bir mücadele sonunda hilâfet makamına geçen Muâviye, iç karışıklıklara son verip yeni bir fetih harekâtı başlattı ve Basra valisi Abdullah b. Âmir'in kumandanlarından Abdurrahman b. Semüre'yi Sistan'ın (Sicistan) fethine memur etti (663-64). Abdurrahman da Kabil, Belh ve Büst gibi şehirleri ele geçirdi.³⁸⁷

Taberî'de Buhâra'ya hakim olan kadının Kabac Hatun olduğu rivâyet edilirken Belâzürî'de sadece Hatun olarak geçmektedir.³⁸⁸

Ancak Türk birlikleri Ubeydullah b. Ziyâd karşısında tutunamayınca Kabac Hatun bir milyon dirhem vergi vermek karşılığında sulh talebinde bulundu. Ubeydullah onunla bir barış antlaşması yaptıktan sonra Râmisen, Beykent, Nesev ve Sağâniyan'ı da ele geçirdi. Taberî'de Ubeydullah'ın Buhâralılardan 2000 okçuyu yanına aldığı rivâyeti *Fütûhu'l-Buldân*'da yoktur.³⁸⁹

Ayrıca Saîd b. Osman'ın Ceyhun nehrini ordusuyla geçen ilk kişi olduğu rivâyeti de karşımıza çıkmaktadır.³⁹⁰ Fakat Taberî'de Ceyhun nehrini ilk defa geçen kişinin Ubeydullah b. Ziyâd olduğu geçmektedir.

Yezîd dönemine gelindiğinde bu bölgeye Selm b. Ziyâd'ın atandığını görüyoruz. Selm b. Ziyâd hanımı ile bu nehri geçtiği için nehri geçen ilk Arap kadın olmuştur.³⁹¹ Bu rivâyeti biz Taberî'de de görmekteyiz.

Yezîd'in vefat etmesiyle birlikte siyasi bir kargaşa ortaya çıktı Selm idareyi bırakıp Irak'a gitti. Selm'den sonra Horasan valisi olan Abdullah b. Hâzım, Abdullah b. Zübeyr'e

³⁸⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, Beyrut, 1983, s. 397-398.

³⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397-398

³⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 400-401

³⁸⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 401.

³⁸⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 401

³⁹⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 401

³⁹¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 403

biat etmiştir. Daha sonra Abdullah b. Zübeyr'in Haccac karşısında durumunun kötüleşmesi üzerine Abdullah b. Hâzim'e mektup yazan Abdülmelik b. Mervan, Abdullah'tan şu sözleri içeren bir mektup aldı: “Allah Rasûlü'nün havarisinin oğluna biat etmişken kalkıp da Allah Rasûlü'nün kovduğu adamın oğluna biat etmem.”³⁹²

Abdullah b. Hâzim'in oğlu Musa Tirmîz'e gitmiş oranın dihkânları kendini misafir etmişlerdir. Gitme vakti gelince Musa'nın “Ben buradan güzel yurt bilmiyorum.” diyerek şehirden çıkmayacağını söylemesi üzerine şehrin ahalisi Musa ile savaşımlar hatta Türklerden yardım istemişler, fakat yine de bir sonuç alamamışlardır.³⁹³

Velîd döneminde Kuteybe b. Müslim'in valiliği dönemiyle alakalı Belâzürî'de bulunan rivâyetler çok sınırlıdır. Tâberî'de sayfalarca Kuteybe b. Müslim'le ilgili rivâyetler sıralanırken burada biz bunu göremiyoruz. Belki de bu Belâzürî'nin Kuteybe b. Müslim üzerinde yoğunlaşan Bâhilî rivâyet zincirine pek güvenmemesinden olsa gerektir.

Ömer b. Abdülazîz başa geçtiğinde Mâverâünnehir bölgesindeki hükümdarlara davet mektupları gönderilmiştir. Aynı zamanda Ömer b. Abdülazîz müslüman olanlardan haracı kaldırmıştır.³⁹⁴

Belâzürî'nin naklettiğine göre Esed, Semerkand şehrine Hasan b. Ebi'l-Amarrata'yı vali olarak tayin etmişti. Türkler Semerkand üzerine devamlı seferler yapıyor, buna karşılık vali Hasan, Türkler baskında buldukça ordu hazırlıyor, ancak onları bir türlü yakalayamıyordu. Bir gün hutbede Türkler aleyhine bedduada bulunan Hasan hutbede “Ey Allah'ım! Onların köklerini kurut, kaderlerini çabuklaştır ve bize sabır ver.”demesi üzerine Semerkand halkı ona söverek: “Hayır Allah bize sabır versin sizin ayaklarınızı kaydırsın” dedi.³⁹⁵

Hişam b. Abdülmelik döneminde Huttel üzerine yürüyen Esed, buraya saldırmasına rağmen bir sonuç alamadı ayrıca onun askerleri zarara uğrayıp aç kalmışlardı. Bu askerler Nasr b. Seyyâr'ın yardımı ile kurtulmuşlardır.³⁹⁶

112/730 yılında Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürri'yi Horasan'a vali tayin edildi. O Türklerle karşılaştı ve Onlara karşı keşif güçleri gönderdi. Bu gönderilenler sarhoş bir

---

³⁹² Belâzürî, *Fütûh*, s. 405

³⁹³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 407-408.

³⁹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 415.

³⁹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 417

³⁹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 417

şekilde avlanmakta olan Hakan'ın oğlunu yakaladılar.³⁹⁷ Onu Cüneyd'e getirdiler, o da Hişâma gönderdi. Taberî'de ise bu kişi Hakan'ın kardeşinin oğlu olarak geçmektedir.

Belâzürî'ye göre, Cüneyd b. Abdurrahman, Horasan bölgesinde Türk Hakanı'yla askerî mücadelesi sırasında halîfe Hişâm'dan yardım istemiştir. Hişâm ona Amr b. Müslim komutasında 10.000 Basralı ve Abdurrahman b. Nuaym komutasında 10.000 Kûfeli'yi yardıma göndermiştir. Ayrıca 30.000 kalkan ve 30.000 mızrak gönderen Hişâm, maaşlı asker tayin etmek için tahsisat ayırmıştır. Cüneyd bu seferler esnasında 15.000 kişiye maaş bağlamıştır. Türklerle birçok savaşlar yapmıştır.³⁹⁸

Ayrıca Belâzürî'de Nasr b. Seyyâr'ın Mervan b. Muhammed döneminde valilik yaptığı ve hiçbir varlık gösteremediği de rivâyet edilir.³⁹⁹ Belâzürî'de Nasr'la ilgili rivâyetler Taberî'nin aksine gayet azdır.

3.5. Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Ya'kûbî'nin Târîhu'l-Ya'kûbî Adlı Eserindeki Rivâyetlerle Karşılaştırılması

Ya'kûbî olayları halife halife ele almıştır. Bu nedenle Türklerle ilgili rivayetlerin diğer rivayetlerle karışık olduğu görülmektedir. Ya'kûbî'nin olayları halife halife ele alması Türklerle ilgili rivayetlerin hangi olayın hangi halife zamanında olduğunu bulmak açısından çok büyük fayda sağlamaktadır. Buna rağmen eserin bulunan rivayetleri Tâberî'de bulunan rivayetler kadar hacimli olmadığı görülmektedir.

Hazar bölgesinde Selman b. Rebia ve beraberindekiler Hazar hakanıyla savaşmaları sonucu şehit düştüler.⁴⁰⁰

Uzun süren bir mücadele sonunda hilâfet makamına geçen Muâviye iç karışıklıklara son verip yeni bir fetih harekâtı başlattı ve Basra valisi Abdullah b. Âmir'in kumandanlarından Abdurrahman b. Semüre'yi Sistan'ın (Sicistan) fethine memur etti. Abdurrahman da Kâbulve Belh gibi şehirleri ele geçirdi.⁴⁰¹

Ubeydullah b. Ziyâd'ın Horasan seferi ile alakalı olarak Buhâra'ya sefer düzenlediği ve burayı fethettiği rivâyet edilmektedir. Ayrıca buranın hükümdarı hakkında

³⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 418

³⁹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 418

³⁹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 418.

⁴⁰⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, trs, II, 168

⁴⁰¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 217-218

sadece Hatun ifadesi kullanılmış herhangi bir isim zikredilmemiştir.⁴⁰² Halbuki Taberî’de Kabac Hatun şeklinde geçmiştir.

Saîd b. Osman’la alakalı olarak Buhâra hatunu ile anlaşma yaptığı fakat Hatun’un sözünde durmaması üzerine Buhâra’ya sefer düzenlediği; Saîd’in zafer elde ederek çok sayıda insanı öldürdüğü ifade edilmektedir. Ayrıca Saîd’in Semerkand’ı kuşattığı ama fethetmeye güç yetiremediği belirtilmektedir.⁴⁰³

Selm b. Ziyâd’ın Buhâra üzerine yürümesine karşın Buhâra Hatunu Soğd hakimi olan Tarhûn’dan yardım istemiş ve şöyle bir mektup yazmıştır: “Seninle evleneğim. Eğer kabul edersen Buhâra senindir.”⁴⁰⁴ Bu rivâyeti Taberî’de görememekteyiz. Tarhûn bu tekifi kabul etmesine rağmen savaşta öldürülmüş ve arzusuna kavuşamamıştır.

Selm b. Ziyâd Yezîd b. Muâviye’nin ölümü üzerine Horasan’a Abdullah b. Hâzim’i bırakarak geri çekilmişti. İbn Hâzim de bir müddet sonra Abdullah b. Zübeyr’e biat etti. Abdülmelik b. Mervan başa geçinceye kadar bu böyle devam etti. Abdülmelik b. Mervan’ın itaat etmesini isteyen mektubuna karşılık o da şöyle bir mektup yazdı: “*Ben şu iki beyatla Allah’ın huzuruna çıkmak istemem. Bunlardan biri bağlılığı bırakacağım Allah Rasulünün havarisinin oğluna yaptığım beyat, diğeri de bağlanacak olduğum Allah Rasulünün kovduğu adamın oğluna beyat.*”⁴⁰⁵

Kuteybe b. Müslim dönemi olaylarını anlatırken Buharhudat’tan “بخاراخداه” bahsederken Hudat “د” harfiyle yazılmıştır.⁴⁰⁶ Taberî’deki rivayetlerde “ذ” harfi ile yazılmıştır. Ayrıca Târihul-Ya’kûbî’de Kuteybe dönemi Taberî’de bulunan rivâyetlere kıyasla bir özet gibidir. Taberî’de Kuteybe’nin faaliyetlerinden geniş bir şekilde bahsederken Ya’kûbî’de kimi rivayetleri göremediğimiz gibi diğer rivâyetler detaylı değildir.

Semerkant’ın fethiyle alakalı olarak kuşatma sonunda yapılan anlaşma ve Kuteybe’nin şehirden çıkma sözü verip çıkmaması Belâzurî ve Taberî’de geçtiği gibi Ya’kûbî’de de geçmektedir.

Hazarlarla ilgili olarak Ya’kûbî, Belâzurî, öncü kuvvetler kumandanı olan Sa’îd’in Mesleme kumandasındaki ana ordudan evvel hareket ederek bazı başarılar kazandıktan

⁴⁰² Ya’kûbî, *Târih*, II, 236-237

⁴⁰³ Ya’kûbî, *Târih*, II, 237.

⁴⁰⁴ Ya’kûbî, *Târih*, II, 252.

⁴⁰⁵ Ya’kûbî, *Târih*, II, 271.

⁴⁰⁶ Ya’kûbî, *Târih*, II, 288.

sonra Hazarlar tarafından esir edilen müslümanları kurtardığını bildirmektedir. Fakat yapılan savaşlarda Hakan'ın oğlu öldürülmüş, Mesleme'ye sorulmadan başı Hişâm'a gönderilmiştir. Buna çok kızan Hişâm, Mesleme'yi görevden azletmiştir.⁴⁰⁷

Belâzürî, Ya'kûbî ve Taberî'nin eserlerini karşılaştıracak olursak Taberî'nin Tarihi diğer iki eseri kapsayacak niteliktedir. Ama yine de hem Taberî'den önce yaşamaları hem de Taberî'de bulunmayan önemli ayrıntılar içerdikleri için Türk tarihini araştırarak araştırmacıların ilk olarak Belâzürî ve Ya'kûbî'nin kitaplarını daha sonra da Taberî'yi incelemeleri gerekmektedir. Çünkü bu üç eser rivayetlerin tespitinde ve eleştirilmesinde daha makul sonuçlar vermektedir. Çünkü her üç tarihçi de birbirine çok yakın zamanlarda yaşamış hatta birbirlerine kaynaklık etmişlerdir. Belâzürî'nin bir fütûhat kitabı olması ve Taberî'nin eseri gibi bir genel tarih olmaması sebebiyle fazla detaylı bilgilerin bulunmaması doğaldır. Ya'kûbî'nin eseri de hacim olarak Taberî'nin Tarihine göre daha kısa olması nedeniyle aynı durum onun için de geçerlidir. Belâzürî'nin bir fütûhât kitabı olması ve Taberî'nin eseri gibi bir genel tarih olmaması sebebiyle doğaldır. Ya'kûbî'nin eseri de hacim olarak Taberî'nin Tarihine göre daha kısa olması nedeniyle aynı durum onun için de geçerlidir.

---

⁴⁰⁷ Ya'kûbî, *Târih*, II, 317.

SONUÇ

Türkler ilkçağlardan bu yana adından söz ettiren bir millet olmuştur. Ne yazık ki Çinlilerde ve Araplarda olduğu gibi bir tarih yazma geleneğinin olmaması sebebiyle Türklerin tarihini onlarla temasta bulunmuş milletlere ait kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu kaynaklar Çin, Rus ve Arap kaynaklarıdır. Türklerin ilkçağlarda Çin ile olan yoğun ilişkilerinden dolayı eski dönemlere ait bilgilerini Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Daha sonraki dönemler için özellikle İslâmiyet'in ortaya çıkışı ve yayılmasından sonra Türk Tarihinde Arap kaynakları öne çıkmaktadır. Özellikle Türklerin Orta Asya'dan batıya doğru göçleri ve bu bölgelerde hakimiyete başlamalarından itibaren Arap kaynaklarında daha fazla bilgi bulmak mümkündür. Ayrıca ortaçağ sonu ve yeniçağda Türklerin kendi kaynakları ortaya çıkmakla beraber Rus kaynakları da devreye girmektedir. Özellikle çağdaş Rus araştırmacıların Türk tarihi konusundaki araştırmaları önemli bir yer işgal etmektedir.

İslâm orduları İran'ı fethinden sonra Türklerle karşılaşmış ve onların toprakları üzerinde fetih hareketlerine girişmiştir. Abbasîlerin başa geçişine kadarki ilişkiler savaştan öteye gitmemiştir. Her ne kadar Ömer b. Abdülaziz ve kimi Emevî valilerinin bölgenin İslâmlaşmasında önemli çabaları olsa da bu çabalar Emevîlerin gütmüş olduğu politikalar sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Bu dönemde bireysel ihtidalar dışında topluca İslâm'ı kabul edenlerden bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Çalışmamızda Taberî Tarihinde bulunan Türklerle ilgili rivâyetleri tespit ve değerlendirmeye çalıştık. Taberî'de İslâm öncesi dönemlere ait Türklerle ilgili rivâyetlere bile rastlamak mümkündür. Rivâyetler genel itibarıyla Sâsânî-Türk ilişkileri üzerine olsa da Türklerin eski dönemleriyle alakalı önemli bilgiler içermektedir. İslâm sonrası döneme gelince Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Türkler, buradaki şehirler ve bu şehirlerin fethiyle alakalı tafsilatlı bilgileri Taberî'de bulmak mümkündür.

Rivâyetlerden öyle anlaşılmaktadır ki, Emevîler döneminde Mâverâünnehir bölgesinde mutlak bir hakimiyet sağlanamamıştır. Kudretli valiler döneminde sağlanan hakimiyet, o valinin vefatı veya görevden alınmasıyla tekrar kaybedilmiştir. Ama valilerin bu bölgelerde yapmış oldukları hizmet burada bulunan şehirlerin ileride birer İslâm merkezi olmasını sağlamıştır.

Bölgede Göktürkler'in yıkılmış olması sebebiyle siyâsî bir birliğin olmayışı İslâm ordularının ilerleyişini kolaylaştırırsa da; daha sonra ortaya çıkan Türkiş Hanedanı Horasan valilerine zor günler yaşatmıştır.

Müslümanların Mâverâünnehir'de bu kadar çabuk ilerlemelerinin (özellikle Kuteybe b. Müslim'in) hatta zorluk çıkarabileceklerin kılıçtan geçirilmesinin altında yatan önemli bir sebep vardır: O da Çin'i fethetmek. Bu düşüncüyü Emevî valilerinin çoğunda görmek mümkündür. Örneğin Mûsâ b. Nusayr Endülüs'ten başlayarak tüm Avrupa'yı fethettikten sonra İstanbul'u kuşatacak ve Şamdan gelen ordunun da Anadolu'dan kuşatması üzerine İstanbul fethedilebilecekti. Bu tip düşünceler bazı Emevî valileri ve komutanlarının ne kadar idealist olduklarını göstermektedir. Nitekim Kuteybe b. Müslim bu ideal uğruna Mâverâünnehir'de gerekirse zor kullanmaktan geri durmamıştır.

Emevîlerin son dönemleriyle ilgili bazı şeyler söylemek gerekirse o da Nasr b. Seyyâr ile alakalı olacaktır. Nitekim o genç yaşlardan bu yana bu bölgelerde fetih hareketinin içinde bulunmuştur. Bu kudretli vali göreve getirildiğinde Emevîlerin mevâlî ile alakalı genel politikalarını (Müslüman olsalar bile harac alınmaya devam edilmesi vb.) terk ederek kendine göre bazı uygulamalara gitmiştir. Her ne kadar Emevîler döneminde Ömer b. Abdülazîz döneminde başlasa da bu uygulamalar devamlılık arzetmediğinden halkın gönlünü kazanmaya yetmemiştir. İşte Horasan'ın son valisi Emevîlerin bu bölgede yumuşak yüzü olmasına karşın bölgede başlamış olan Abbâsî muhalefetinin önüne geçmeyi başaramamıştır.

Taberî'de özellikle Hulefâ-i Râşidin ve Emevîler döneminde Türklerle ilgili rivayetlerin oldukça detaylı olmasına karşılık, Hz. Peygamber döneminde ilişkilerin azlığı veya yokluğuna paralel olarak çok az olduğunu tespit ettik. Emevîler döneminde Türklerle ilgili rivâyetlerin yoğun olduğu dönemler Muâviye b. Ebî Sûfyan, Yezid b. Muâviye, Velîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik'in halifelik dönemleridir. Belâzürî ve Ya'kûbî'nin eserlerindeki Türklerle ilgili rivâyetler ve bilgiler elbette Taberî'nin Tarihindeki kadar detaylı değildir. Ancak Taberî'den daha önce yaşamış olmaları ve dönem olarak ona yakınlığı sebebiyle bu iki eserdeki rivâyetleri Taberî'dekilerle mukayese edip kısaca değerlendirmeye çalıştık.

Araştırmacıların klasik kaynakları değerlendirirken farklı milletlerle ilgili bilgileri çok dikkatli bir biçimde incelemeleri gerekmektedir. Çünkü hem kaynaklarda bulunan rivayetlerde hem de daha sonraki dönemlerde bu kaynakları okuyan araştırmacılar zaman

zaman kavmiyetçilik ve duygusallık gibi duygulara kapılarak gerçeklerle bağdaşmayan sözler sarfetmişlerdir. Bu nedenle ilk dönem kaynaklarının ön yargılardan uzak araştırmacılar tarafından ele alınması daha isabetli olacaktır. Ayrıca ilk dönem kaynakları ideolojik okumaya tâbi tutmak, gerçekleri saptırmaktan öteye gitmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Adil Nüveyhid**, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, byy., 1984.
- Ağrakça**, Ahmed, “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Türkler”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994*, Kongrede Sunulan Bildiriler II. cilt, TTK, Ankara, 1999, s. 527-535.
- Ahmed Abdülbâkî**, “*et-Taberî el-Fakîhü'l-Müerrih*”, el-Müerrihu'l-Arabî, Bağdat, 1988, XXXVII, 141-161.
- Akyan**, Abdülkadir, *Türklerle İlgili Hadislerin Tetkiki*, AÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.
- Ali Edhem**, *Ba'zu Müerrihi'l-İslâm*, Kahire, trs.
- Apak**, Adem, “*Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı*”, TÜRKLER, editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, 2002, IV, 324-335.
- Artamanov**, M.İ., *Hazar Tarihi*, çev: D. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.
- Asadov**, Farda, “*VII-IX. Yüzyullarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümlerlik Süren Türk Sulî Hanedanı*”, çev: Bülent Keneş, TÜRKLER, editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, 2002, IV, 311-315
- Atçeken**, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001
- _____, “*Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma*”, SÜİFD, sayı: 7, Konya 1997., s. 411-430.
- Aycan**, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 2001
- Aycan**, İrfan – **Sarıçam**, İbrahim, *Emeviler*, Ankara, 2002
- Bağdathı İsmail Paşa**, (ö. 1339/1920) *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, İstanbul, 1955.
- Balık**, İbrahim, *Hz. Peygamber'in Ortadoğu Stratejisi ve Türkler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 1994.
- Baltacı**, Ahmet, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, S.Ü.S.B.E, Konya, 1995.

- Barthold, V. V.**, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.
- _____, Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, Ankara, 2004,
- _____, “*Mâverâünnehr*”, İA, İstanbul 1978, VII, 408
- Barthold-Frye**, “*Bukhârâ*”. *EP*, Leiden, 1960, I, 1293.
- Belâzürî**, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö.279/892), *Fütûhu'l- Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
- Belâzürî**, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö.279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, Beyrut, 1983
- Bosworth, C:E.**, “*al-Tabarî*”, *EP*, Leiden, 1995, X, 11-15
- Brockelmann, Carl**, *Geshichte der Arabischen Litteratur*, Leiden, 1937.
- Câhiz**, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö.255/868), *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev: Ramazan Şeşen, Ankara, 1967.
- Cerrahoğlu, İsmail**, “*Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler*”, AÜİFD, Ankara, 1975, XX, s. 96-125.
- _____, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1997.
- Cevad Ali**, “*Mevarîdu Târîhu't-Taberî*”, *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-Irakî*, Bağdat, 1950 sayı:1, 143-231.
- _____, “*Mevarîdu Târîhu't-Taberî*”, *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-Irakî*, Bağdat, 1951, sayı:2, 135-190.
- _____, “*Mevarîdu Târîhu't-Taberî*”, *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-Irakî*, Bağdat, 1954, sayı:3, 16-56.
- _____, “*Mevarîdu Târîhu't-Taberî*”, *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-Irakî*, Bağdat, 1961, sayı:8, 425-436.
- Çağatay, Neşet**, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1971.
- Dakukî, Hüseyin Ali** “*Dört Halife Döneminde Araplar ve Hazarlar*”, çev. M. Faruk Toprak, Türk Kültürü Araştırmaları XXV/2. cilt, Ankara, 1987, s. 91-94.

- Dakukî**, Hüseyin Ali “*Emevî Hilafeti Devrinde Araplar ve Hazarlar*”, çev. M.Faruk Toprak, Türk Kültürü Araştırmaları XXV/2. cilt, Ankara, 1987, s. 94-104.
- Daniel**, E.L., “*al-Tabarî, Muhammad b. Jarîr*”, Encyclopedia of Arabic Literature, London, 1998, II, 750-751.
- “*Dihkân*”, İA, İstanbul, 1961, III, 95
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1989.
- Eberhard**, Wolfram, *Çin Tarihi*, çev. İkbâl Berk, TTK, Ankara, 1987.
- Esin**, Emel, “*Amuderya*”, DİA, İstanbul, 1991, III, 98-99.
- _____, *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhaları*, Ankara, 1985.
- Frye**, Richard N., *Selçuklular’dan Evvel Ortaşark’la Türkler*, Belleten, c. X, Ocak 1946, sayı 37, TTK yay.
- Gibb**, H.A.R. “*Asad b. Abd Allah*”. EI², Leiden, 1986, I, 684.
- _____, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, çev: Hasan Kurt, Ankara, 2005.
- Golden**, “*Khazar*”, EI², Leiden, 1978, IV, 1172-1182.
- Gumilev**, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, çev: D. Ahsen Batur, İstanbul, 2003.
- Günaltay**, M.Şemseddin, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asyanın Umumi Vaziyeti*, Ankara, trs.
- Hatîb el-Bağdadî**, Ebûbekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdat*, Beyrut, trs.
- Horovitz**, Joseph, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, çev. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen Ankara, 2002.
- Humphreys**, R. Stephen, *İslâm Tarih Metodolojisi*, çev. Murtaza Bedir & Fuat Aydın, İstanbul, 2004,
- Işık**, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülazîz’in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 1991.
- İşıltan**, Fikret, “*Taberî*” İA, İstanbul 1970, XI, 594-598.

- İbn A'sem**, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî (ö. 314/926), *el-Fütûh*, Beyrut, 1986.
- İbn Hacer**, el-Askalânî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (ö. 852/1448), *Lisânü'l-Mîzân*, Beyrut, 1986.
- İbn Fazlan**, Ahmed b. Fazlan (ö. 310/922), *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975
- İbn Hallikân**, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekir (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk.: İhsan Abbas, Beyrut, trs.
- İbn Rüşd**, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-Müctehid*, İstanbul, 1985.
- İbnü'l-Esîr**, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965.
- İbnü'l-İmad**, Abdulhayy Ebu'l-Fellah el-Hanbelî (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, 1979.
- İbnü'n-Nedîm**, Ebu'l-Ferac Muhammed b. İshak (ö. 385/995), *el-Fihrist*, Beyrut, 1978.
- İzmirli**, İsmail Hakkı, "Peygamber ve Türkler", *II. Türk Tarih Kongresi İstanbul 1943*, s. 1013-1027.
- Kafesoğlu**, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977.
- Karapınar**, Fikret, *Ebû Bekr el-Gülâbâdî'nin Maâni'l-Ahbâr Adlı Eserinin İlk 80 Varağının Tahkîk ve Tahrîci*, Konya, 1999
- Kâtip Çelebi**, Hacı Halife (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-Zünûn*, İstanbul, 1941.
- Kazıcı**, Ziya – Şeker, Mehmet, *İslâm Türk Medeniyeti Tarihi* İstanbul, 1981.
- Kısa**, Yusuf, *Nasr b. Seyyar ve Emevilerin Yıkılışı yıllarında Türk Yurtlarının Siyasi Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 1994.
- Kitapçı**, Zekeriya, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, İstanbul, 2000.
- _____, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler*, Konya, 2004.
- _____, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988.
- _____, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya, 2001.

_____, “*Hadislerde Türkler –Sahih ve Sünenlerde Bir Tarama-*”, Tarih ve Medeniyet, Mayıs, 1996, no: 27, s.47-52.

Kmosko, Michael, “Araplar ve Hazarlar”, *Türkiyat Mecmuası*, çev: A. Cemal Köprülü, İstanbul, 1935, s.133-155.

Kurat, Akdes Nimet, “*Kuteybe bin Müslim’in Hârizm ve Semerkand’ı Zaptı*”, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara,1948, VI/5, s. 385-430.

Kurt, Hasan, *Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci*, Ankara, 1998.

_____, *Taberî’nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, O.M.Ü.S.B.E., Samsun, 1991.

Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000.

Küçükbaşcı, Mustafa S., “Erken Dönem Arap-İslâm Edebiyatında ‘Türk’ Tasavvuru”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11 (Mart 2002), 7-29.

_____, “Türk Hakimiyetine Kadar Arap-İslâm Edebiyatında ‘Türk’ Tasavvuru”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (Eylül 2002), 21-39.

Lassner, Jacob, “*al-Tabarî*”, Dictionary of the Middle Ages, New York, 1989, XI, 569-570.

Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, der. & çev. Yusuf Ziya Yürükân, İstanbul, 2004.

Ömer Rıza Kehhâle, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, Beyrut, trs.

Önkâl, Ahmet, “*Ahnef b. Kays*”, DİA, İstanbul, 1989, II, 174.

Öz, Osman, *Hâris b. Süreyc ve Aşağı Türkistan’da Mürcie Hareketi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 2002.

Özaydın, Abdülkerim, “*Türklerin İslâmiyeti Kabulü*” TÜRKLER, editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, 2002, IV, 239-262

Rippin, Andrew, “*al-Tabarî*”, Encyclopedia of Religion, New York, 1987, XIV, 231-233.

Schaeder, H.H., “*Semerkand*”, İ.A. İstanbul, 1966, X, 469.

Suyûtî, Celeleddin Abdurrahman b. Ebîbekr (ö. 911/1505), *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, Beyrut, trs.

- Sübkî**, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî (ö. 771/1369), *Tabakâtü's-Şâfi'yyetü'l-Kübrâ*, thk: Mahmud Muhammed Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Beyrut, trs.
- Sümer**, Faruk, “*Dihkân*”, DİA, İstanbul 1994, IX, 288-289.
- Süslü**, Adem, *Hişam b. Abdümelik'in Orta Asya Politikası ve Türkler*, Basılmamış Doktora Tezi, SÜSBE, Konya, 2001.
- Şeşen**, Ramazan, “*Eski Araplar'a Göre Türkler*”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1969, XV, s. 11-30.
- _____, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mulûk*, Beyrut, 2001
- Togan**, Zeki Velidi, “*Hazarlar*”, İ.A., İstanbul, 1977, V, 397-408.
- _____, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
- Türkmenoğlu**, Mehmet Ali, *Aşağı Türkistan Hakimiyet Mücadelesinde Türgeşler ve Araplar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 2000.
- Varol**, M. Bahaüddin, “*İlk Dönem İslâm Siyasî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi*”, SÜİFD, sayı:18 yıl: 2004 Güz, s.115-136.
- Wellhausen**, Julius., *Arap Devleti ve Sukutu*, çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1963.
- Ya'kûbî**, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (ö.292/904), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, trs.
- Yâkût el-Hamevî**, Şihabüddin Ebu Abdillâh Yakut b. Abdillâh (ö.626/1228-1229), *Mu'cemu'l-Üdeba'*, Beyrut, 1980 .
- _____, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1990.
- Yaman**, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş*, İstanbul, 1998.
- _____, *İslâm Hukukunda Uluslararası İlişkiler*, Ankara, 1998
- Yeşil**, Muhsin, *Ahnef b. Kays Hayatı ve Şahsiyeti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 1998.
- Yıldız**, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Ankara, 2000.

Yurdaydın, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971.

Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed Şemsüddîn (ö.748/1347), *el-'Iber fî Haberi men Ğaber*, Beyrut, 1347.

_____, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, Beyrut, trs.

_____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk: Şuayb Arnavut, Beyrut, 1975.

_____, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Beyrut trs.

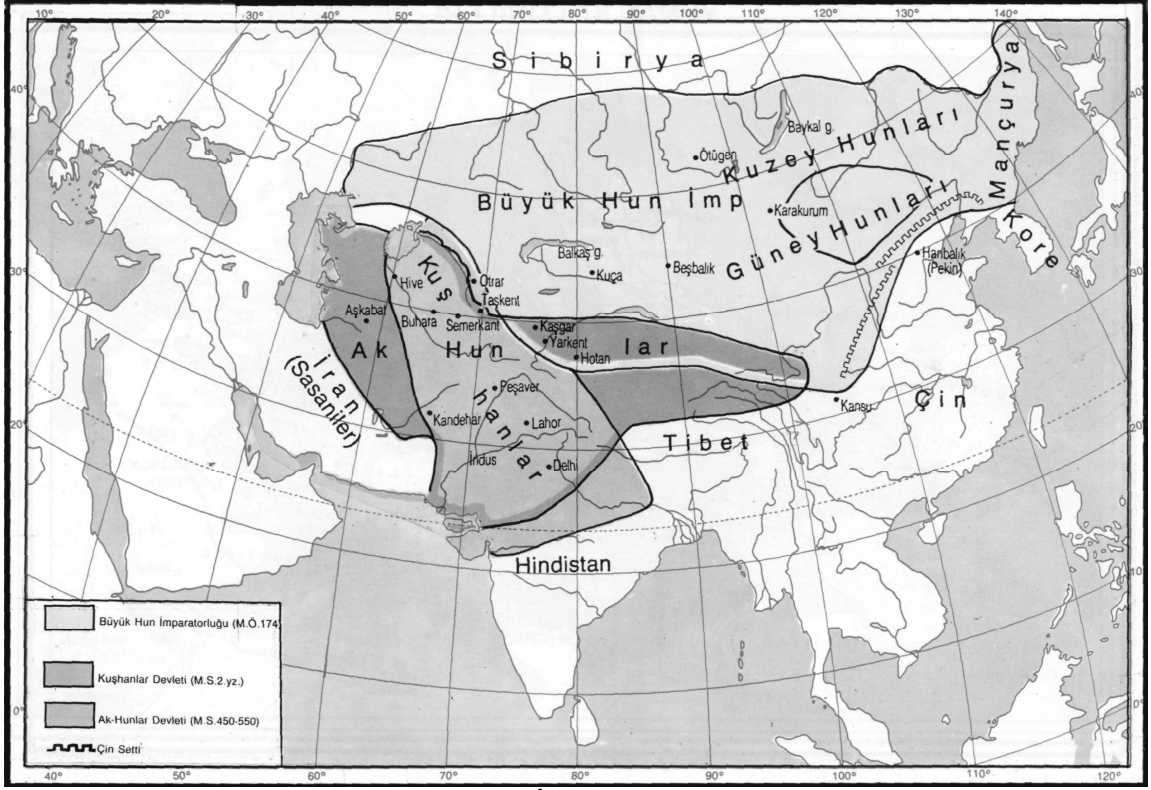
Zetterstéén, K.V., “*Kuteybe*”, İA, İstanbul, 1997, VI, 1052.

_____, “*Mesleme*”, İA, İstanbul 1987, VIII, 126.

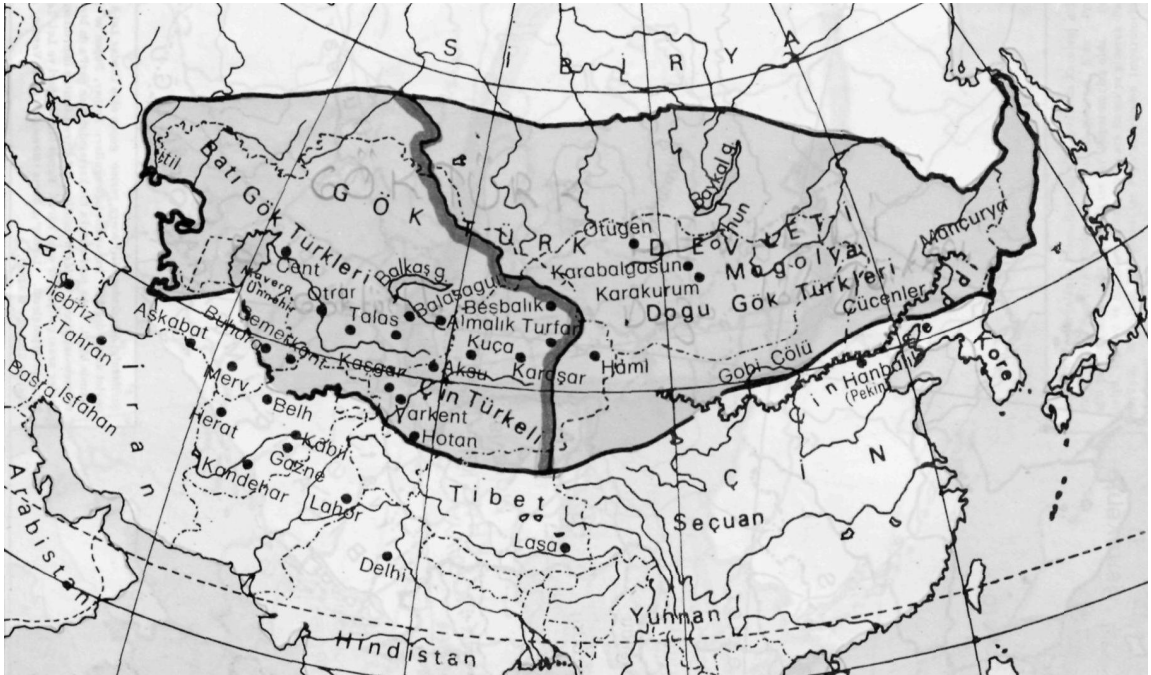
Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm Kamûsu Terâcim*, Beyrut, 1989.

Zuhaylî, Muhammed, *İmam et-Taberî*, Dimeşk, 1990.

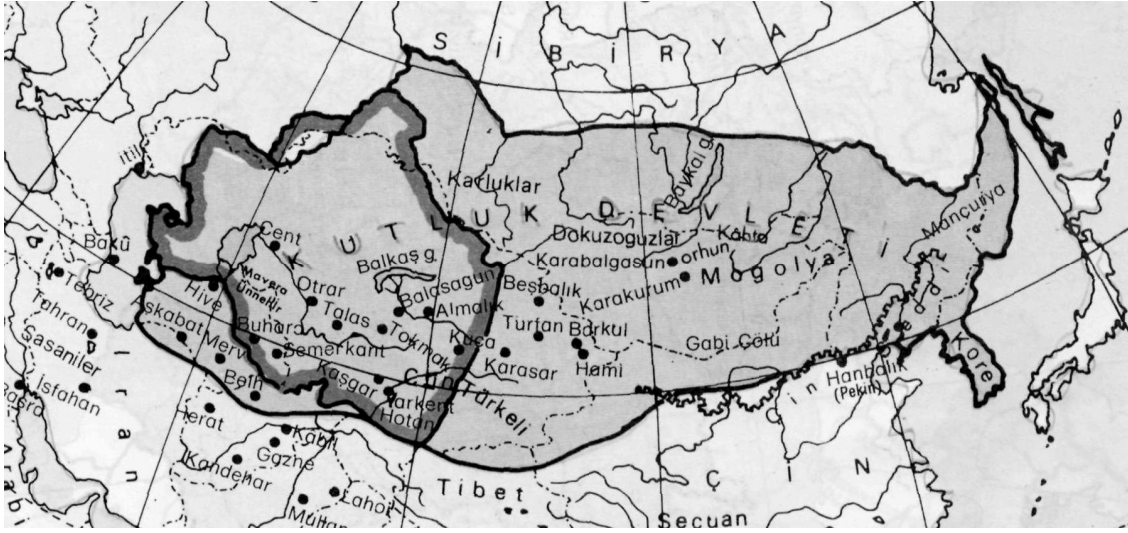
HARİTALAR

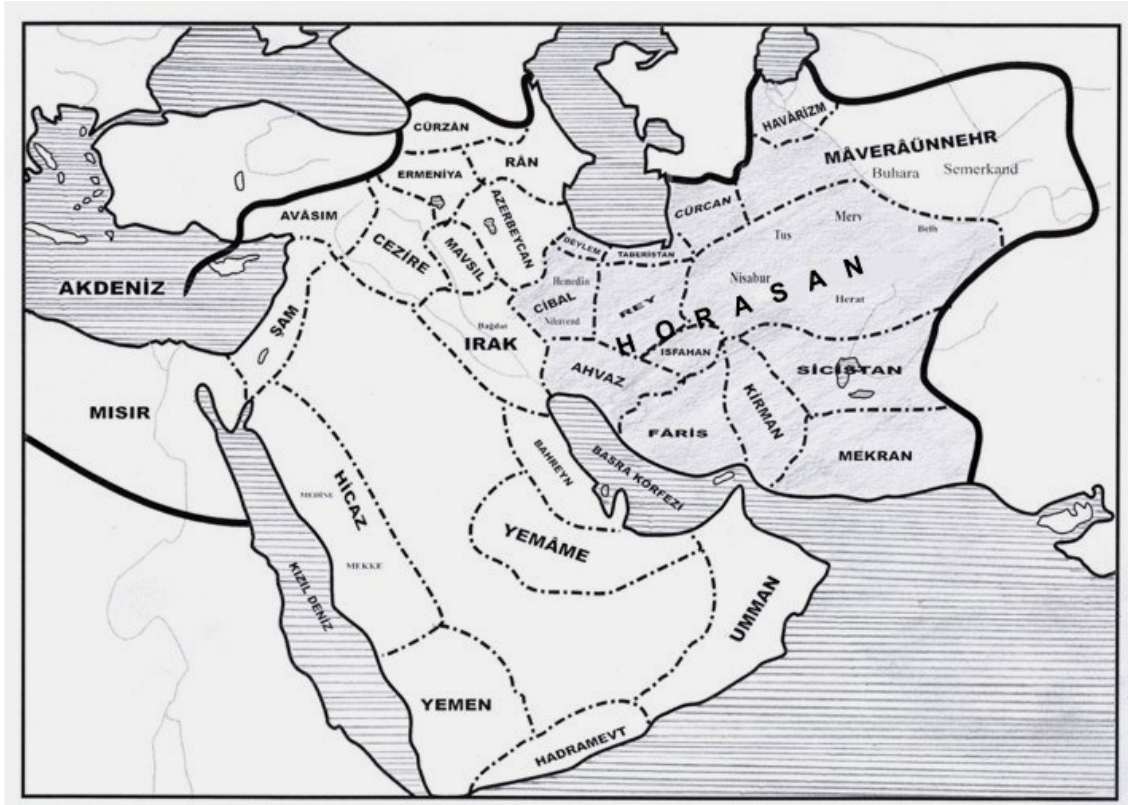
Harita 1: Büyük Hun, Akhun ve Kuşhan İmparatorlukları

Harita 2: Göktürk Devleti

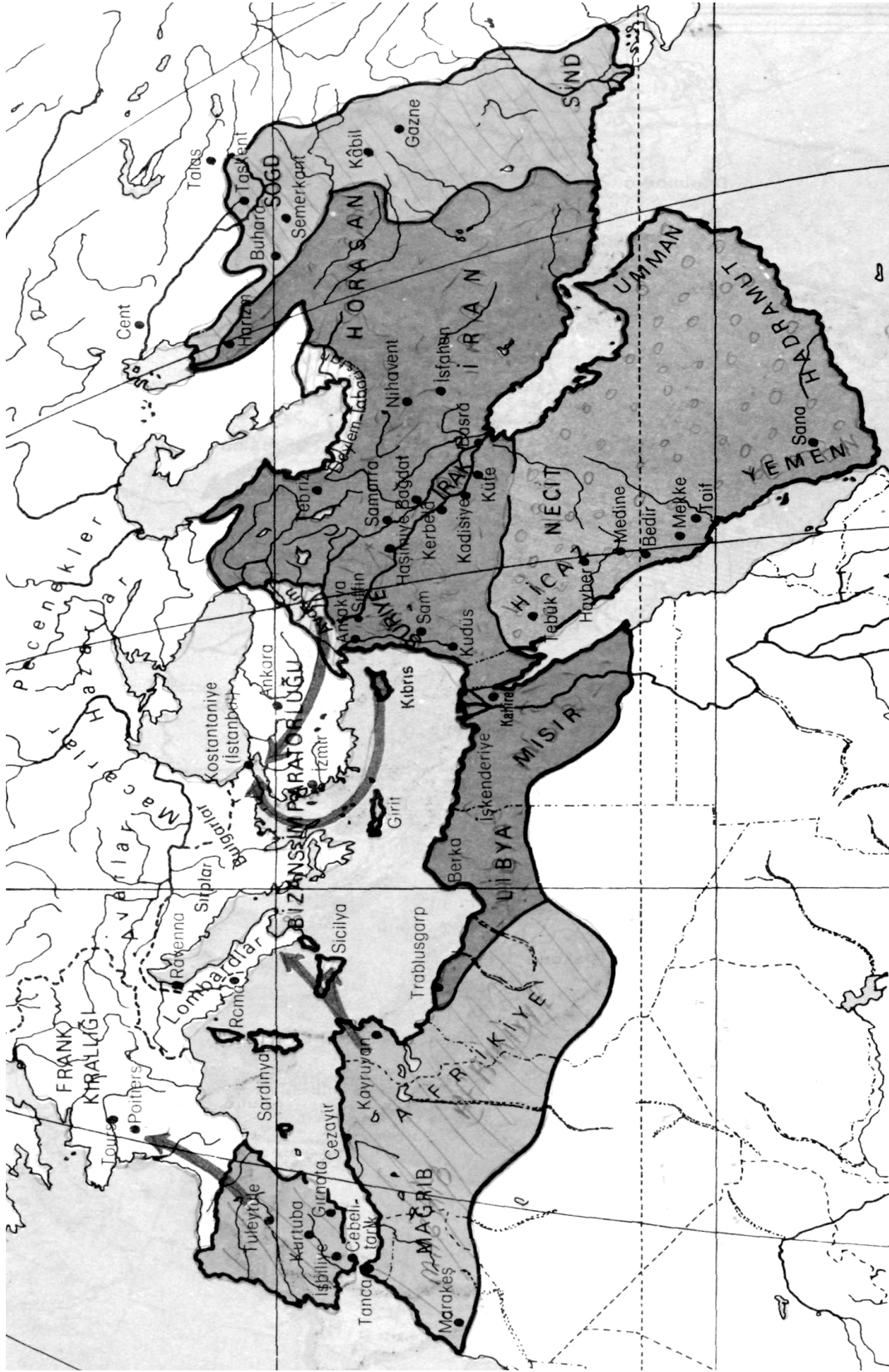

Harita 3: Kutluk Devleti (II. Göktürk Devleti)

Harita 4: Emevîler döneminde Horasan vilayeti

Harita 5: Emevîler dönemi en geniş sınırlar

EŞZAMANLI TABLO⁴⁰⁸

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
571		Sâsânî-Türk Hakanlığı barışı.	Hız. Peygamber (sav) doğumu. Ermeniler Sâsânîlere karşı isyan ettiler.
572	P'ei-C'h'i-Türk barışı.	Mukan Han öldü Tahta Ta-po Han geçti.	Ermenistan yüzünden Bizans-İran savaşı.
573		Bizans'dan Türklere Eutihius	Hirodion ve Kilikyalı Pavlos elçi olarak geldi.
574	Hoten elçisi P'ei-C'hou'da.		
575		Uturgurlar Türklerin mütefiği oldular.	Bizans-İran müzakereleri.
576	P'ei-C'h'i Choular tarafından mağlup edildi.	Bospor (Kerç) Türkler tarafından muhasara ve zaptedildi. Valentinus Türklere elçi olarak geldi. İstemi Han'ın ölümü.	Sâsânîler Ermenistan'a saldırdı.
577	P'ei-Ch'i'nin yakılışı.	Türkler Kırımı istila ettiler.	
578	Kao Pao-ning Çahar'da.	Hakanlık-P'ei-Chou savaşı.	
579		Türkler Çin'i istila ettiler.	Hüsrev Anuşirvan'ın ölümü.
580	P'ei-Chou-Hakanlık barışı.	Türkler Lazika'ya girdiler.	
581	Yang Chien'in devlet darbesi. Sui hanedanının kuruluşu.Togon saldırısı püskürtüldü.	T'o-po Han öldü. Töremen'in tahttan uzaklaştırılması. Amrak'ın tahttan uzaklaştırılıp, Sha-po-lio'nun tahta çıkışı.	
582	Kao Pao-ning'in Sui'ye karşı isyanı.	Türklerin Çin'e hücumu püskürtüldü.	
583	Togonlular'ın Lin-tao açıklarında bozuluşu.	Töremen orduları bozuldu. Sha-po-lio galip geldi.Ch'u-lo-hou Çin'e teslim oldu.	Avarlar Bizans'a saldırdı.
584		Hakanlıkta iç savaş. Sha-po-lio ve Kara Çürin Çin'le ittifak akdettiler.	
585	Kıtanlar Çin tarafına geçtiler.	Abarlar'ın isyanı.Sha-po-lio Abarlar'ı ve Töremen'i mağlup etti.	
586		Töremen Buhâra'ya çekildi.	
587	Sui Hou-Liang İmparatorluğu'nu zapteddi.	Sha-po-lio öldü.Tahta Ch'u-lo-hou geçti.Mağlup olan Töremen esir edilerek katledildi.Ch'u-lo-hou batı seferi sırasında öldürüldü.	Bizans-Avar barışı.
588	Türk-Çin sınırında serbest ticaret bölgeleri kuruldu.	Tahta Yün Ulug çıktı.	Bizans Bospor'u(Kerç)istirdat etti.
589	Siu İmparatorCh'en İmparatorluğunu zapteddi.	İran üzerine sefer. Herat savaşı. Persler Beykend'i ele geçirdi.Türk-İran barışı.	Hazar, Grek ve Gürcüler'in Agvania'ya hücumu Perslerce püskürtüldü.
590		Kao-ch'ang Türkler'in hakimiyetine geçti.	Behram Çübin isyanı.

⁴⁰⁸ Bu tablo oluşturulurken Orta doğu ile ilgili bilgiler Taberî'nin *Târîh*, Uzak Doğu ve İç Asya ile ilgili bilgiler L.N. Gumilev'in *Eski Türkler* adlı eserinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
591	Togon hanı K'ua-lü öldü.		Behram Çûbin'in ordusu bozuldu. Hüsrev Perviz taç giydi.
593		Doğu ve Batı Türkleri arasında barış ve hakanlığın yeniden birleşmesi.	Bestam'ın isyanı.
594	Çin'de açlık.	Ch'ang Sung-sheng elçi olarak Türkler'e geldi.	
597	Güney Çin'de köylü isyanları. Togon Çin'e tarafsızlık sözü verdi.	Cangar'ın ihaneti.Chou hanedanından bazı prenslerin katli.Türk-Çin çarpışmaları yeniden başladı.Asi Ugorlar Türklerce te'dip edildi.	
598	Koreliler Leao-hsi'yi ele geçirdi.Çinlilerin hezimetini.	Çin orduları Türklere hucum etti.	Kara Çürin Türk'ün elçisi Konstantinapol'da.
599	Ordos'da başarılı çarpışmalar.	Cangar'ın hezimetini.Yün Ulug'un öldürülüşü.Tahta (Böke-han) ünvanı alan Kara Çürin Türk geçti.	
600	An-chou'daki Köylü isyanları bastırıldı.	Türkler'in Çin'e hücumu.	
601		Çinliler'in Ch'angan'da bozulmuşu.	Bizanslılar Avarlar'ı münhezim kıldılar.
602		Çin'e karşı başarısız akınlar.	Foka isyanı. Mavrikios'un ölümü. Bizans-Sâsânî savaşlarının yeniden başlaması.
603		Kara Çürin'e karşı 10 Tie-le kabilesinin isyanı. Ni-li Han'ın ölümü.	Kuşanlar'ın Türklerin desteğiyle Sâsânîler'e karşı isyanı.Toharistan'ın İran'dan kopuşu.
604	Yang Chien'in âni ölümü. Tahta Yang-ti geçti.	Kara Çürin Togon'a kaçtı. Hakanlığın ikiye taksimi. Doğu Hakanlığı Cangar'a, Batı Hakanlığı Taman'a kaldı. Bası Tegin Çin'de tutuklandı.	Perslerin Bizans'a saldırısı. Dara şehrinin zaptı.
605	Kıtan isyanı bastırıldı.	Cungarya'da Töles hanlığının kuruluşu. Batı Dulu Türkleri Töles kabileleri K'i-pi ve Seyanto tarafından mağlup edildi.	
607	Türkler'le sınır ticareti yasaklandı. Tibetin birleşmesi.	Cangar'ın Lo-yang'da ağrılanışı.	Persler Mardin ve Amid kalelerini ele geçirdiler.
608	Kao-ch'ang hakimi Poya Çinliler'le müzakerelere başladı. Çin ordusu Togon'agirdi.	Cangar öldü. Tahta Şibir-han geçti. Cungan Tölesleri Batı Türkleriyle anlaşarak Togon'a saldırdılar.	Persler Suriye'yi ele geçirip Khalkedon'a kadar ilerlediler.
609	Yang-ti Togon, Kao-ch'ang ve 27 prensliği itaat altına aldı.		

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
610	Lo-yang'daki halk isyanı bastırıldı. Gibin'den Çin'e elçi geldi.	Lo-yang'da Türkler için muhteşem bir ağırlama şöleni düzenlendi.	Heraclius'un isyanı ve Foka'nın ölümü.
611	Yang-ti'nin Kögyüro seferi.	She-kui Han'ın isyanı. Taman Han Kao-ch'ang'a kaçtı.	
612	Çin ordusu Kögyüro'da bozuldu.	Çin tarafına geçen Taman taraftarları üç ordaya bölündü.	Persler Kayseri ve Kapadokya'yı ele geçirdiler.
613	Kögyüro'da ikinci sefer. Yang Hsiüank 'ai'ın isyanı. Köylü isyanları Çin'in her tarafına yayıldı.	Şibir-han Çinli asi kumandanları destekliyor. Çinli casusların Türkler arasında bozgun çıkarma teşebbüsleri ortaya çıkarıldı.	
614	Kögyüro ile barış anlaşması.		
615	Çin'de halk isyanları yayıldı. Togon bağımsızlığına kavuştu.	Şibir-han'ın Yai-men'e hücumu. Savaş.	Persler Kudüs'ü ele geçirdiler.
616	Yang-ti güney kaçarak Chien-tu kalesine kapandı.	Kıtan, Shih-wei, Togon ve Kao-ch'ang Şibir-han'a itaat arzettiler.	
618	Tang hanedanının kuruluşu.	She-kui Han öldü. Tahta Tung Cabguhan geçti.	
619	Tang-Türk ittifakı bozuldu. Ho-hsi'nin zaptı. Wang Shih-ch'ung'un Shan-si'de, diğer kumandanların başka bölgelerde Tang hanedanına karşı isyanları ve bu isyanların Türkler tarafından desteklenişi.	Şibir-han'ın Ordos'a girişi ve ölümü. Tahta C'hu-lo Han geçti. Cungar Tölesleri Tung Cabgu-Han'a itaat arzettiler. Tölesler-Uygurlar'ın Ch'u-lo Han'a karşı isyan.	Hun prensinin İstanbul'da vaftiz oluşu. Avarlar'ın İstanbul surları önüne kadar gelişi.
620	Li Shih-min Liu Wu-chou'yu mağlup ve katletti.	Ch'u-lo Han Sui hanedanı taraftarlarıyla ittifak akdetti.Ch'u-lo Han'ın ölümü.Tahta Kat İlhan geçti. Liang-chou'ya saldırı.	Avarlar'ın püskürtülüşü.
621	Lu Hei-ta'nın Ho-pei isyanı.	Türkler T'ai-chou ve Yüan-chou'ya saldırdılar.	
622	Lu Hei-ta Türk ittifakı.	Türkler Kuzey-Doğu Çin'e girdiler.	H'eraclius Sâsânîlere karşı atağa geçti.
623	Lu Hei-ta öldürüldü.Togonlar Çinlilerce tarumar edildi.	Doğu Türkleri Çin'e saldırdı. Geri çekiliş.Batı Türk Hakanlığı-Çin ittifakı.	H'eraclius Atrpatakan'a girdi.
624	Tang Hanedanı bütün Çin'i bir yönetim altında birleştirdi.	Shan-si'nin işgali.	H'eraclius Kilikia'ya çekildi.
625			Bizans ile Batı Türk Hakanlığı arasında karşılıklı elçilerin gelip gidişi.
626	Li Shih-min'in devlet darbesi. Türklerle Wei Nehri'nde barış anlaşması yapıldı.	Batı Türkleri Derbent üzerinden Kafkas-ötesini istila ettiler.	Grekler ve Türkler Tbilis'i kuşattılar.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
627	Tung Cabgu-han'a gönderilen elçi Kat İlhan tarafından tutuklandı.	Seyontalar Batı Türkleri hâkimiyetinden çıkarak Doğu Türkleri'ne bağlandılar. Şiddetli kar sebebiyle açlık.	Avarlar ve Persler Konstantinopol'u kuşattılar. Grekler Ninevia açıklarında Persleri münhezim kıldılar.
628		Tiflis Batı Türkleri ve Hazarlar tarafından zaptedildi. Agvania'nın fethi. Seyanto, Uygur, Bayırku ve Kitanlar'ın Kat İlhan'a karşı isyanı. Yukuk-şad ve Tölis-han'ın Uygurlarca inhizamı. Tölis-han'ın Kat İlhan'a isyanı.	Hüsrev Perviz'in katliamı. Bizans ordusunun Ctesiphon'dan çekilişi. İran'da Kavad Şiruya'nın askeri diktatör Şahrvaraz'a rağmen taç giyişi. Sarayda suikastların başlaması.
629	Ordos'taki Ma-i kalesinin zaptı. Bütün cephelerde Türkler'e karşı hücumların başlaması. Tibet tahtına Srong-brtsan-sgam-po'nun çıkışı.	A-shih-na She-ni Bişbalık'ı ele geçirdi. Karluklar T'ung Cabgu Han'a karşı isyan etti. Seyanto lideri İ'nan (han) ünvanı aldı. Bayırku, P'u-ku ve Torna kabileleri Çin tarafına geçti. Kat İlhan Ling-chou önlerinde mağlup oldu. Prenslerin ihaneti. O-yang-ling dağlarında hezimet.	Bizans-İran barışı.
630	Hami T'ang İmparatorunun hakimiyetine geçti.	Kat İlhan mağlup ve esir edildi. Doğu Türk Hakanlığı'nın sonu. T'ung Cabgu Han Külüg Sibirhan tarafından öldürüldü. Nuşibiler Külüg'e karşı isyan ettiler.	Batı Türkleri Ermenistan'ı işgal ederek Sâsânîleri mağlup ettiler. Batı Türkleri Transkafkasya'yı düşmanlardan temizlediler.
631	Türkler arasında yaşayan 80 bin Çinlinin Çin'e iade edilişi.	Sibirhan öldürüldü. Tahta Sih-Cabgu-han geçti. Hami bozgunu. Çebi-han Altay dağlarına çekildi.	Kuturgurlar'ın Avarlar'a karşı isyanı ve Avarlar tarafından inhizamı.
632	Karaşar ve Hoten elçileri Çin'de.	K'i-piler T'ien-shan'dan Çin içlerine göçttiler.	
633	Tibet elçisi Çin'de. Savaş.	Çu-yu ve Çumiler İli'den Çin'e göç ettiler. Sih-Cabgu tahttan indirildi. Tahta Ni-shu Tu-lu Han geçti.	Bulgarlar Türk hakimiyetinden çıktılar. Bulgar kabileleri Kubrat tarafından birleştirildi.
634	Tibet ile T'ang İmparatorluğu arasındaki çarpışmaların başlaması.	Ni-Shu Tu-lu Han öldü. Tahta İşbara Tölis-şad-han geçti. A-shihna She-ni Uygurlar tarafından mağlup edildi.	Araplar Suriye ve Mesopotamya'ya girdiler.
635	Togon ve Tibetliler imparatorluk süvarilerince bozguna uğratıldı.	Batı Türk Hakanlığında reform: Dulu ve Nuşibi kabilelerinin hukukunun tanınması.	Araplar Dimeşk'i zaptedtiler.
636		A-shih-na She-ni T'ang İmparatoruna teslim oldu.	Yermük savaşı.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
637			Kadisiye savaşı. Kudüs'ün şartsız teslimi.
638	İran elçisi Çin'de	Yukuk-şad'abağlı Türkler ve Kaoch'anglılar Karaşar'ı mağlup ettiler. Batı Türklerinin başına Yukuk İrbis-Tu-lu Han geçti. İç savaş.	Araplar Suriye'deki Bizans kalesini ele geçirdi. Mezopotamya ve Huzistan Arap hâkimiyetine geçti.
639	Srong-brtsan-sgam-po Nepalli prensesle evlendi.	Türk esirler arasında görüş birliği. A-shihna Sih-mo Türk esirler tarafından reis olarak seçildi. Sürgüne gönderilen İşbara Tölis-şad öldü. Nuşibiler İlkülüg-şad İrbis-han'ı tahta çıkardılar.	
640	Kao-ch'ang'ın fethi.	İl-külüg-şad İrbis-han öldü. Tahta İrbis İşraba-cabgu-han geçti.	Araplar Mısır'a girdiler.
641	T'ang-Tibat anlaşması ve Srong-brtsan-sagam-po ile Çin prensesin nikahı.	İrbis İşbara-cabgu-han İrbis Tul-lu-han tarafından öldürüldü. Doğu Türkleri steplere döndüler. Onlara saldıran Seyantolar mağlup oldular.	
642	Hami'deki imparatorluk garnizonu Batı Türkhanı İrbis Tu-lu Han'ı mağlup etti.	İrbes She-kui Han'ın kışkırtması sonucu İrbis Tu-lu Han'a karşı isyan.	Nihavend savaşı. İskenderiye'nin fethi.
643	Kögüryo ve Paekçe Silla'ya saldırdı.	İrbis Tu-lu Han Toharistan'a çekildi.	
644	Srong,brtsan-sgam-po Batı Tibet'deki Shang-shung kabilesini itaat altına aldı.		Araplar İsfehan'ı zapteddiler.
645	Kögüryo seferi.	Seyantolar'ın Çin'e hücumu.	Agvania'lı Cevanşir'in Sâsânîler'e karşı isyanı.
646	Batı Türk Hakanlığı'yla olan ittifakın bozulması.	Seyantolar'ın imparatorluk güçleri ve Uygurlar tarafından in hizamı.	
647	Kögüryo'ya karşı yeni bir sefer.	Uygur, Bayıku ve Kurıkanlar T'ang İmparatoruna itaat arz ettiler.Çebi-han Çin'e elçi gönderdi.	Araplar Kuzey Afrika'ya girdiler.
648	Tibetliler'in Hindistan seferi.A-shih-na Sheni'nin Batı ucuna yürüyüşü.Kuça'nın zaptı.	A-shih-na Hallıg T'ang İmparatoruna teslim oldu.	
649	Hoten'in zaptı. T'aitsung Li Shih-min'in ölümü. Tahta kaotsung'un çıkışı.	Çebi-han'a karşı Çin orduları gönderildi.	Araplar Kıbrıs'ı ele geçirdiler.
650		Çebi-han esir edildi.	Araplar İstahr(Persopolis)i zapteddiler.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
651	Batı Türkler'i Bişbalık'ı ele geçirdiler.	İrbis She-kui Han'ı öldüren hallig İşbara-han titülü aldı.	III. Yazdecird öldürüldü. Araplar Horasan'ı ele geçirdiler.
652	İmparatorluk kuvvetleri Çu-yu ve Çumiler'i mağlup ettiler.	İşbara-han Mahuy Suri'yi mağlup ve katletti.	Araplar Cüzcan ve Toharistan'a girdiler.
653	İmparatorluk kuvvetleri Bişbalık'ı istirdat ettiler.	Yukuk İrbis Tu-lu han öldü.	
654	İmparatorluk kuvvetleri Karluk ve Çumugunlar'a saldırdı.	Chen-chu'nun başarısız isyanı.	Araplar'ın Belh, Maymürg ve Harezm'e hucumu.
655		İşbara-han imparatorluk kuvvetlerinin ilerlemesini durdurdu.	Feyrüz Araplar'ı Sistan'dan çıkardı.
656	İmparatorluk kuvvetleri Batı Türk Hakanlığı'na saldırdı. Bayırku, Sih-kie, P'u-ku ve Tofira kabileleri T'ang İm.a isyan ettiler.	İşbara-han İli nehri civarında mağlup oldu. Nuşibi ve Dulular'ın kapitülasyonu. Batı Türklerinin inhizamı.	Halife Osman'ın katledilmesi. Hilafet kavgaları. Hazar Hakanlığı'nın şekillenmesi.
657		İşbara-han'ın kaçıışı ve esir edilişi.	
658		Ebinor ve Kuça'daki son Türk birliklerinin inhizamı.	
659		Chen-chu'nun mağlup v katledilişi.	
660	Kögüryo ve Paekçe Silla'ya saldırdı.	Merkezi T'ien-shan'daki Nuşibiler imparatorluğa itaat ettiler.	Agvanialı Cevanşir Hazarlar'ı mağlup etti.
661		İmparatorluk ordusu Kögüryo'ya girdi. P'hin-yang'ın başarısız muhasarası.	Araplar Agvania'yı fethettiler. Emevîlerin Hanedanının kuruluşu.
662	Tibet orduları isyan eden Türkler'i desteklemek amacıyla Batı ucuna girdiler.	Töles kabilelerini isyanı bastırıldı. Mi-she'nin katli. Kung-yü ve Yagma kabilelerinin isyanı.	Arap-Hazar savaşı. Araplar Kabul'u ele geçirdiler.
663	Tibetliler Togon'u zaptetti. Paekçe ve Japon filosu İmparatorluk güçleri tarafından talan edildi.	Batı Türk isyancıları Turfan ve Hoten'e saldırdılar.	
664		Batı Türklerinin isyanı bastırıldı.	Araplar Pencap'a girdiler.
665	Tibet-Çin savaşı.		
666	Kögüryo'da iç savaş.	Pu-chien öldü.	
667	Tibet göçebe Ch'ianglar'ı itaat altına aldı.		
668	İmparatorluk güçleri Kögüryo'yu zaptetti.		Araplar Khalkedon'u ele geçirdiler.
669	Kögüryo'daki isyanlar bastırıldı.		
670	İmparatorluk güçleri Buhayn Göl açıklarında Tibetlilerce mağlup edildi.	Tibet ve Hotenliler Kuça'yı mağlup ettiler.	Hazarlar Bulgarlar'ı mağlup ettiler.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
671		T'u-ch'i Batı Türlerinin başına getirildi.	Araplar Merv, Belh ve Herat'ı tamamıyla ele geçirdiler.
672	Tibet'in imparatorluğa yaptığı barış teklifi reddedildi.		
673			Araplar Konstantinopol'u kuşattılar.
674	Kögüryo'da halk isyanı.		Araplar Beykend'e saldırdılar.
675			Bulgarlar Asparuh kumandasında Tuna sahillerine geldiler.
676	Tibet'in Çin'e hücumu.	T'u-ch'i Tibetle anlaşarak kendisini han ilan etti.	Araplar Semerkand ve Harezm'e saldırdılar.
677		Tibetliler ve Batı Türkleri Kuça'yı ele geçirdiler.	
678	Tibetliler Kuça'ya imparatorluktan yolup aldılar.		Bizans-Hilafet barış anlaşması.
679	Mang-ro-mang-brtsan öldü. Tahta Dus-srong geçti. İmparatorluk kuvvetleri Kukunor'da mağlup edildiler.	İmparatorluk kuvvetleri T'u-ch'i Han'ı tutukladı. A-shih-na Ni-shu-bek'in isyanı.	Bulgarlar'ın Trakya'ya girişi.
680	Yünnan Tibetilerce fethedildi.	Ni-shu-bek isyanı bastırıldı. fu-nien isyanı.	
681	Wen-ch'eng Tibet'te öldü.	Pu-nien isyanı bastırıldı. Kutlug'un Uygurlar'a saldırısı.	Selm b. Ziyâd Mâverâünnehir'e saldırdı.
683	İmparator Kao-tsung öldü.	Ktlug'un isyanı genişliyor.	Hazarlar Ermenistan'a saldırdılar.
684	Çin'de devlet darbesi. Chung-tsung tahttan indirilerek sürgün edildi.		Hazarlar Kafkas-ötesine saldırdılar.
685			Bizans ile hilafet arasında barış anlaşması imzalandı.
686		Çi orduları Hsin-chou açıklarında bozguna uğratıldı.	
687		Mağlup olan Kutlug Gobi Çölü'ne çekilerek, kendisini takip eden Çin kuvvetlerini kılıçtan geçirdi.	
688	Veliaht prenslerin suikastı ortaya çıkarıldı.	Türkler Türgişler tarafından bozguna uğratıldı. Türkler Uygurlar'ı itaat altına aldılar.	Bizanslılar'ın Kafkas ötesini işgali.
689	Çinliler'in Tibet'e hücum ve inhizamı.		Abdullah b. Hâzim'in halife Abdülmelik'e karşı isyanı.
690	İmparatoriçe Wu imparator ünvanı aldı. T'ang hanedanı lağvedildi.		Abdullah b. Hâzim Horasan'daki Türk birliklerini tarumar etti.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
691	Tang-hsienlere Manlar Çin tarafına geçtiler.		Abdullah b. Hâzim'in Mâverâünnehir seferi. Hilafet hakimiyetinin Horasan'da tekrar ikamesi.
692	Tibet orduları imparatorluk güçlerince Batı ucunda mağlup edildi.		Araplar Derbent'e girdiler.
693	Tibet orduları Çin kuvvetleri tarafından Batı ucundan çıkarıldı. Kutlug öldü. Yerine Moçur geçti. Uygurlar, Sih-kie ve Hunlar Hohsi'ye göçttiler.		
694	Kurikanlar'dan Çin'e elçi geldi. A-shih-na Sui-tse isyan ederek Tibetliler'le ittifak akdetti. İmparatorluk kuvvetleri Tibetliler, Türğişler ve Batı Türkleri'ni mağlup ettiler.	Moçur Ling-chou'ya saldırdı.	
695	Tibet kuvvetleri Knsu'ya girdi.	Moçur imparatorluk tebaasına geçmeyi teklif etti.	Justinianos II'nin tahttan indirilişi.
696	Tibetliler Liang-chou'yu ele geçirdiler. İmparatorluk-Tibet müzakereleri.	Kıtanlar Çin'e karşı isyan etti. Hiler Türkler'le müttefik oldular.	
697	P'o-hai Devletinin kuruluşu.	Moçur'un Çin'e saldırısı. Kıtanlar Türkler'in hakimiyetine girerek Lu-ch'eng'i zaptedtiler.	
698	Chung-tsung'un sürgünden dönüşü.	Moçur Çin'e girerek imparatorluk ordusunu tarumar etti. Türkler ganimet alarak geri döndüler.	
699	Tibet'te devlet darbesi. Kıtanlar imparatorluk güçlerince mağlup edildiler.	Fu-ch'ui Küçük Han ilan edildi. 70 bin Batı Türk'ü Çin'e göç etti. Türğiş hanlığının kuruluşu.	Araplar'ın Kiş'e hücumu.
700	İmparatorluk kuvvetleri Tibet'i mağlup ettiler.		
701		Moçur tekrar Çin'e saldırdı. Kltegin'in Cungarya seferi. Iduk-baş savaşı.	
702	Pei-t'ing (Cungarya) de askeri bölgelerin kuruluşu.		
703	Tibet hükümdarı Dussrong Nepal seferi sırasında öldü. Tahta 7 yaşındaki oğlu Meagtsom geçirildi. Çin'de Chung-tsung tahta çıktı.	Moçur, Chung-tsung'a kızını vermek istedi. Müzakereler, Türkler Cungarya'daki Basmallar'ı itaat altına aldılar.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
704	A-shih –na Hien imparatorluk için Yedisu'yu fethetti.Sha-t' o savaşız teslim oldu.Batı Türkleri itaat arzettiler.Karluklar, Hu-vu ve Nuşibiler teslim oldular.		Hilafet ordusu Tirmîz'i fethetti. Abdullah b. Hâzim'in ölümü. Kuteybe b. Müslim Horasan valisi tayin edildi.
705	Çin'de devlet darbesi. İmparatoriçe Wu'nun ölümü.T'ang hanedanının yeniden kuruluşu.		Kuteybe Belh'i zapteddi fakat Çaganıyan'dan geri çekilmek zorunda kaldı.
706	Türkler'le yapılan müzakereler kesildi.Ch'ang-an'da başarısız bir darbe.	İmparatorlukla yeniden savaş başladı. Ming-sha eteklerinde Kül-tegin Sha-ch'a Chung'u (Ça-ça Sengun) mağlup etti.	
707	Tibet elçisi Çin'de İmparatorluk Manlar'ı destekliyor.	Türkler Bayırkı kabilesini itaat altına aldı.	Ramitan'ı zapteden Kuteybe Soğd, Ferganalılar ve Türgişler tarafından geri atıldı.
708	Türkler'e karşı Huangho'nun kuzeyinde üç kale inşaa edildi.	Türgiş Han'ı Wu-chi-le öldü.Tahta oğlu So-ko geçti.	Muhammed b. Mervan Derbent'i fethetti. Kuteybe Buhâra'dan çıkarıldı.
709			Kuteybe Buhâra'yı aldı. İhşid Tarhûn Araplardan yana tavır takındı. Tahta Gûzek geçirildi.
710	İmparatoriçenin hazırladığı suikast sonucu Chung-tsung zehirlendi. T'ang taraftarları katledildi. Suikastçılar askerler tarafından katledildi.Man isyanı bastırıldı.	Türkler Kırgız ve Azlar'ı kılıçtan geçirip, Türgişler'i ve Sodiyanları Yedisu'da mağlup ettiler. Mo-ho, Tatabı ve Kitanlar Türklere itaat arzettiler.	Kuteybe Shou-man, Nesef ve Kiş'i zapteddi. Kengeresler Türgişler'e saldırdılar.
711	Tibet-İmparatorluk barışı ve sihrî yakınlık.	Karluk,Az ve İzgiller'in Türklere karşı isyanı.	Türkler isyan eden Türgişler'i destekledi. Harezmi'de iç savaş.
712	Chung-tsung'un tahttan feragatı. Tahta Hsüan-tsung geçti.	Tatabılar imparatorluk ordularını mağlup ettiler.	Kuteybe Harezmi'yi itaat altına aldıktan sonra Semerkand'ı fethetti. İmparator Mo-ho-t'u Tutuk'u Semerkand hakimi olarak tanıdı.
713	Po-lü ve Kaşmir'den Çin'e elçiler geldi.		Kuteybe Hocend ve Fergana'yı zapteddi.
714	Budizm aleyhtarı ferman yayınlandı. Türkler Başbalık'ta mağlup oldular. Sha-t'olar T'ang hanedanının hâkimiyetini kabul etti. Tibet istilası püskürtüldü.	Kitan ve Tatabılar T'ang imparatorluğuna teslim oldular. Moçur oğlunu Çin sarayına hizmet etmesi için gönderdi. Hakanlık bünyesindeki bütün kabileler isyan ettiler.	Kuteybe Çaç'a taarruz etti.

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
715	Türkler'in Pei-t'ing hücumu püskürtüldü. Arap ve Tibetliler'in Fergana'ya hücumu durduruldu.	Uygur ve Karluk isyanları genişledi.	Kuteybe'nin isyanı ve öldürülmesi.
716	Liu, ch'eng Kitanlar'dan zaptedildi. İmparatorluğa karşı isyan eden Türgişler Çinlileri ve Karluklar'ı hezimete uğrattılar.	Bayırku isyanı bastırıldı. Moçur'un pusu kurularak öldürülüşü. Bilge-han tahta geçti. Kül-tegin Moçur'un bütün ailesini katletti. Az, İzgil ve Uygurlar'ın inhizamı.	
717	Su-lu İmparatorluğa barış teklif etti. Arap ve Tibetliler Kaşgar'a taarruz ettiler.		Araplar'ın Kostantinopol kuşatması.
718	Tibet-Tang barışı.	Kitanlar isyan ederek Çinlileri ve Hiler'i kılıçtan geçirdiler.	Hazarlar'ın Azerbaycan'ı istilası.
719	Karaşar birleştirildi.	Su-lu'nun hanlığı onaylandı.	Araplar Akvitanya'ya girdiler.
720	Türkler İmparatorluk kuvvetlerini mağlup etti. Kaşmir racasına wang ünvanı verildi.	Basmal, Çin, Kitan ve Hiler'in ittifakı. Basmallar'ın inhizamı.	
721		Çin-Türk barışı.	
722	Tibet Po-lü'ye saldırdı. T'ang İmparator ile savaşlar yeniden başladı.		Sogdiyana'da Araplar' karşı isyan bastırıldı. Divaçtiç'in ölümü.
724	İmparatorluk orduları Tibet'e girdi.		
725			Esed b. Abdullah Huttelan'da dağlıları mağlup etti. Türgişler Arap birliklerine hücum etti. Belh yeniden kuruldu.
726	Tibet Hang-chou'ya girdi.	Tibetler Çin'e karşı Türkler'e ittifak teklif ettiler. Bilge-han teklifi reddetti.	
727	Tibetler'in geri çekilişi.	Kan-su'ya isyan edilmiş bulunan Uygurlar isyan ederek Batı ucuna giden yolu tıkadıktan sonra Türkler'in safına geçtiler.	Hazarların Azerbaycan'a girişi. Mesleme'nin Hazarlar'a karşı seferi.
728	Tibetliler Lun-yü'de hezimete uğradılar.		Türgişler Soğdiyana'daki Arap aleyhtarı isyanı desteklediler.
729	İmparatorluk kuvvetleri Tibet'in Huang-ho'daki kalesini ele geçirdiler.		Araplar Buhâra'yı tekrar zaptettiler.
731	Tibet Po-lü'yü zapteddi.	Kül-tegin'in ölümü.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
732		Kıtanlar mağlup oldu. Tatabılar ise imparatorluk kuvvetleri tarafından itaat altına alındı.	Bizans İmparatorunun Hazar prensesi ile evliliği.
733	Tibet'e karşı Çin-Kaşmış ittifakı.	Kıtanlar ve Türkler imparatorluk ordularıyla Tatabılar'ı mağlup ettiler. Kıtanlar bilahare Çinlilerce münhezim kılındı.	Mervan'ın Belencer seferi.
734		Bilge-han'ın zehirlenişi. Tahta İ-jan-han geçti.	Hâris'in Horasan'da isyan bayrağı açışı.
735			Soğdiyanlar ve Türgişler Araplar'a karşı kıyasıya savaşa girdiler.
736		Kıtanlar Çinliler'i kılıçtan geçirdiler.	Mervan'ın Alanya seferi. Lakialılar'ın Mervan'a itaati.
737	Çin Tibet'e, Türgişler Kuça'ya saldırdılar.	Kıtanlar Çinlilerce iki defa mağlup edildiler.	Mervan Hazarlar'ı Volga'da mağlup etti. Mervan'ın Serir seferi.
738	Tibetler'in Ho-hsi işgali püskürtüldü. İmparatorluğun Tibet işgali püskürtüldü.	Su-lu öldürüldü. Kara ve Sarı Türgişler arasında savaş. Türgişler'i destekledi.	Nasr b. Seyyâr Semerkand, Çaç ve Farab'daki isyanı bastırdı.
739	Tibetliler'in Çin'e hücumu püskürtüldü.	İ-jan-han öldü. Tahta Bilge-Kutlug-han geçti.	
740	On Oklar'ın başına yönetici olarak tayin edilen A-shih-na Hsin'in Batı'ya yönelişi ve öldürülüşü.	Türgişler'in başına Mükripler'in bir Tarhanı han olarak geçti. Fakat kısa süre sonra Çinliler tarafından öldürüldü.	
741	A-shih-na Hsin'in yerine üç kabilenin yabgusu Tou-mochi atandı.	Türk hakanlığında taht kavgası. İç savaşın başlaması. Bilge-Kutlug ve Hsüan-han öldürüldü.	
742	Sınır muhafaza birliklerinin yeniden organizasyonu. Uygurlar Çin tebaalığına geçti.	'Kara' Türgişler'in isyanı. İl İtmiş Bilge Han Uygur, Basmal ve Karluklar'ın isyanı. Firar etmiş olan Ozmış han olarak seçildi.	
743	İmparatorluk güçleri Tibet'e girdi. Münavebeli zaferler.	Basmalar Ozmış Han'ı öldürdüler. Tahta Baymehan geçti.	Mervan Transkafkasya'yı terketti.
744	Tibetliler'in inhizamı.	Çin taburu Türkler'i kılıçtan geçirdi. Uygurlar ve Karluklar Basmallar'ı mağlup ettiler.	
745	İmparatorluğa itaat etmiş bulunan Kıtanlar isya ettiseler de bastırıldılar.	Uygurlar Baymey'i öldürdüler. Türk Hakanlığı'nın sonu. Uygur Hakanlığı'nın kuruluşu.	
746		Karluklar ve Türgişler'in Uygurlarca inhizamı.	

Yıl	Uzak Doğu	İç Asya	Orta Doğu
747	Çin Po-lü'yü itaat altına aldı.	Pei-lo öldü. Tahta Moyançur geçti. Karluklar'ın bir kısmı Uygur hâkimiyetini kabul etti.	Ebû Müslim isyanı.
748	Çin kuvvetleri Kukunor, Suyab ve Çaç'ı hakimiyet altına aldılar.		
749	Çin orduları Tibet kalesini ele geçidiler.		
750	Çin ordularını Kukunor'dan atan Tibetliler Yünnan'daki Man isyanını desteklediler.		Emevî devletinin yıkılışı.